

TAĞI ŞAHBAZİ SİMÜRĞ

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Mili
Kitabxanası

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ-2006

Bu kitab "Tağı Şahbazi Simürğ. Seçilmiş əsərləri" (Bakı, Yəziçi, 1983)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Tərtib edəni ve
ön sözün müəllifi:

Tehran Əlişanoğlu

894.3613-dc22
AZF

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
“Azərbaycan dilində latin qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata

ÖN SÖZ

Ötən əsrin əvvəllerində yaşamış Tağı Şahbazi Simürğ ədəbiyyat tarihimizdə kiçik, realist hekayələri ilə tanınır. Bədii yaradıcılığı həcmə genis olmasa da, özündə Azərbaycan həyatının ziddiyətlərlə dolu bir dövrünü, bütöv, rəngarəng mənzərələrini əks etdirir. Tağı Şahbazinin hekayələrində milli keçmişimizin bu gün bize məlum olmayan bir sira acı səhifələri, səciyyəvi və iibrətamız hadisələri ilə tanış oluruq.

Ədibin həyatı baredə ilk məlumatları onun 1933-cü ildə qələmə aldığı "Keçdiyim yol" adlı ocerkdən öyrənirik. Tağı Şahbazi 1892-ci il iyul ayının 2-də Bakuda anadan olmuş, 1902-ci ildə şəhər rus-Azərbaycan məktəbini bitirmiş, 1905-ci ildə 6 nömrəli şəhər "realni məktəbi"ndə təhsilini davam etdirmiş, burda dövrün qabaqcıl müəllimləri Həbib bəy Mahmudbeyov və Abdulla Şaiqdən dərs almışdır. 1914-cü ildə Xarkov Universiteti fizika-riyaziyyat fakültəsinin biologiya şöbəsinə daxil olmuş, öz xahişi ilə təhsilini tibb fakültəsində davam etdirmiştir.

Rusiyada inqilabi fəhlə hərəkatı gücləndiyi dövrde Tağı Şahbazi bu hərəkata rəğbet bəsləmiş, Rusiya Sosial-Demokrat Partiyasının tələbə fraksiyasına daxil olmuşdur. Elə həmin dövdə o, ədib və jurnalist kimi "Açıq söz", "İqbal", "Baku" qəzetlərində çıxış etməye başlamışdır. "Quşlar kimi azadə", "İki qəm", "Şəkərəli çoban", "Südçü qız", "Aleksandr Eyniç" kimi hekayələrini yazıçı məhz bu dövdə qələmə almışdır. Hekavələrdə sahidi olduğu hadisələrlə vanası. Tağı

Nərimanov, M.S.Ordubadi, B.Talibli, H.Nəzerli və bir çox digər ədib-lərimiz kimi bu yolda səmimiyyətlə çalışmışdır. 1919-cu ildə Moskvada Xalq Milli İşlər Komissarlığının Zaqafqaziya müsəlmanları şöbəsində çalışmış, 1920-ci ildə Bakıya qayıdaraq, Səhiyyə və Maarif komissarlıqlarında, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyye Komitəsində mühüm vəzifələrdə işləmiş, "Maarif və mədəniyyət" jurnalının redaktoru (1923), Ali Pedaqoji İnstututun direktoru (1925), Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru (1926-1929) olmuşdur. Xalqın maariflənməsi və milli mədəni inqilab proseslərində ədib yaxından iştirak etmiş, səylərini əsirgəməmişdir.

Lakin geniş ictimai-siyasi və mədəni fəaliyyəti Tağı Şahbazi Simürğü heç də 1930-cu illərin repressiya maşınından qurtara bilməmişdir. 1937-ci ildə yaziçi məhz milletçi fəaliyyətdə ittihad edilərək həbs olunmuş, "milli təməyülçü nərimanovçular cərəyanına rəğbətinə görə" mühakime edilib, 1938-ci il yanvarın 2-də güllələnmişdir. Amanlısız ölüm dövrün bir çox maarifşərvər ziyanları tək xalqın milli sabahına inanan, milli cəmiyyət ideallarına rəğbet bəsləyən, bu yolda yorulmadan qələm işlədən Tağı Şahbazi Simürğun həyatını da yarımcıq qoymuşdur.

Tağı Şahbazi Simürgün hekayəleri yaşadığı dövrün bədii sənədləridir. Biz bu sənədlərdən 1920-30-cu illər Azərbaycan həyatının olduqca mürekkeb mənzərəsini öyrənir, Azərbaycan insanların ürcəh olduğu müxtəlif vəziyyət və əhvalatlarla tanış oluruq. T.Şahbazi xalqının maarifə, mədəniyyətə, yeni sivil həyata canatımını görür, bəyənir, töqdir edir: "Yox", "Ağanın kənizi", "Zərifə", "Səməd kişi" hekayələrində bu proseslərə qarşı çıxan, gerilik və mövhumat əsiri olan qüvvələri qamçılıyır, gülüş hədəfinə çevirirdi. "Haqsızlıq dünyasında", "Son dərə" "Qəsəbə" və s. hekayələrdə yələn keçməsindən bəhə adan-

ve ya iki arvad almaq məsəlesi”, “Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik”, “Gözlənilmeyən bir nəticə”, “Siyasət adamı” və s. kimi hekayelərdə dövrün mədəni-tarixi hadisələri təqiqi rakursdan əksini tapmışdır. Müxtəlif zümrələrə xas suretlər – kendilər, qolçomaqlar, tacirlər, kərbəlayılar, məşədilər, mollalar gülünc vəziyyətlərə düşsələr de, bize tarixi həqiqətdən xəbər verirlər.

1920-30-cu illərin sovet repressiya maşını Azerbaycan xalqını həqiqi, tarixi, gerçək keçmişindən ayırmaqla milli yaddaşı korşaltmaq, milli düşüncəni zəiflətmək niyyəti güdmüşdür. Müstəqillik illərində xalqımızın tarixi dəyərlərinin bərpası həmin niyyətin puça çıxdığını bir daha sübut etdi. Bu gün artıq latin qrafikası ilə oxuduğumuz Tağı Şahbazi Simürgün əsərləri milli tariximizin bir parçası olub, bize Azerbaycan həqiqətlərindən söz açır.

KEÇDİYİM YOL

(Tərcüməyi-halim əvazına)

Xatırımdadır, qardaşım “mollaxanada” – məhəlləmizdə Qasimbəy məscidi cünbündəki üsuli-ətiq məktəbində oxuyurdu, men isə balaca olduğundan, hələ məktəbə verilməmişdim. Amma məktəbə göndərilməyimi her gün tələb edirdim. Bir gün evdə özbaşına oynayırkən həyətimizdə sevincli səslər qopdu. Tez otaqdan bayır atıldım. Qarşısında gördüyüüm mənzərə məni heyran buraxdı.

Şaşırmış qardaşımı dövrələmiş məktəb uşaqları anama:

– Muştuluğumuzu verin, Abdulla (qardaşimdır) Qurani xətm elədi! – deyə gülüşürdülər.

Anam şad xəbərlə gəlen bu uşaqlara muştuluq verib, atasına dəxi xəbər aparmağı tövsiyə etdikdə, uşaqlar:

– Bilirik, ay xala, xəbər verəcəyik, – dedilər.

Sonra ovuclarını şirniyyatla doldurmuş uşaqlar yollanmaq istədilər. Mən bir tərəfdə durub, həsrətlə baxırdım.

Uşaqlardan biri – sonradan bildim ki, bu ,məktəbdə “xəlifə” imiş – həsrətlə baxdığını görüb, anamdan mənim də onlara iştirak etməyimi rica etdi. Anam razi oldu ve mənim əlimdən tutmaq lazımlı olduğunu qardaşımı və onun yoldaşlarına tapşırıdı.

Mən sevindim. Tez geyinib onlara bərabər qardaşımın Qurani çıxmamasını atamı və yakın qolunuşlarınıza xəbər aparmağa yəlliandırmı...

Biz gülə-gülə gedir və hərdənbir uşaqlardan biri qardaşımın papağını başından alıb yerə vuranda, “mübarək, mübarək!” – deyə çığırdıq. Məndən ötrü bu şadlığın inteha və əvəzi yox idi. Baharın ilk günlərinə mexsus şən günəş bizimlə bərabər sevinir, gülümseyirdi.

Bu gündən mən məktəblilər içərisinə daxil oldum. Bu hadisə mənim günlərimin sabahdan axşamadək evdə, küçədə qayğısız oynamla keçməsinə son verdi.

Həmin gün axşam atam mənə:

– Bəsdir oynadın, – dedi, – sabahdan sən də məktəbə getməyə başlarsan.

Mən bu qərardan son dərəcə xoşlandım, qardaşım kimi məktəbə getməyə çoxdan həvəslənmişdim. O gecəni də qarşısında bulunduğum böyük bir hadisənin həyəcanı içinde keçirdim: düşüncələrdən

yorulub yuxuya gedə bildimse də, yenə də yuxuda məktəb düşünələrindən azad olmadım...

Mirzə Hadının məktəbi uzun və dar bir otaqdan ibarət idi. Otağın işiq mənbəyi bircə qapı və bir də damdakı şüselənmiş balaca pəncərevəri bir baca olduğundan, otaq lazımı qeder işıqlı deyildi. Qapının sağ tərəfində sandalya üzərində molla özü oturmuşdu. Molla uzun və qara müştüyün başına sancılmış eşmə papirosa qullab vuraraq, ətrafına tüstü yayırdı...

Molla məni görçək başını əyib eyneyinin üstündən baxdı və sonra uşaqlara müraciət edərək, mənə yer verilməsini təklif etdi.

Məktəbin yerinə həsir döşənmişdi. Həsirin üzərinə ayaq qoyulduqca toz qalxır və havadan gəlmış uşaqları aşqırdı.

Otağın divarları uzunu düzülmüş taxta pillələrdə ikişər cərgə oturmuş şagirdlərdən yuxarı pillədəkili kitab, aşağıda oturanları "çərəke" oxuyan idilər. Mən "çərəke" oxuyanlar sırasında oturdum.

Molla bir-bir şagirdləri çağırıb dərslerini göstərir, kitab oxuyanlara yazı dərsi də verirdi. Şagirdlər yerlərinə qayıdır, yırğalana-yırğalana dərslerini mütlək edirdilər.

Birdən molla məni öz adımla çağırırdı. Yanımdakı şagirdlər məni dürtmələdilər.

— Dur get, molla çağırır...

Mən qalxıb molların hüzuruna gəldim.

— Əyləş, — dedi.

Mən oturdum.

Mizin üzərindən bir kitabça götürüb, mənim qarşısında açdı. Bu, "çərəke" idi. Molla qəlemyonan bıçaqla herfləri mənə göstərərək:

— Bu, elifdir. Bax, buradan buraya kimi, bu zəbərdir, bu oldu ə. Bu beydir, buradan buraya kimi, bu da onun bir nöqtəsi...

O deyirdi, mən də dinləyir, bir şey qanmayırdımsa da ürəyimdə molla deyənləri höccələyirdim.

Bu qayda ilə molla əbcdə, hevvəz, hətti ləfzlərini "təhlil" edib, mənə bunları hazırlamağı əmr etdi. Mən də bunları höccələyərək, sesimi şagirdlərin xor dəstəsinə qatdım və başqa şagirdlər kimi çərəke üzərində yavaş-yavas yırğalanmağa başladım. Mənim təhsilim bur-

dan – bu üsul ilə başlandı. Bu "mollaxananın" da, başqa köhnə üsullu məktəblər kimi, tədris vasitələri ağac və fələqqədən ibarət idi. Bizim molların ağac və fələqqə üsulu ilə tələbələrinin müvəffəqiyyətlərini

yükseltməyə çalışması və bu sahədə özünü zabiteli göstərmek istəməsi, ümumiyyətə, köhnə məktəblərin adı ənənəsi qəbilindən olduğundan bu xüsusda yazmaqdən vaz keçirəm.

* * *

1902-ci ildən Bakı rus-tatar məktəbində oxumağa başladı. Əvvəlcə içərişəhərdə Əbdülelibəy Vəlibeyovun müdürüyyətində bulunan 9-cu məktəbdə oxudum. Birinci müəllimim də Vəlibeyov idi. Türkçəni bizə burada Mirzə Müxtar Məhəmmədov təlim edirdi. Bir il burada oxuyub ikinci sınıfə keçəndə bu məktəb başqa yere köçürüldü.

Ona görə ikinci sınıfə davam etmek üçün qardaşımıla bərabər 1-ci rus-tatar məktəbine verildik. Həbibbəy Mahmudbeyovun müdürüyyətində olan bu məktəbdə iki il oxuyub məktəbi bitirdim. Burada rus dili və riyaziyyat dərslerindən müəllimlərim Həbibbəy, Abbas Minasazov, Mehdiyə Hacıbababəyov, türkçədən isə Mehəmməd Tağı Ataklışiyev idi.

Məktəbdə aldığı hazırlıq realni məktəbinin 1-ci sinfinə imtahan tutmağa imkan verirdi. Lakin realni məktəbinə daxil olmağa bir çox maneələr var idi. Yaş məsələsi, məktəbə məxsus forma geymək məsəlesi, tədris haqqı vermək məsəlesi, dil məsəlesi və saire.

Realni məktəbinin birinci sinfinə 11-12 yaşından yuxarı şagirdlər qəbul edilməyirdi; buna görə də yaş göstərən tevelliş şəhadətnaməsi tələb olunurdu.

Bu şəhadətnaməni Tiflisdən şeyxülislam dəftərxanasından almaq lazımlı gelirken, nə mənim, nə də qardaşımın adı metrik dəftərində tapıldı. Bu feqərəni məhellə mollaları vasitəsilə "düzəltmək" lazımlı idi.

Forma məsələsinə gəldikdə, rus paltarı geyib, şapka qoymaq ən çətin işdi: mollaların təsiri altında olan mühitdə şapka qoymaq – rus olmaq kimi tələqqi edildirdi. Buna atam razı olurdusa da, dostları onu bu işdən imtina etməyə çalışırdılar. Bu və ya başqa maneələrə baxmayaraq, edadi məktəbə girməyimiz üçün təlaş edən elm dostları bizi realni məktəbinə imtahan verməyə getirdilər.

Bahar mövsümü idi. Məktəb müdürüyyəti məktəbə daxil olmaq istəyen uşaqları imtahan edib, qəbul məsələsini payıza – təlim ilinin başlanışına qədər texirə buraxdı.

Realni məktəbində oxumaq müyesser olacaqmı, yoxmu? Bu fikir məni tamam yayı rahat buraxmadı. Təlim ilinin başlanması böyük bir intizar içinde gözləyir, qarşıda olan məməniətləri rədd etmek üçün vasitələr arayırdı.

Nəhayət, sentyabr ayı çatdı. Məlum oldu ki, məktəb qardaşımı da, məni de birinci əsas sinfə qəbul etmişdir. Lakin... bir tərəfdən işin maddi cəheti, o biri tərəfdən də molla və mollaqlaqların təbliğatı, bizi rus məktəbində oxutmaq fikrindən atamı vaz keçməye məcbur etdi...

Bu əhvalati dostlarımıza xəbər verdikdə, onlar təzədən atamı razı etmək üçün çalışmağa başladılar... Atam, əsasən, etiraz etmədi. Məktəbdən qayıdanan sonra yenə adı paltarımızı geyib dolanacağımızın mümkün olmasını nəzərə alaraq razı oldu.

Sentyabrin onu idi. Dərsler başlanmışdı. Vaxtında dərse gəlməyənlerin adı pozulacağı ehtimalı var idi... Məktəbin müdürü Denfer İvan Viktoroviç (mən ona ehtiram bəsleyirəm) qanunu güdməyərək, adımızı pozdurmayışdı.

1905-ci il sentyabrin 10-dan realni məktəbində oxumağa başladım. Realni məktəbinə daxil olmağım üçün çalışan Həbibbəy Məmədbəyov, Mehdiyə Hacıbabəyov və İbad Əliyevin zəhmətlərini unutmaram. Bu zatların sayesində də birinci ilin tədris haqqı maarif cəmiyyətleri tərəfindən verildi. Sonralar isə məktəb məni her il tədris haqqı verməkdən azad edirdi.

* * *

Mənim realni məktəbinə daxil olduğum 1905-ci il inqilab ili idi.

Az bir zaman içerisinde məktəbdə, inqilab hərəkatının başlanmış olduğunu öyrəndik. Yuxarı siniflərde olan böyük şagirdlər arasında təşkilat olduğunu bilirdikse də, bize yuxarıdan-aşağı baxan bu böyüklərlə bizim heç bir əlaqəmiz yox idi. Buna müdürüyyət də yol vermir; bizi yuxarı siniflərin bulunduğu üst qatlara da buraxmayırdılar.

Buna baxmayaraq, biz gizlin-gizlin inqilabi mahnilər öyrənirdik. "Marselyoza" və başqa mahniları bilən yoldaşlarımız dərslərin arasın-

dakı fasılələrdə sınıfın qapısını bağlayıb mahni oxuyur, biz də onlarla xor teşkil edirdik. Bundan ruhlanır və özümüzü inqilabçı mübariz kimi hiss edirdik. Gözəl çocuqluq!..

Bir dəfə Fransa inqilabi mahnisini oxuduğumuz zaman mahnının atəşin sözlərine o qədər aludə olmuşduq ki, hətta müəllimin gelməsini bize xəbər vermək üçün qapıda qoyduğumuz yoldaşımız da bize qoşulub öz vəzifəsini unutmuşdu. Birdən qapı açıldı, məktəbin naziri (inspektor) qızarmış bir halda üzərimizə elə çıçırdı, elə çıçırdı ki, yoldaşlarımızdan bəziləri qorxularından ağlamağa başladı. Nəfəsimizi ududuq.

– Bir de belə çirkin hərəketlərdə sizi görsəm, hamını məktəbdən çölə atacağam! – deyə nazir ayaqlarını yerə döyüd...

Bir neçə gündən sonra dərs vaxtı birdən qapı açıldı. Yuxarı sınıf şagirdlərindən biri sınıfə daxil olub, şaşırılmış kimi müəllimi heç də görmək istəməyərək, bize:

– Yoldaşlar, dərsinizi tamam edin, inqilab başlandı: Rusiya hürriyyəte nail olmuşdur. Yaşasın hürriyyət! Urra! – dedi və bizə ümumi nümayişdə iştirak etmək üçün çölə çıxmağı teklif etdi. Müəllim jurnalını götürüb getdi. Biz də kitablarımızı sınıfda buraxıb, küçeyə çıxdıq. Burada bizim səfərimizi tərtib etdilər. Başqa məktəblərin şagirdləri ilə bahəm: "Yaşasın inqilab! Rədd olsun mütləqiyət! Yaşasın hürriyyət!" – çıçıra-çıçıra fəhlə nümayişinə qoşulmağa yollandıq. Müəllimlərimizden çox azı bizimlə iştirak edirdi. Lakin bir az getmişdik ki, Nikolayın şəklini gəzdiren ağ bayraqlı bir dəstəyə rast gəldik... Qarşımızı polis məmurları saxladı və bizi məktəbə dönməyə məcbur etdilər. Büyük yoldaşlarımız bizi buraxıb irelilədilər. Biz pərakəndə olduq.

* * *

Ümumən ədəbiyyatla realni məktəbində maraqlanmağa başladım. Bunun da dil və ədəbiyyat müəllimlərinin təsiri sayesində olduğunu təreddüdsüz etiraf edə bilərəm.

Türk dili və ədəbiyyatına olan hevəsim tamamilə Mirzə Abdulla Şaiqin əməyinə aiddir. Şaiq realni məktəbinin türk lisanı müəllimi idi. Türk dilinin dərs cədvəlində altıncı saata qoyulmuş olmasına baxmayaraq, bizim sınıfdeki türklər tamamilə dərse qalır və hevəsə türkçəni oxuyurdular. Lakin şagirdlərin savadı müxtəlif idi. Aramızda

esla savadı olmayanlar da var idi. Ona görə də müəllimimiz savad-sızlarla əlifba, savadlılarla isə ədəbiyyat dərsləri keçirdi.

Heç xatırımdan çıxmaz. Bir gün dərs zamanı dərslərimizin gedisi yoxlamaq üçün Tiflisden məktəbə nəzarət etməyə gelmiş Qafqaz Maarif Dairesi baş inspektoru Slavinski sınıf daxil oldu. Biz Şaiqin "Uçdu mələkim, ah, mənə qaldı mələli" şerini dəftərə yazıb təhlil edirdik. Dəftərlərimiz də qarşımızda idi.

Slavinski bize müraciətlə:

— Kitablarınız ham? — deyə soruşdu.

Biz dedik ki, türkçə ədəbiyyat kitabı olmadığından ədəbiyyatı kitabsız keçirik. Slavinski təccüb edərək, kitabsız nə sayaq oxuduğumuzu soruşdu. Biz anlatdıq ki, müəllimimiz mənsur və mənzum parçalar yazdırır, sonra da onu təhlil edirik. İnspektor bu məsələ ilə maraqlanaraq, yazdığınış şeirlər və nəşrlərdən dinişmək istədi. Biz yazdığınış parçaları oxuyub tərcüme etdik.

Nəhayət, "Uçdu mələkim" şeri oxundu. İnspektor onun tərcüməsini tələb etdikdə, yoldaşımız Haşim Əliyev tərcümə etməyə izin isteyib qalxdı və şerin nə münasibətle yazılmış olduğu haqqında bir az əvvəl Şaiqin vermiş olduğu məlumatı söyləməyə başladı.

Şeir ikinci dövlət dumasının qovulması münasibətile yazılmışdı. Bunu inspektor eşidincə dönüb rəngi qaçmış Şaiqə acıqlı-acıqlı baxdı.

— Çoxmu bele şeirlər oxuyursunuz?

Biz düşünürdük ki, yoldaşımız Haşim sadəlövhilik edərək heç də inspektorun bilməsi lazımlı olmayan sırrimizi açmışdır.

Abdulla Şaiq irəli yeriyib, bilmirəm nə demek istəyirdi.

Mən vəziyyəti belə gördükdə, tez ayağa qalxdım və:

— Bu şeir Lermontovun "Mələk" serlövhəli mənzumesine nəzirədir, — dedim.

İnspektor gedəndən sonra yerbəyerdən yoldaşımız Haşının üzünü danlamağa başladıq. Yaziq Haşim heyretle:

— Dumanın qovulmasından müfəttiş özü dilgir deyilmi? Mən elə bilirdim ki, o bu şeirdən razı qalar, — dedi.

Mirzə Abdulla bizi sakit edib:

— Mən özüm gərək sizi irəlicədən başa salaydım. Mütləqiyət tərefdarı olan rus məmurları bu kimi şeirlərin məktəbdə oxudulmasına razı olmazlar, — dedi.

Biz müəllimimizdən çox xəcalet çekdik.

* * *

Rusiyani dağalandırmış 1905-ci il inqilabından sonra rus nəşriyyatında bir çox siyasi risalələr meydana çıxmışla bərabər, işçi vəziyyət və yaşayışını tərennüm edən və əvvəller çap edilməsinə senzor tərefindən ixtiyaar verilməyən kitablar da mətbuat aleminə buraxıldı. Şagirdlərdən bir taqım azadəlik sevənləri bu kitabları həvəslə mütləkə edirdi. Lakin bu nəşriyyatın oxunması məktəb tərefindən tövsiyə olunmadığından gizlin surətdə oxumaq lazımdı.

Mənim oxuduğum bu yeni kitabçılar arasında Oktav Mirbonun yazmış olduğu "Fehlələrin uşaqları" və İvan Najivinin "Madonnanın tükü" həkayəleri xoşuma gəlmişdi...

Oktav Mirbo kitab şəkfini təmir etmək üçün dəvet olunmuş bir xarratın dilindən Fransa kimi kendisini mədəni ölkə hesab edən bir məmələkətə sihiyyələri¹ üçün hökumət tərefindən tədbir görülməyən işçi balalarının qeydsizlik nəticəsində tələf olması təsvir edilir-kən "qanunlar qanun yaradan dövlətlərin lehine, fehlələrin əleyhine olaraq yazılır... Fikir və mülahizələr kitablarda fəraigət yatır, onlardan kənara çıxmayırlar", — deyə fəryad edilirdi.

Mən bu əsəri türkçə vermək istədim və yay tetilindən istifadə ilə 1908-ci ildə Oktav Mirbonun məalimini² alıb bir həkayə yazdım. Lakin bu həkayəni çap etmək lazımdı. Müəyyən nəşriyyat idarəsi yox idi. Mən də öz xərcimə çap edə bilmədim.

Sonra ixtisaren "Tərəqqi" qəzetəsində buraxdım.

Eyni zamanda rus ədiblərindən Tolstoy Lev Nikolayeviçin yubləsi – bayram edilməsi münasibətə əsərlərindən "İnsana çoxmu yer lazımdır" həkayəsinə yoldaşım Haşim və qardaşım Abdulla ilə bərabər tərcümə edib Mirzə Ağa Əliyevin xərcilə kitabça surətində nəşr etməye müvəffəq olduq.

Najivinin yuxarıda göstərilən əsərinin məzmunu dəxi əhvali-ruhiyəmə müvafiq gəldi. Məzmun dövlətlər arasındaki hüdud haqqında idi: hüdud yoxdur. Torpaq üzərində heç bir xətt çəkilməmişdir. Dövlətlər hüdudu, dincilər tərefində avam camaata göstərilən və əslində mövcud olmayan Madonnanın tükü kimidir...

¹ Sehiyyə və gigiyena xidməti

² Məna, məfhüm

Milletləri bir-birindən ayıran hüdudların yox olmasını irəli sürmekde olan bu kitabçanı tərcümə edib çap etmək istədiməsə də çar senzoru tərəfindən izin verilmədiyindən vaz keçmək məcburiyyətində qaldım. Tərcümə bu vaxtadək portfelimdə qalır. İndi də heyif-silənirəm və o senzoru nifretlə yad edirəm.

Realni məktəbinin 3-cü sinfdən başlayaraq bu və ya başqa məktəbdə oxuyan şagirdlərə dərs verməyə başlayıb özümüz idarə etməyə çalışmışam. Bəzən öz sinfimizin tələbələrinə də dərs verirdim.

* * *

Realni məktəbini 1912-ci ildə bitirdim. Təhsilimə davam etmək üçün darülfünuna daxil olmaq istəyirdim. Lakin darülfünuna qəbul edilmək üçün mənə latinca da oxuyub gimnaziya nözdində imtahan vermək lazımdı. Buna görə realni məktəbini tamam etdikdən sonra latin dilini oxumağa başladım. Eyni zamanda dərs verməklə özümüz təmin edirdim.

Bir ildən sonra, 1913-cü ildə 3-cü gimnaziyada latincadan imtahan verib şəhadətnamə aldım ve həmin il Xarkov darülfününün fizika və riyaziyyat fakültəsinin təbiyyat şöbəsinə daxil oldum. Bioloji elmi ilə maraqlandığımdan təbiyyat şöbəsinin bioloji seksiyasında oxumağa başladım.

Darülfünuna daxil olduğum tədris ili darülfünun tələbələrinin tətili ilə başlandı.

Darülfünun eşigində və içərisində daima tələbələr maarif nəzarətinin və darülfünun müdürüyyətinin xətti-hərəkəti etrafında müzakirə edirdilər. Hər gün bu və ya o fakültə tələbələrinin yiğincəgi çağırılırdı. Dəslərə davam edən yox idi.

Darülfünun binası etrafında atlı və piyada polis nəfərləri qoyulmuşdu. Tələbələr içərisinə şpiyonlar göndərilib fəal tələbələrin ardınca agent salınmışdı.

Müdiriyət dərsə davam etməyən tələbələrin xaric ediləcəyini elan etdiyi gün darülfünun qarşısında böyük bir tələbə izdihamı var idi.

Atlı polis nəfərləri tələbələri dağıtmak isteyərək atlarını tələbələrin üzərinə sürürlərdi. Tələbələr isə kənarə çekilir, yenə toplandırlardı.

Tələbələr bir də içlerine kənar adamların soxulduğunu görünce bunların jandarm agentləri olduğunu duyar və bunları arasından çıxarmaq üçün dinməz-söyləməz itələmeye başlarlar; görməli bir mənzərə idi. Bu adamlar bir tələbə ciyini ilə vurur, o biri tələbə də qolu və ayağı ilə vurub özündən uzaqlaşdırırırdı. Yarım saat ərzində bu adamlar tələbələrin arasından bu surətlə kənara atıldılar. Özləri də məbhut qaldılar...

Sonralar polis memurları darülfünun binasında durub gələn tələbələrin tələbə biletlərini yoxlamağa və binaya daxil olanların adlarını yazmağa başladılar. Bu qayda ilə polis darülfünuna gəlib də leksiylarda iştirak etmeyənleri bəlli etmək isteyirdi.

Təcili tələbələrin icması çağırıldı və oradaca protesto yazılb polis nəfərlərinin darülfünun binasından texirsiz çıxarılması müdürüyyətdən tələb edildi. Müdürüyyət tabe olmaq məcburiyyətində qaldı. Yenə darülfünun içərisinə daxil olmaq sərbəst buraxıldı.

Bu hadisələr zamanı mən tələbə hərəkatına alışdım. Burada bir çox inqilabçı tələbələr ilə yaxın oldum. Tətil qurtarandan sonra da mən o yoldaşlarla əlaqə saxlayaraq inqilabi hərəkatdan uzaq olmağa çalışırdım.

Darülfünuna daxil olan ildən mən Bakıda çıxan türk qəzetlərinə ara-sıra məqale yazırdım. Birinci illərdə yazdığım məqalələrdə milli hissə qapıldığımı da qeyd etməliyəm. Bu isə mənim çar hökumətinə olan nifretimdən və xalqımızın qeyri milletlərə nisbətən geridə qalmasından və mənim də eyni zamanda burjuaziya məfkuresi ilə zəhorləndiyimden və sosialist amal və məramından xəbərsiz olduğumdan irəli gəldi.

Bir ildən artıq təbiyyat şöbəsində bulunduqdan sonra darülfünun tibb şöbəsinə daxil oldum. Bu da 1914-cü ildə, yəni haman alem-şümul müharibə başlanan ilə idi.

Bizim darülfünunun tibb fakültəsinin tələbələri ən inqilabçı tələbə hesab olunurlardı. 1915-ci ildən başlayaraq müharibə əleyhinə bir çox icmalarımız oldu. Xarkovda müharibə əleyhinə birinci qərar çıxaran bizim fakültə idi.

Bu icmalar yenə mənim inqilabçı tələbələr ilə yaxınlaşmadığımı səbəb oldu. Gizli mətbuat ilə tanış olmağa başladım və nəhayət, 1915-ci senedə özüm də sosial-demokrat bolşevik fırqəsinin tələbə fraksiyasına daxil oldum.

Həyatımın bundan sonrakı hadisələri bir çox yoldaşlarımın və mənsub olduğum firqənin məlumatudur. Ona görə də nə 1917-ci ildə Bakıya gelib "Hümmət" təşkilatında çalışmamı, nə də 1918-ci ildə Xarkovda Cənub türk-tatar işçi hərəkatında iştirak etməmi, nə 1919-cu ildən sonra Bakıya qayıdırıb maarif və mədəni işlərdə və şura işlərində firqənin mənə tapşırığı iş və vəzifələri ifa etdiyimi yazmiram.

Lakin hər hansı bir işdə oldumsa da mətbuatda iştirak etmeklə bərabər uyqu saatlarından istifadə edərək sevdiyim ədəbiyyatla da az-çox məşğul olmağa çalışdım. Fəqət işin çoxluğundan bədii ədəbiyyata istədiyim qədər vaxt sərf edə bilmədiyimə görə, bir taqım yazılarının hələ indi də natamam qalmasına təəssüf edirəm.

Bakı, oktyabr, 1933

QUŞLAR KİMİ AZADƏ

*Yaşamaq, onda da
quşlar kimi azadə*

Ancaq belə yaşamaq insan üçün istəməli və arzu edilməlidir. Hər bir tərəfə, hər bir yere, hər saatda uça bilən quşlar bu nöqtəyi-nəzərdən böyük azadəliyə malik isələr də, fəqət bu azadəlikləri də qorxusuz deyildir.

Quşlar bir-birlərindən, həmcinslərindən qorxmazlar. Onlarda qorxu insanları görəndə müşahidə olunur...

İnsan olmayan yerdə ki qorxu yoxdur. Nə üçün qorxsunlar?

Gedək ormanlara, cəmənlərə, dağlara, oradakı quşlar necə azadədirler. Azadə...

Biz deyirdik biz də azadə yaşamaq isteyiriz. Fəqət nə kimi azadə?

— Quşlar kimi azadə?

1912

İKİ QƏM

Qişın soyuqlu gecələrindən biri idi. Bir az əqdəm başlamış qar siddətle yağırdı. Külək də hələ davam edirdi. Biz kürsü başında oturub çay içməyə məşğul idik. Otaq isti, qabağımızda çay, özümüz də isti kürsüdə olduğumuz halda, otaqdan kənardə qar boranının nə mərəkə etdiyini heç də nəzərə almayırdıq, şirin söhbət edirdik. Bir də bizim dayı adlandırdığımız, ümumun mehbəbətinj qazanmış Rəşid, uşaqlardan birinə üzünü tutub:

— Adə, bir bayıra bax gör, hələ yağır mı? — dedi. Qapiya yaxın oturan uşaqlardan biri cəld yerində qalxıb otaqdan dışarı çıxdı və qayıdırıb qarın hələ siddətlə davam etməsini xəber verdi. Dayı əlindəki stekanı yerə qoyub bir öskürdü və dedi:

— Bu gecə menim xatırıma Qurbanqulunun toy gecəsini salır, onda da belə bir qarlı, çovğunlu gecə idi.

— Qurbanqulu, dediyiniz kəndli deyilmə? — deyə müsahiblərdən biri dayıdan sordu. Dayı cavabında:

— Həmin kəndli, bizim kəndlidir, a kişi, Qara İsrafilin oğludur da. Külçə oğurlayan Fətinin qardaşı oğlu!

Uşaqlar Fətinin "ləqəbini" eşidən kimi güldüllər, böyükler də onlara baxıb balaca gülümsündülər.

— Yaxşı, kəndlilərdə qaydadır ki, yayda-baharda toy edərlər, Qurbanqulu bəs nə səbəbdən qışda toy etmişdir.

— Üç ay idı ki, adaxlanmışdı, dedi ki, mən yaya dayana bilmərəm, mən evlənmək istəyirəm, mənimcün indi toy ediniz. Labüddən toy etdilər. Qurbanqulunun adaxlanlığı, həm də təzə gelin ilə əvvəl görüşü böyük nağıldır. Ay sənin canınacan, Qurbanqulu, — deyərək dayı güldü...

Biz hamımız birdən, — sən allah danış, axşamdan bize vəde vermişdin ki, söhbət edəcəksən; indi bəs bu əhvalatı danış, — deyə Qurbanqulunun əhvalatını danışmağı dayıdan yerbəyerdən təvəqqə etdik. Dayı razi oldu və Qurbanqulunun hekayesinə başladı.

— Qurbanqulunun atası və babası bizim kəndli olmuşlardır. Qurbanqulu çox işsəven bir cavan idi. Sübə hamı qonşularından ertə durub, oduna, biçinə, alağa, xırə, bağa gedərdi. Subay olduqda, çox vaxt çox iş olanda evə qayıtmayıb çöldə qalardı. Zərrə qədər qorxu-zad bilməzdi. Bunlarla işimiz yox, ancaq güclü, həm də hünərli bu cavanın iki eybi var idi; onu da Allah bieyib yaratmamışdı. "Dünyada heç bir

gözəl yoxdur ki, onda bir eyib olmasın” – bu bizim dədə-babamızdan qalma sözdür. Amma hər cür olsa da Qurbanqulunun eyibləri üzdə idi.

Əvvəl bir gözü çiçəkdən kor olmuşdu, ikinci də burnu qəribə idi, belə ki, buna hamı “uzunburun”, ya “taxtaburun”, – deyə ad qoymuşdalar. “Odunu kimdən aldın?” – deyə bir kəndli soranda, o birisi cavabında: “Uzunburun Qurbanquludan almışam”, yainki: “Çəperi sənə kim satdı?” – deyə bir-birindən sual etdiķdə, əgər cavabında “Qurbanqulu” deyilsə idi, onda çəpər alandan sual olunacaqqdı: “Hansı Qurbanqulu?” – çünki kənddə bir də “qazançı” oğlu Qurbanqulu, bir də “Uzunburun Qurbanqulu” var idi. Bir də “Boş Qurbanqulu” var idi. Bu, dördüncüüsü idi. Bunu da onlardan fərq etmək üçün adının yanına bir “uzunburun”, ya ki “taxtaburun” əlavə etmək lazım idi.

Kənddə Qurbanqulu hünəri və məhəbbəti sayəsində cümlə kəndin hüsn-rəğbətini qazanmışdı. Camaatdan ötrü doğrudan Qurbanqulu heç bir şeyini əsirgəmediyi kimi, canından belə keçmeye hazır idi. Bir dəfə naxırə öz inəklərini ötürən uşaq kənd kənarında olan quyuya düşür. Qurbanqulu da quyunun yaxınlığında taxıl döyürdü. Birdən inəyin böyürtüsü bunun diqqotini cəlb edir. Qurbanqulu uşağı görərməz xırman çəkdiyi atı buraxır və quyunun yanına qaçır. Quyunun içində uşağın əllərini görür. Haman saat Qurbanqulu özünü quyuya salır və uşağı dalına mindirib quyudan çıxardır; uşağı balaca hala gəti-rəndən sonra yenə əvvəlki kimi öz işinə meşğul olur... Qurbanqulu həmişə xalqın xeyirxahı hesab olunardı. Zaten də belə idi. Nə qədər özünün xüsusi işi olsaydı, cümləsini camaat işindən ötrü tərk etməyo hazır idi. Bir gün camaat şəhərə – qubernatorun yanına dörd nəfər vəkil göndərmişdi ki, təvəqqə etsinlər camaatin hazırlı təvanəsi olmadığından vergi pulunu verməyə bir, ya yarıml il möhlət verilsin. Bu danışqandan ötrü camaat məscidə yığılmışdı. Dərhal Qurbanqulu əhvalatdan müxbir olub, ərizəni şəhərə aparıb vəkillərə verməyi öhdəsinə götürdü və haman saat atına süvar olub yollandı.

Bir yerde bir araba atını yıxılmış, ya bir araba oxundan və ya da çarxından sınan gərsəydi, dərhal kömək edərdi...

Bəli, neçə müddət idi ki, Qurbanqulu subay idi və heç evlənmək məsələsini xatırına gətirməyirdi.

Bir gün anasına deyir:

– Ana, gəl sən məni evləndir, nə qədər subay qalacağam? Şəriətimizə gərək eməl edək.

Anası xoşnud olur, zira nə qədər Qurbanquluya təklif etmişdisə də, rədd cavabı almışdı... Anası da bu əhvalatı Qurbanqulunun bibisi şah Zeynəbə xəbər verir. Bunlar fikirleşib, işi bu yerdə qoyurlar ki, qonşu kənddən Fərəc kişisinin yetim qızını ona alsınlar. Fərəc kişigil yaxın kənddə sakın idilər; iki arvad almışdı ki, onlardan biri günü-lüyü davam etməyib, ikinci arvad alandan sonra o dünyaya köçmüdü. O arvaddan iki oğlan, iki də qız qalmışdı. Qızların biri – en böyük gözəl deyildi; qız hem çopur, hem də bir ayaqdan şikəst idi. O idi ki, nə qədər elçi Fərəcgilə gəlirdisə, hamısı kiçik qızı seçirdi, fəqət Fərəcin yeni arvadı bunu bilirdi ki, balaca qızın “müsterisi” çoxdur, ancaq böyükü qabaqcadan başdan olmalıdır. Elçilər də böyükü istemiyirdilər. Onda da Fərəcin arvadı deyirdi ki:

– Əger balacasını isteyirsinizsa, dayanın, gözləyin, evvelcə böyüyü verək, sonra balacası sizindir.

Bir çoxları da vaqənən gözləyirdilər; bibi və ana məsləhət və məşvərətdən sonra Fərəcin balaca qızı olmasa, böyük qızını almağa qərar verdilər. Bu baredə söz yox idi ki, Qurbanqulunun rəyi sual olunmuşdı. Bir gün baldız, gəlin kitab açdırıb, xoş gün seçib qonşu kəndə yollandılar. Qızlar ikisi də evdə hazır idi. Böyük qız dərhal qonaqların hansı “qonaqdan” olduğunu duyur, qaçıb gizlənir. Yaziq qız bilirdi ki, onsuza da elçilər onu bəyənmeyəcəklər... Xəmir gəldiyinə görə çörəyi yapmaq (bişirmek) lazım gəlir. Fərəcin arvadı əzziz qonaqları təkəd ilə saxlayır ki, çörək bişirilsin, təzə çörək yesinlər, sonra getsinlər... Qərəz, Qurbanqulunun bibisi nə üçün geldiklərini Fərəcin arvadına təklikdə bildirir; Fərəcin arvadı böyüyünü verməyə, hər halda, razı olduqlarını məlum edir. Elçilər sözleşib evə qayıdırular. Qurbanqulu xəber verirlər ki, ona bir qız almışlar. Əvvəlcə Qurbanqulu kimi, necə qız olduğunu sual etmir.

Bir neçə gündən sonra üzük aparırlar; Fərəcin böyük qızı Qurbanqulu üçün alınır. Bir neçə vaxt keçəndən sonra, Qurbanqulu bibisindən, səhbət esnasında adlısının necə qız olduğunu sual edir. Bibisi də tərifə başlayır: “Uzunboylu, qarasaçı bir cavana qız, özü də 19 yaşındadır, səndən də bir 8-9 il balaca – saçlı-birçəkli qız. Daha sənə nə lazımdır? Özü də işbacaran, işli-güclü; səhər tezden xəmir yoğurub çörək yapar, inekləri sağar, atları yemər, qoyunları görər... Belə bir qızı sən daha tapa bilməzsən”. Qurbanqulu razı olur, amma yenə bir

görmək istəyir. Onda bibisi: "Xalqın qızını sənə necə göstərək?" – deyə meettəl qalır. Qurbanqulu isə deyir ki, mən özüm gedib hasardan, qapıdan baxaram, bəlkə gördüm.

İttifaqən Qurbanqulunun bacısı azarlayır.

Məlum şeydir ki, kənddə həkim-doktor zad tapılmaz. Bir qədər "türkeçarə" edəndən sonra, belə məlum olur ki, guya Qurbanqulunun bacısı qorxmuş, ona görə bina qoyulur ki, qızı K. kəndinə aparıb çıldıqlasınlar, qorxuluğunu götürsünlər. Bu kənd də Fərəc olan kənddir ki, orada bir köhnə pir var. Bu pirə qorxmuşları, naxoşları gətirib nəzir-niyaz edirlər.

Qurbanqulunun bacısını bu kəndə gətirmək lazımdı. Bir gün cümlə axşamı idi; Qurbanqulu arabasını qoşub, anasını, bacısını mindirib həmin pir olan kəndə yollandılar. Fərəc kişisinin evi pirin yolu üstündə vəqe imiş. Qurbanqulu arabanı evin yanından sürəndə, arabanın üstündən boylanıb həyətə baxır və həyətdə bir qız görçək: "Ana, söylə görüm, bu qızdır mı Tükəzban xanım?" – deyə sual etdi, anası da boylanıb Fərəcin balaca qızını tanıyrısa da, ancaq oğluna deyir ki, "o qız sənin adlındır". Bunu eşitcək Qurbanqulu şad olur ki, aldığı qız gözəl imiş. Yaziq nə bilsin ki, gördüyü qız onun adlısı deyilmiş... Pirdən qayğıdan sonra Qurbanqulunun da bacısı sağalmağa başlayır. Bir az müddət keçəndən sonra gəzməyə başlayır. Bu hində Qurbanqulu anasına xəber verir ki, artıq gözlemək mümkün deyildir, indi bu saat evlənəcəkdir. Nə qədər buna təkid olurlar ki, toyu yayda etmək münasibdir, guya toyda qonaqları cəm edib pul yığmaq mümkün olar, Qurbanqulu razi olmur. Aşkar deyir ki, mən pullu toy etməyecəyəm, ona görə də yaya saxlamağa ehtiyac yoxdur...

Bir ay bu əhvalatdan sonra toy edib Fərəcin böyük qızı Tükəzban xanımı Qurbanqulu üçün getirirler. Əhvalatın ləzzətli yeri bura imiş. Zifaf otağında təzə gelini görçək Qurbanqulu təəccüb edib dalı çekiilir: "Bumudur mənim üçün alıqları qız?!" Halbuki, bir-iki ay bundan əqdəm bacısını pirə aparanda gördüyü qız ile bunun heç oxşayışı yoxdur, fikrlə: "Vay, mənim evimi yixan, evin yixılsın!" – deyib otaqdan bayira çıxır və anası ilə, bibisi ilə davaya başlayır:

– Siz mənə bir gözəl qız almışdiniz, bu qızın ki, bir gözəlliyi yoxdur, siz mənim evimi yixdiniz! – deyə şikayət edib ağlayır.

Bu halda Qurbanqulunun bacısı, otaqda tek qalmış təzə gelinin yanına gedib, belə bir mənzərə görür: otağın bir küncündə gelin dizlərini qucub ağlayır.

– Balam, nə üçün sən ağlaysan, gelinimiz?

Qız cavab vermir, bir də sual etdi, gəlin:

– Məni bu kişiye veriblərmiş, mən heç buna getmək istəmirəm, heç xoşuma gelmir! – deyə ağlamaqda davam edir.

Təzə gelinin bəyi bəyənməyib ağlamasından bəyi xəbərdar edilər. Qurbanqulu bir çox fikirdən sonra:

– Felek yazanı biz pozmayacaq ki: qismət belə imiş! – deyə otağa daxil olub, gelinin əlindən tutub deyir: – Balam, nə sən ağla, nə mən ağlayım, bizim qismətimiz belə imiş. Sən də, mən də, ikimiz də bir dərde, bir qəmə mübtəla olmuşuq, qoy bizi evləndirenər şad olsunlar. İkimizin qəmi bədir.

Əhvalat bu yerə çatdıqda kişi dayandı. Bir azdan sonra ahəstə səsle:

– Hə, Qurbanqulu belə evləndi, – deyib qəlyanını kök etməyə başladı.

Uşaqlar yuxu ilə mübarizə edirdilər. Dayı dayanandan sonra xamuşluq oldu. Bir kəs bir söz deməyə sanki cürot etməyirdi.

– Görürəm uşaqların yuxusu gəlir. Uşaqlar, yatınız, sabah gecə sizdəyəm, yenə danışarıq, – deyə kişi qalxıb qəlyanı çəkməyə bayır çıxdı. Və bayirdan: – Soyuq daha da şiddetə edir, alemi qar bürüyüb, bizim xəbərimiz yox. – dedi.

Uşaqlar yatıcaqlarına girdilər, tiri saatdan sonra tamam ev yuxuya qərq oldu.

1914

ŞEKERELİ COBAN

Şekerecli büyük bir qoyun sürüsünü ağaçla kənddən çöle qovurdu. Fəsillərin ən gözəli, ən sofalısı bahar vaxtı olduğundan o tərəf-bu tərəf yaşıl otlar, elvan çiçəklər ilə bəzənmişdi. Güllərin ətri otların iyine qarışib ətrafa saçılmaqda idi.

Günün, o alovlu günün şüası çiçəklərin, otların üzərinə düşüb, onlara öz nəvazişi ilə istilik verirdi.

Şekereleinin qoyun sürüsü yol uzunu gedərək, yoluñ tozunu havaya qaldırırdı. Sürü yaxınlaşdıqca cöldəki quşlar qalxıb uçur, sonra oturur, yenə sürü yaxınlaşanda havaya pərvaz edirlərdi. Zənn edirdilər ki, sürü onları təqib edir. Quşların bəzisi bu təqibdən xilas olmaq üçün yol uzunu uçmayıb sağ və sol tərəfə səpələnir və otların içərisində gizlənirdi. Şekerecli nə bu otları, nə elvan çiçəkləri, nə de o tərəf-bu tərəfə uçusan quşları, nə də rəngbərəng boyalarla bəzənmiş pərvazları görürdü. Həmçinin yaşıl otların, elvan çiçəklərin bir-birinə qarışmış ətri onun diqqətini cəlb etməyirdi. Böyük bir fikrə dalaraq irəliləyir və süründən dala qalan qoyunların qılçalarına əlindeki ağacını endirirdi.

Çaya yaxınlaşdıqda Nabatın mahniları yavaş-yavaş eşidilirdi.

Deyəsən, bu mahniları bu gün Şekerecli eşitməyirdi. Şekerecli həmişə buralara goləndə sevinər, şad olardı. Amma nədənse bu gün acıqlı və qəşqabaqlı idi. Guya sevdiyi qızı qaytb etmiş, guya ona məhəbbət bəsləyən qız başqasını sevmək ilə onu xatırından çıxmış...

Yox, yox... Nabat bunu sabiqdəki kimi sevir. Xayır, sabiqdəkindən daha artıq sevirdi. Lakin bu gün Nabat da iləridəki kimi şad deyildi. Nabat zənn edirdi ki, Şekerecli bir şey bilməyir və onu dilgir, qəmgin edən macəradan xəbərsizdir.

Şekerecli əhvalatı bilməşdi...

Şekerecli uzaqdan Nabatı həmişəki yerində görmək üçün başını qaldırıb baxdı... Uca qamətli Nabat qoca çinarın kölgəsində durub Şekerelein gözləyirdi. Lakin bu gün daha təbəssümle deyil... "Baluperi sinan quş kimi" qəmlili bir halda gözləyirdi.

Nabat başını aşağı salıb, dolmuş gözlərini başına gələn müsibəti həzin-həzin oxşayan çayın axar sularına dikmişdi.

Sular da ağlar kimi, həzin-həzin axıb gedirdi.

— Nabat, nə olub, yenə fikrə getmişən, kefin necədir, — deyə Şekerecli Nabata yaxınlaşış sordu.

— Ah, demə, sorma, bir də dərdimi təzələmə, — deyib Nabat yenə ətrafa tamaşa etmeye başladı.

Şekerecli dəxi dinməz dururdu.

Bir azdan sonra Nabat:

— Bilirsənmi, Şekerecli, mən gərək səndən... — deyib durdu. Fikrini tamam edə bilmədi.

— Ayrılırsanmı? — deyə Şekerecli Nabatın sözünü tamam etdi.

— Hə, bilirem. Sənin heç bir günahın yoxdur. Mən bədbəxt oldum.

— Mən nə edim? Mən səni necə tapmışdım?

— İndi yenə başqasını taparsan.

— Elə demə, Şekerecli vəfəsiz adam deyil; sən də bilirsən, mən də biliyəm...

— Yaxşı, Şekerecli, bilirsənmi bizim ayrılmağımıza səbəb kimdir? Kimdir bizim bədbəxt olmağımızın bəisi?.. — və cavab gözləməyərək Nabat: — Kəndxudanın oğlu Heydərdir, — dedi.

— Ah, belə de: Heydər? Mən eşitmədim ki, səni əra verirlər, amma kimə verildiyini sormamışdım. Heydərmi? Heyif, Nabat, səndən o Heydər üçün! Vay dünya...

Bir azdan sonra Şekerecli:

— Toy nə vaxtıdır? — deyə sorğu.

— Gelən çərşənbə günü... Mən evdə dedim getməyəcəyəm. Mənə acıqlandılar. Nənəm başıma bir qapaz vurdu ki, başında yenə ağrı qalır.

Sonra Nabat Şekereleinin əlinən tutub, dolu gözləri ilə Şekerecliye baxıb başını aşağı saldı, Şekerecli başını əyib diqqətlə qulaq asdı.

Nabat içindən ağlayırdı. Şekerecli qolunu Nabatın boynuna salıb onu bağırna basdı.

— Yox, belə olmaz, — dedi.

Toya bir gün qalmışdı. Şekerelein Nabat çay kənarında görə bilmədi. Toy günü də ondan bir xəbar çıxmadi. Toy gecəsi kəndxudanın

evində böyük bir büsat varken, qonaqlardan biri gecə kəndxuda oğlu Heydərin meyitini qapıda görüb qiyamət saldı.

Toy pozuldu. Dedilər ki, bir nəfər Heydəri səsləyib, söz demək üçün qapiya tərəf çağırmışdı. Sonrasından xəber verən yox idi.

Meyit bütün sırları gizledirdi. Heç kəs bilmədi ki, onu kim öldürdü.

Ancaq çayın kenarında olan kəndlilər gecə vaxtı bir nəfərin yaxınlaşış özünü çaya atmasını görmüşlər. Çayın kənarında qanlı bir xəncər buraxılmışdır.

Xəncərin Heydərin olduğu təyin edilmişdi. Şəkerəlidən bir xəber verən olmadı.

Xarkov, 1915

SÜDÇÜ QIZ

(Həqiqi sərgüzaş)

Keçən yay mən... bağlarında idim. Şəhərin gurultulu yaşayışından sonra, kəndə məxsus asudə, səssiz bir diriliş adət etmədiyim-dən bir növ dərixiydim. Ürəyim tengləşirdi. "Adı həyat" bildiyimiz şəhər yaşayışı, şəhərin yuxusuz gecələri xatırından çıxmayırdı.

Təəccüb edilməsin; yenə şəhərə övdət etmək isteyirdim. Yanımda qoca anamdan başqa nə tanışım, nə dostum, nə aşnam var idi. Həqiqətən tek idim.

Ancaq bir neçə gün əqdəm odanın pəncərəsindən bayırə baxarken şəhərdə tanıdığım və yaxşı bildiyim dostuma oxşar bir adam görmüşdümse də, o məni görməmişdi. Sonradan bağbanımızdan sorub bilmədim ki, o haman şəxs, doğrudan da, mənim tanıdığım şəhər dostlarımıdan Əhməd imiş.

Bir axşam ürəyim yena tengləşdi. Mütləi etdiyim kitabla maraqlana bilmədim. Papağımı götürüb bağdan çölə çıxdım və Əhmədin olduğu bağa doğru yollandım, yerini bağbanımızdan öyrənmişdim.

Bir neçə qədəm getmişdim ki, qarşıma bir tüklü qara it çıxdı. İt hürməyə başladı. Mənim etinasızlığını görünen it, təəccüb edər kimi, hürə-hürə geri çekildi. Bu vaxt bir az uzaqdan "Qaraca, Qaraca" çağırıltını eşitdim. "Qaraca" çağırmanın it sahibi olduğunu duydum.

Mən "Qaraca"ya yaxınlaşdıqca, "Qaraca" sahibi gələn tərəfə qaçırdı. Bir-iki dəqiqədən sonra böyük bir encir ağacının yanından, haman şəhərdə tanıdığım Əhmədin çıxdığını gördüm. O da məni görən kimi tanıdı.

– Səni xoş gördük, sən hara, bura hara? – deyə Əhməd məni qarşılıdı.

– Sağ ol, mən də bu il, Əhməd, sizə qonaq gəldim, – dedim.
Biz bir-birimizin əlini sıxdıq.

Əhməd 22-23 yaşında xoş simalı bir cavan idi. Ucaboylu, qara-saçlı Əhmədin qarabuğdayı çöhrəsində iki yanağı qırmızı alma kimi yanındı. Əhmədin gözleri olduqca gözəl idi. Zil qara gözlərində eşq və həvəs oynayırıdı. Bəzən Əhmədin baxışı elə qəmli olurdu ki, doğrusu, baxmaq mümkün olmayırdı.

Mən Əhmədle məktəbdə oxuduğum zaman tanış olmuşdum. O vaxt Əhməd də bir gimnaziya tələbəsi idı. Həm də Əhməd "şıq" gəzen tələbələrdən idi. Göyçək Əhmədin gimnaziyada oxuyan qızlardan bir çoxunun xoşuna geldiyini biz biliirdik. Həmişə Əhmədi görəndə də yoldaşları deyerdilər: "Əhmədin qara gözleri yene qiyamət edir".

İndi Əhmədin nazik qara bigləri çöhrəsinə daha bir məlahət verirdi.

Haman saat Əhməd məni öz bağlarına dəvet etdi. Bizim bağımız daha yaxın olduğundan mənim tekidimlə Əhməd də mənimlə bərabər bize geldi.

Mən Əhməde otağın karşısındaki girdə mizin dövrəsində olan sandalyalardan birində əyleşməyi təklif etdim. Özüm isə ev qulluqçusunu çağırıb çay hazır etməsini tapşırdım.

— Bu saat hazır olar, — deyə qulluqcumuz getdi.

Sonra mən də Əhmədle üzbeüz bir sandalyada əyleşdim.

Biz səhbət etməyə meşgül olduq. Məlum oldu ki, Əhməd ailəsini həmişə bu bağlarına gətirəmiş. Mənim də bu il buraya gəlməmə Əhməd nəhayət dərəcədə şad oldu.

— Bu bağların gözəl havası var, xoşuna gəlirmi? Dənizə gedir-sənmə? — Əhməd məndən əhval sorurdu. Mən ona hələ dənizi görməmiş olduğumu söyləyince, o: — Gedərik, görərsən, — dedi. Sonra elavə etdi: — Yaxşı səfəli yerlərdir, kim rahat olmaq istəyirse, mənə, buralara gəlməlidir.

Mən də Əhmədə razi oldum.

Bir azdan sonra biz rəfiqanə səhbət edirdik.

Əhməd subay idi. Buraya ana və bacısı ilə gəlmüşdi. Əhmədin üç bacısı varmış, ikisi ərədə, biri isə evdə imiş. Əhmədin qardaşı yox idi.

Hazırkı vaxtda Əhməd "Şimal bankı"nda xidmet edirdi. Üç il bundan əvvəl gimnaziyanı tamam etdikdən sonra ali məktəbe daxil olmaq istəmişsə də, mümkün edə bilməmiş, ailələrini başsız buraxmaq istəməmişdi.

Səhbət etdiyimiz əsnada bizim bağban gəlib salam verdi və bir dəstə rəngbərəng qərenfilin bir hissəsini qonağa, bir hissəsini də mənə verdi.

Mən və Əhməd də bağbana "çox sağ ol" dedik və çiçəkləri alıb iyəməyə başladıq.

Bağban 45-50 yaşında qırmızısaqqal bir dilavər idi. Doğrudan da dilavər adlanmağa layiq bağban Fətəli çox sağlam bir kişi idi. Bu bizim bağın sahibi, həm də bağbanı idi. Fətəli gedərkən Əhməd ondan:

— Fətəli kişi, yene də inək saxlayırsanmı? — deyə sordu.

— Bəli, mirzə, dövlətinizdən iki inəyim var, — deyə Fətəli cavab verdi.

Bunu eşidən Əhməd yene sordu:

— Fətəli, bəs südünü kim satır?

Bu dəfə Fətəli Əhmədə açıqlı bir nəzər ataraq:

— Dövlətinizdən oğlan var, o aparıb müşərələrə paylayır, — dedi.

Bağban Fətəli gedəndən sonra Əhməd ahəstə bir ah çekerek, gözlərini uzaq bir nöqtəyə dikib sükut etdi.

Sonra bir papiros çıxarıb yandırdı və yene dinməz-söyləməz çəkməyə başladı.

Bu vaxt bizim qulluqçu iki stekan çay, bir qab mürəbbə getirib mizin üstünə qoydu. Mən stekanlara qənd salıb öz çayımı qarışdırmağa başladım.

Əhməd sakit oturmuşdu. Mən aşkar gördüm ki, Əhməd keçmiş bir vəqəni xatırlayıb kimi fikrə qərq olmuşdur.

Birdən Əhməd ayılan kimi mənə baxdı. Mən də ona çay içməyi təklif etdim.

Bir qədər keçəndən sonra Əhməd məndən:

— Bilirsenmi nə üçün fikrə getdim? — deyə sordu.

— Xeyr.

— Bu bağ və bağban Fətəli mənim xatırıma keçmiş günləri saldı. Şirin xatırələr. Mən onları bu vaxtadək heç bir kəsə nağıl etməmişəm. İndi isə söylemək istəyirəm. Eşitmək istəmirsən?

Mən cavabında:

— Cox şad olaram, mümkün isə, buyur, — dedim.

Əhməd barmaqları arasındaki sönmüş papirosu atıb, yene bir papiros çıxarıb yandırdı və bu cür nağıl etməyə başladı.

— Əhvalat üç il bundan əvvəl həmin bu bağlarda vaqe olmuşdur. O vaxt mən gimnaziyanı bitirirdim. Şəhər isti olduğundan mən külfətimizi buraya köçürdüm, özüm isə şəhərdə qalmışdım. İmtahanlarımı verməyə məşgül idim. İmtahanlarımı tamam edib vəsiqə alandan sonra mən də buraya gəldim.

İyun ayının əvvəlləri idi. Şəhərin isti havasından və mənim kitablar üzərində yuxusuz keçirdiyim gecələrdən sonra bu bağlar başqa bir lezzət verirdi. Birinci dəfə sənin indiki otağın qarşısından keçərkən bayırə baxan pencerənin yanında bir qız gördüm. Qızı görən kimi bir dəqiqli durdum, tamaşa etdim, o qız gözəl bir qız idi. Qara saçları, eşqə dolu uzun kirpikli gözləri, ərəbi burnu, hamisindən artıq gözəl balaca ağızı, qırmızı dodaqları mənim xoşuma gəldi. O gözəl xanımı görən kimi ürəyim döyünməyə başladı... Ayaqlarım şəsdi.

Qız mənim özümü itirdiyimi görüb gülümsədi. Mən keçib getdim. O gözəlin fikri ilə məşğul olduğum halda evə qayıtdım. Anamdan o qızın kim olduğunu sordum. Bildim ki, görmüş olduğum gözəl qız südçü Fətəlinin qızı imiş. Hetta anam dedi ki, "yazlıq Fətəlinin gözü nün ağı-qarası bir qızı var, göyçək qızdır, nə edəsen ki, kasıbdır..."

Bizim üçün hər gün süd getirirlərdi. Ancaq əvvəldən necə olmuşdusa da biz südü Fətəligildən almayırdıq.

Bir gün mən anama dedim ki, bu südə su qatırlar. Fətəlinin südü yaxşıdır, özü də su qatan adam deyildir. Gəlin biz də südü Fətəligildən alaq.

Anam da razı oldu. Ancaq bunu əlavə etdi ki, "gərek ki, Fətəlinin süd satmağa bir adamı olmasın, gavur qızı, o sən gördüğün qız aparıb satır".

Mən bu xəberi gözleməyirdim. Eşidən kimi yene ürəyim tez-tez döyünməyə başladı... Yaziq ürək!..

Əhməd burada papirosu kənara qoyub, çay içməyə başladı. Sonra hekayəsinə davam edərək dedi:

— Necə bilirsən, sabahı gün Fətəli kişinin qızı bizi süd getirsinmi?

Təessüflər olsun ki, qızın süd getirdiyi vaxt mən yatmışdım. Sonra anam mənə xəber verdi ki, südü Gülnaz getirmiştir. Fətəli kişinin qızının adı Gülnaz imiş. Nə qədər heyif siləndim; məndə bu qızın derin bir hiss oyandığını duydurdum. Təəccüb edirdim: qızı bir dəfə görmüş və heç bir söz deməmiş, ondan da mən bir kəlmə eşitməmişdim.

O vaxtlar mənim rus qızlarından bir çox tanışlarım var idi; bəzi-lərini mən artıq sevirdim, məsələn: bir Nadya adlı gimnaziya tələbəsi var idi. Bunu biz "Diyö" deyə çağırırdıq. Mən bu "Diyö" xanımıma həqiqi məhəbbət bəsləyirdim. Bunu hətta müəllimlərimizdən də bilən

var idi. Amma Gülnaz xanımı görən gündən sonra tanış qızlar hamısı xatirimdən çıxdı. O sevdiyim "Diyö" heç yadına belə düşmədi.

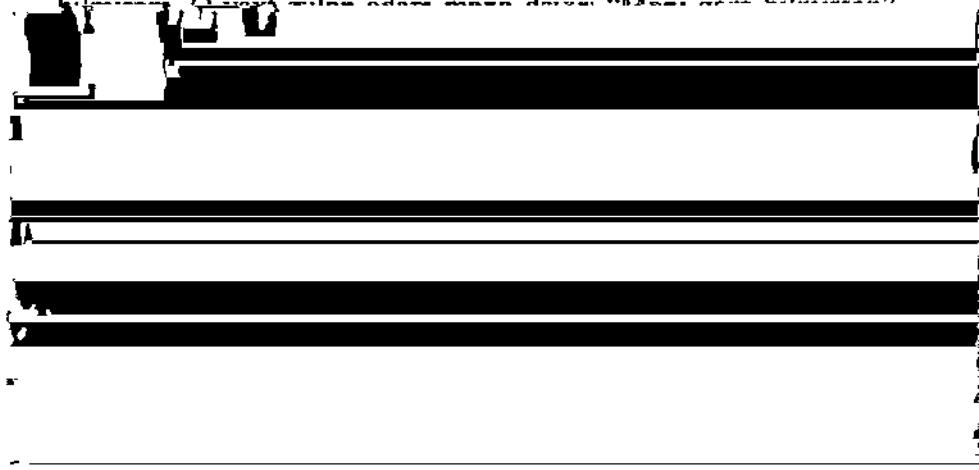
Mən sənə əvvəlcə demədim, Gülnazgil kasib idilər. Burasını anam da birinci dəfə qeyd etmişdi. Gülnaz ucuz qiymətli çitdən sade paltar geyirdi...

Bəli, birinci gün mən Gülnazı süd getirdiyi zaman görə bilmədim. O gün mən axşam vaxtı evdən çıxıb Fətəlinin bağlı tərəfə yollandım. Fikrim Gülnazı görmək idi. Bir-iki dəfə Gülnazgilin evlerinin yanından keçdim. Lakin Gülnazı görmedim, rast gəlmədi.

Əhməd dayandı. Papirosunu yandırıb çəkməyə başladı. Mən qulluqçunu çağırıb yenə çay getirtdim.

Əhməd papirosunu atıb başladı:

— O axşam evimizə qayıtdıqda sabah sübhən Gülnazı süd getirdiyi zaman görməyə qərar verdim. Desəm ki o gecəni rahat yata bilmədim, inanmayacaqsan. Ancaq səhərə yaxın məni yuxu aparmışdı. Yuxumda isə Gülnazı gördüm. Gördüm ki, mən çəməndə gəzirəm, birdən gülüş səsi eşidilir, o tərəf-bu tərəfə baxıramsa da, bir şey görə

Mən buradayam, səndən qaçıram, səndən qorxuram. Sən qorxulu adamsan".

Mən axtarıram, heç bir kəsi görə bilmirəm. Yenə haman görə bilmədiyim adam deyir: "Axtarma, gel barişaq, isteyirsənmi?" Bu vaxt bu güləmək məni lap dilgir edir. Ürəyim təng olur. Bu vaxt Gülnaz xanım gəlib yanından keçir, heç də mənə etinə etməyərək keçib gedir. Mən onun ardınca getmək istərkən, ayağım bir daşa toxunur, yuxudan avluram. Haman saat sərasime durub bayırə bayıraq üçün nə-

o mənə baxırmış, – gördüm ki, yeni açılmış çiçək, sabah çiçəyi kimi Gülnaz yanında durub mənə baxır. Mən ona baxantək başını aşağı saldı. Bu vaxt o nə qədər gözel və məlahətli idi.

Uzun kirpikləri gözlerini örtmüşdü. Yanaqları qızarırıldı. Doğrudan da, “almadan da qırmızı idi”. Heyif, mən şair deyiləm ki, onun vəcihəliyini təsvir edə bilim! Mən onun gözəlliyini nə qədər torif etsəm də, başa sala bilməyəcəyəm. Onu vəcihə edən bir şey var idi ki, nə olduğunu men özüm də yaxşı dərk edə bilmirdim. Mənim qarşında duran bu gözəl simalı qızın üzü lap açıq idi. Birdən başında çadrası olduğunu düşünüb üzünü örtmək istədi, lakin bacarmadı; əlinde süd dolçası var idi. Mən isə tamaşa edirdim. Danışmağa cüretim yox idi...

Deyəsən, mənə hökm edilirdi ki, qarşında duran bu qızı qucaqlayıb bağrıma basım və deyim ki, “Gülnaz, gözəlim, mən soni sevirmə”, amma bunu etmək istəseydim də bacarmayacaqdım, mən titreyirdim. Durduğum yerə ayaqlarımın xəfifcəsinə əsməsi bütün bədənimə sirayət etmişdi. Zəif olduğumu hiss edirdim. Gülnaz başını qaldırma-yaraq ahəstəcə mənə:

– Mən sizə süd gətirmişəm, evdə durublarmı? – dedi.

Hele mən Gülnazın səsini cəitməmişdim. Mən elə zənn edirdim ki, Gülnazın nazərin səsini eşitsəm, bihuş olaram. Amma huşuz olmadımsa da, qəzəllərdə deyilən kimi, “qərarum kəsilib, taqət qalmadı”.

Ondan süd qabını almaq üçün elimi uzatdım və dedim:

– Acığın gəlməsin, mən burada elə səni gözleyirdim, əger... – daha sözümüzün ardını söyleye bilmədim. Qız mənim şaşkılığımı gördü. Əvvəlcə mənə təəccüblə nəzər saldı, sonra gülümədi. Yenə başını aşağı dikerek:

– Məni nə üçün gözleyirsən? Sən südü gözleyirdin, – dedi.

Mən burada daha tab edə bilməyib:

– Yox, yox, gözəlim, mən məhz səni, ancaq səni gözleyirəm, çünkü, çünkü isteyirəm, çünkü... – dedim, amma yenə dilim dolaşdı, axırını yetirə bilmədim.

Onda qız başını qaldırıb:

– Məni görmək? İndi gördün ki... – deyə güldü, baxdı, yenə başını aşağı saldı.

Bu dəqiqə Gülnaz nə gözəl idi! Dodaqları! Qızılıgül nəkarədir? Mən özümə ürək verib:

– Sənin kimi gözəl bir qızı kim görmək istəmez? Ah, bilirsən mənim ürəyimdə bu saat nələr var?! Mən səni əvvəl dəfə pəncərenizin qabağında gördüm. Sonra mən dedim ki, gərək süd sizdən alın-sın, çünkü bilirdim ki, südü gətirəndə mən səni görə biləcəyəm, – dedim.

Gülnaz sadə bir dil ilə:

– Nə olsun ki... – dedi. – Sən nə danışırsan, mən heç bir şey başa düşmürəm... Mən südü içəri aparımmı?

– Süd? Ah, qoy qalsın, gör mən...

Gülnaz mənim sözümü kəsdi:

– Niyə qalsın, mənim daha işim yoxdur? – dedi.

Nə xoş və nə sadə uşaqcasına danışıq idi!

Mən südü aldım. Eve apardım və süd dolcasını Gülnaza qaytaranda dedim:

– Sabah yenə mən səni burada gözleyəcəyəm.

Gülnaz qabı mendən aldı, heç bir söz demədi, getdi. Bir neçə qədəm irəliləmişdi ki, birdən dönüb mənə: “Bilirsən, süd beş gir-vənkə idi, xanıma deyərsən...” – dedi.

Bu qızlarda nə qədər örtlülü sırlar var. Biz onların yarısını belə bilmeyirik. Gülnaz südün qəderini demək üçün mənə baxmadı. Onun o baxışı əlahiddə bir baxış idi! Qızın qara gözleri uzun kirpikləri arasından gülümsercəsinə deyirdi: “Cavan oğlan, mən sən deyəni qanıram, sən nə yaxşı söyləyirsən, bayaq dediklərimə inanma!” Bunu mən onun baxışından oxudum. Birdən meni evdən çağırıldılardı. Onda bildim ki, qız gedəndən sonra mən dərin fikrə dalmış imişəm.

Əhməd yenə burada dayandı. Mən ona çay içməyi təklif etdimse də, qəbul etmedi. Diqqətlə baxdım: Əhmədin gözleri yaşarmış kimi idi.

Bir dəqiqlidən sonra yenə sözünə davam etdi.

– Bəli, əhvalat uzundur. Mən müxtəsər edirəm. Yarın biz yenə orada görüşdük. Söhbət etdik. Bu dəfə o, təzə qırmızı paltar geyinmişdi. Bu paitarda daha da sevimli və qəşəng idi.

Sonralar biz hər gün sabahlar Gülnaz ilə görüşürdük. Şübhesiz deyə bilerəm ki, biz hər ikimiz bir-birimizi görmək istəyirdik. Mən bunu onun baxışında, qara gözlerinin süzgün baxışında görürdüm.

Biz bir-birimizi görmeyə qadir olmasaydıq və ya ki, bizim üçün görüş mümkün olmasaydı, mən özümü sərgərdan hiss edib oturub-durmağımı, söylediyimi, hətta özümü belə bilməzdim. Mən Gülnazın da belə hissələrə qapıldığını duymuşdum... Xülasə, biz hər gün gərək görüşə idik.

Dediym kimi, bunu mənimtək Gülnaz da istəyirdi.

Bir gün Gülnaz südü verəndə, birdən əlimi tutub, yenə buraxdı və bir az sonra dedi:

– Sen məni her gün gözləyəcəksənmi?

– Əlbəttə, gözləyəcəyəm, mənim sevgilim, – deyə mən də əlini tutdum.

Gülnaz əlini geri çəkmədi, ancaq mənim gözlərimə diqqətlə baxdı. Bu vaxt mənim ürəyim gup-gupla döyüñürdü. Zənn edirəm ki, ürəyimin döyünməsini Gülnaz da duyur və eşidirdi. Gülnazın ürəyi də asudə və sakit deyildi. Biz bir neçə dəqiqə bir-birimizə heyran-heyrən baxdıq. Men fürsəti fəvər verməyərək... Ah, mən bilirdim ki, burasını nağılı edə bilməyəcəyəm!..

Əhməd dayandı. Aşkar gördüm ki, bu xatirələr Əhmədə artıq dərəcədə təsir edir. O, xatirələrinin hər bir təfsilini iztirablarla hiss edirdi. Mən bir söz deməyə cüret etmirdim.

İki dəqiqədən sonra Əhməd yene xatirələrinə davam etdi:

– Bəli, mən o dəqiqə əlini buraxmadım, yenə cürətin haradan geldiyini bilmədim! Birdən Gülnazi bərk-bərk qucaqlayıb öpdüm! Mən o qəder cəld, o qəder tez hərəket etdim ki, Gülnaz mənə mane ola bilmədi. Sərra a ayıldı – onda da iş-isədan keçmişdi, mən onu al yanağından iki öpüş almışdım.

Gülnaz çox bərk acıqlandı və mənim üstümə çığırdı:

– Bu nədir, xerif olmamışan ki?.. Heç bilirsən nə edirsən?

Və daha bir çox sözlər dedi.

Gülnazın dediklərinin bir çoxunu eşitmədim; çünkü eşitmək istəmirdim. Mən Gülnazi öpdüyümə göre özümü o qəder xoşbəxt sanırdım ki!.. Artıq o öpüşləri tekrar etmek istərdim.

Lakin Gülnazın açıqlı baxışı buna mane olurdu. Mən nə etmiş olduğumu fikir edib utandım. Çocuq kimi tez Gülnazdan üzr isteməyə başladım:

– Başıla, başıla, gözəlim, ürəyim ixtiyarsız istədiyinə əməl edirdi. Başıla məni, səni öpməyimə ixtiyarım yoxsa da, amma bəslədiyim məhəbbətin buna ixtiyarı vardır...

Bu ehvalat bizim açılışmamıza səbəb oldu. Bu gündən sonra biz görüşəndə gözdən iraq bir yerə çəkilib yarım saatə qədər qol-boyun durur, bir-birimizdən hesabsız busə alırıq.

Bir gün Gülnaz çox acıqlı idi. Görçək səbəbinə sordum:

– Gülnaz, nə var, nə olmuşdur? Niya belə kefsizsən?

Mən Gülnazın əlini tutdum. Gülnaz isə ahəstəcə:

– Bu axırıncı dəfədir ki, biz görüşürük, daha görüşə bilməyəcəyik, – dedi.

Ətrafdakı evlər, ağaclar, meynələr başuma dolandı. Bu nə sirdir – qanmadım, hirslenib sordum:

– Gülnaz, nə üçün? Söylə!

– Mümkün olmayıacaqdır.

– Axı bir səbəbi varmı?

– Əlbəttə ki var.

Mən təkidlə ona:

– De, de görün nədir, kimdir? – dedim.

Gülnaz süzgün-süzgün baxaraq, əlimi sığalladı və:

– Açıqlanma, – dedi, – heç qanını xarab elemə... Belə olacaqmış, məni adlamışlar. Bir aydan sonra əre verəcəklər. Mən bunu gözləmeyirdim.

– Bu nə sözdür? – deyə soruştum.

Gülnaz özünəməxsus halim, bın səslə mane:

– Toxta bir! “Onlardan” belə əmr gelmişdir ki, mən bir daha süd paylamayım; çünkü “o”, deyirlər, razı deyildir. Bu yaxında da toy olacaqdır, söylenir, – dedi.

Bu xəber mənim qəm və yasına səbəb oldu. Mən dinmədim. Yarım saatə qədər davam edən sükütü pozmağa heç kəsdə ixtiyar yox idi. Axırda mən Gülnazdan qəmgin bir səslə:

– Sen “o” dediyin adamı sevirsənmi? – deyə sordum.

Gülnaz cavabında dedi:

– Mən onu heç tanımirəm, əsla sevmeyirəm. Bildiyimə göre, davar bir adamdır. Qoçudur, adam öldürürendir, deyirlər yaşı da çoxdur.

Mən Gülnaza təklif etdim ki, "ona" getməsin, mən onu alıム. Mənim qarşısında bir məsələ dururdu: Gülnazın atası Fətəli kişinin mənim təklifimə ne münasibətdə olması; bilməyirdim Gülnazın atası "onu" rədd etməyə razı olarmı? Qorxurdum ki, "onun" qoçu olduğunu nəzərə alıb, Gülnazın atası razı olmaz və "onu" rədd etməyə cürət edə bilməz. Ona görə də Gülnaza:

— Sevmeyirsənsə, getmə, rədd ele, mən səni şəhərə aparım, — dedim.

Gülnaz bir ah çəkib dedi:

— O mümkün olmaz, mən "ona" getməyib, sənə ərə getsəm, "o" səni öldürər, mən sənin ölməyini istəmirməm. Razi olmaram. Mən harada olsam, həmişə səni sevəcəyəm. — Burada Gülnaz başını aşağı salıb, yenə də sözünə davam etdi: — mən "onu" sevə bilməyəcəyəm, çünkü mənim məhəbbətim səndə qalacaq. Sən isə gəzərsən, özünə bab bir qız taparsan. Mən kəndli qızı, sənə bab deyiləm. Sən ağa, mən kəndistan ehlisi. Biz şəhərdə qala bilmərik.

Gülnazın səsi titrəyirdi. Mən Gülnazın başını qaldırdım; üzünü baxmaq istəyirdim. Qız üzünü örtdü. Ancaq gözlerinin yaşardığını gördüm.

— Gülnaz, belə olmamalıdır, — dedim.

Gülnaz yenə derindən bir ah çəkib, mənə:

— Başqa yolumuz yoxdur, — dedi, — aynılmalıyiq. Ancaq səndən bircə təvoqqem var: bizim görüşməmizi bir kəsə söyləmə, qoy iki-mizin arasında qalsın. İndi mən gedirəm, daha görüşməyəcəyik. Mən biliyim ki, indi bu iş sənə çətin gəlir. Amma bir neçə gündən sonra mən də sənin yadından çıxaram. Ancaq mənə lənət oxuma.

Mən Gülnazın qarşısında durub, heç bir söz demirdim. Gülnaz sözünü bitirdikdə qollarını boynuma saldı. Axırıncı dəfə öpüsdük...

Gülnaz məndən ayrıldı.

Mən ondan:

— Gülnaz, gedirsenmi? Sabah görüşəcəyikmi? — sordum.
— Yox, yox, sağ ol, salamat qal! — dedi.

Gülnaz getdi... Biz ayrıldıq...

Sabahı gün mən də bağda qalmayıb, şəhərə getdim. O yay mən bir daha bağ'a qayıtmadım.

Əhməd hekayəsini tamam etdi. İkimiz də bir-birimizin üzünə baxırdıq. Əhməd gözləyirdi ki, mən bir şey soracağam. Mən düşüñürdüm ki, görəsən Gülnaz indi necə yaşayır. Əhməd mənim fikrimi duybə dedi:

— İndi Gülnaz iki uşaq anasıdır. Mən o vaxtdan bəri Gülnazı görməmişəm. Ancaq eşitdiyimə görə, Gülnaz əvvəlki Gülnaz deyildir, heç əvvəlkine oxşamır. Deyirlər ki, birçə gözləri qalmışdır. Hətta bu bir neçə ilin ərzində Gülnaz çox qocalmışdır. Yazıq qız çox bədbəxt oldu.

Bir az sükut etdikdən sonra Əhməd papiros çıxarıb yandırdı və tüstüsünü havaya halqa-halqa buraxaraq:

— Bəli, bu bağ, bu bağban Fətəlinin məndə oyandırdığı xatirələr... Birinci dəfə olaraq indi söyledim.

Bir zaman sonra Əhməd xudahafız edib getdi.

O gecəni mən sabahadək Gülnaz və Əhmədin hekayəsi ətrafında düşünərək, xəyal və təsəvvürlər içinde keçirdim.

Südçü Gülnazı mən də görmək istəyirdim...

Xarkov, 1915

ALEKSANDR EYNİC

İçinde yaşadığımız ailənin tertib vermiş olduğu aile bayramında mən o teləbə ilə birinci dəfə olaraq görüşdüm.

"Aleksandr Eyniç" onun adı idi. Onun barəsində ev xanımının qızı iləricə mənə bir təqim məlumat vermiş və demişdi:

- O da sizin kimi azərbaycanlıdır, ancaq adı sizin adınız kimi dil-sindiran deyil. Bizim adlar kimidir - Aleksandr Eyniç, sadə və asan!

Mən cavabında:

- Asan, fəqət sizin üçün. Elə deyilmə! - deyə sorduqda, xanım qız özünəməxsus nazla gülümşəyərək, qırmızı dodaqlarını büzüb, manım dediyimə razı olmuşdu.

Çoxdan bəri həsrətində olduğum və tanımaq istədiyim Aleksandr Eyniçi bu axşam görməyə müvəffəq oldum.

Bizi bir-birimizlə tanış edərkən, qonaqpərvəstliyi və şirin danışığı ilə dostları arasında məşhur olan ev xanımı:

- İki həmyerli əziz dostlarımızdan tanış olmalarını rica edirəm, - dedi.

Biz bir-birimizin əlini sıxaraq, familiyamızı söylədik. Dərhal Aleksandr Eyniç üzr isteyib döndü və otağın yan qapısından daxil olan ev xanımının qızı ilə başqa bir gənc qadına qarşı yönəldi. Bu vaxt mən ona diqqətlə tamaşa etdim. Aleksandr Eyniç ortaböylü, qara saçları səliqə ilə daranmış, buğdayı simalı, darülfünun forması geymiş bir cavan idi. Ənginin kobud olmasına rəğmən üzü ümmü mən xoş idi. Xüsusən iri və oynaq qara gözləri üzünə ayrı bir məlahət bəxş edirdi. Aleksandr Eyniç belə bir zahiri görünüşə malik idi ki, içəri Rusiyada çox-çox az təsadüf olunub və nadir olduğu üçün də özüne artıq diqqət cəlb edir.

Bu axşam həmyerlim məni də maraqlandırdı. Doğrusu, maraqlanmamaq da çətin idi. Onun gah bu xanımı, gah o xanımı meşğul etməyə çalışması, məzeli lətifələr, sözlər söyleməyə səy etməsi və özünü zarafatçı göstərmək istəməsini görməmək mümkün dəcyildi. Diqqətlə tamaşa etdikdə göründük ki, kişi çalışır ki, bütün hazır olanların diqqətini özünə cəlb etsin və bunun üçün de şübhəsiz, iрelice hazırlanmış və ola bilsin ki, dəfələrlə söyləmiş olduğu güləməli lətifələri bir-bir xırıda verirdi.

Çay vaxtı şirni qutularını alıb xanım və qızlara təklif edirken, herəsinə bir cür eşqli sözər söleyirdi. Odur ki, təbii, hamının gözü Aleksandr Eyniçdə, Aleksandr Eyniç də hamının dilində idi.

Çaydan sonra salondakı qonaqlar iki-bir, üç-bir bir tərəfə çəkilib, bəzisi səhbət edir, bəzisi miz üstündə duran albomların şəklində baxır, başqları da pianino ətrafında toplaşır, yeni mahnı notlarını çaldırıb dinləyirdi...

Aleksandr Eyniç isə bir yerdə durmayırdı. Bir də baxdıq ki, ağzını pianino çalan qızın qulağına yaxınlaşdırıb, nə isə deyib güldü; sonra göründük ki, başqa bir qadına yanaşıb, əlini öpür və yainki bir qeyrisini dəvət edib rəqs edir... Zalim oğlu bu axşam bir dəqiqə sakit olmadı: gah rəqs edir, gah da məzə verib-məzə alırdı.

Nə qədər çalışımsa da, bu axşam mən onunla danışa bilmədim. Ancaq qonaqlar dağında mən ona yanaşıb, xüsusi görüşmək üçün yanına gəlməsini rica etdim, o da ünvanını söyleyərək, məni öz evinə dəvət etdi. Beləcə xudadafızlışdı. Aleksandr Eyniç bir dəstə xanım və qızlarla güle-güle çıxıb getdi.

Bu görüşdən sonra mən yerimdən narazı qaldımsa da, yənə onunla görüşməyə, onun kim və haraşı olduğunu bilməyə və əvvəl-əvvəl "Aleksandr Eyniç" in mənasını öyrənməyə qərar verdim.

Haman qonaqlıqdan üç gün sonra bir axşamıçağı idi. Başmaqseyri yapmaq fikrile evdən çıxdım. Haradansa Aleksandr Eyniç yadına düşdü. Verdiyi ünvanla yanına getməyə qərar verdim.

Şəhər elektrik şüaları içində çıxmirdi. Mağaza və evlərin pencəsindən, gündüz zəhmətindən sonra şəhərin laj olmaq isteyen küçələrinə elektrik işığı yağırdı. Hava sakit olsa da, ağır idi, bəlkə bu səbəbə görə idi ki, həmişəki kimi küçələrdə gəzən yox idi. Qaranlıq göyün şen, işıqlı və parlaq uledzərləri şəhər küçələrindəki elektrik lampalarına qaş-göz atırdılar. Gəzən az idi. Bir az dolaşandan sonra evi tapdım.

Həmyerlim olan evin qapısında vurulmuş bir neçə ad varəqələri arasında Aleksandr Eyniçin də varəqəsi mövcud idi; rusca "Aleksandr Eyniç Salaxov" yazılmışdı. Aleksandr Eyniçin hansı sözdən alındığını yənə anlamadımsa, ancaq Salaxovun "Salehdən" emələ gəldiğini düşündüm. İxtiyarsız zəngi çaldım, gözümü Aleksandr Eyniçin vizit kartından çəke bilməyirdim: Hərf-hərf höccələyib, mənasını çıxarmaq istəyirdim; lakin əfsus!.. Zəhmətim bihudə idi: bir şey anlamırdım.

Birdən qapı açıldı. Qarşında gənc bir qulluqçu peyda oldu. Aleksandr Eyniçin evdə olub-olmadığını sordum. Xidmətçi məni içeri dəvət etdi və şübhəli bir qapını göstərdi. İçəridən Aleksandr Eyniçin: "Buyurunuz, buyurunuz" – səsini eşitdim. Otağa girdim.

Aleksandr Eyniç, gözəl suretdə bəzənmiş və döşəməsinə xalça salınmış bir otağın tən ortasında durmuşdu. Biz köhne dostlar kimi bir-birilə görüşdük. Onun gösterdiyi sandalya üzərində oturaraq, kişini işdən avara edə bilməcəyim üçün üzr istedim.

Aleksandr Eyniç gülümşədi və gelməyimdən razı qaldığını söylədi.

Bu vaxtadək rusca gedən danışığımızı türkçəyə döndərmək məqsədilə mən ondan türkçə biliib-bilməməsini sordum.

Aleksandr Eyniç fəvrən türkçə cavab verdi:

- Bəs nədi, müsülmənam, dayna!
- Beləsə, türkçə danışaq!

Sonrakı səhbətdən anlaşıldı ki, bu, universitetin hüquq fakültəsinin tələbəsidir. Üç ildir ki, burada təhsil alır. Lakin bir çox səbəblərə görə imtahanlarının hamisini verməmişdir və təəssüf etmir, çünkü "osnovatelno" keçmək niyyətini bəsləyir.

Təzə tanışımın adı məni maraqlandırdığı üçün türkçəsini bilmək istəyirdim. Bu məsələyə yaxınlaşmaq fikri ilə mən əvvəl onun haralı olduğunu sordum:

– Yelizavetpol quberniyasındanam, bizdə, znayete, burada olan kimi jızn yoxdur.

- Nə mənada buyururusunuz?

– Her mənada, qlavnoye – ora çox skuçna olan yerdir. İntelligentni obşestvo yox, zad yox. Keçən yay getmişdim. Bu yay kateqoriyəsi reşit, getməyəcəyəm. Adam yoxdur, vot v çem delo! Muzdur Əli, rəncər müjiklər, arabaçı Qulu, vot naşə obşestvo.

Bir az sükut edəndən sonra mən birdən:

– Sizin adınızın türkçəsi İskendermidir? – deyə soraraq, makedoniyalı Aleksandrın aramızda İskender Zülqarneyn adı ilə məruf olduğunu xatırladım.

– Yox, yox, menim adım Əlihüseyn bəydir, mən özüm perevod elədim, – deyə tanışım izahat verdi: – bilmirsiniz, burada bu rus bərişnaları soruşurlar, nu, Əlihüseyn bəy deyəndə xoşları gəlməyir, çağırıa bilməyirlər, ona görə mən Aleksandr perevod elədim.

- Bəs Eyniç?

– Hi-hi-hi, hə, hə, he. A kak je, imya i otchestvo hər yerde işlenir. Nu, men atamın adını da perevod elədim. No po vaşemu atamın adı nedir?

Mən cavab vermedim.

– Eynullabəy, Məşədi Eynullabəydir. Mən bu barədə çox fikir etdim. Vizitni kartoçka çap eleyen tipoqrafçı bir cuhud var, o düzəltdi. Oçen uşaçno – elədirmi? V kulturnom mire tak prinyato.

Mən bir söz söylemədim.

Bu halda qapı yavaş döyüldü. Aleksandr Eyniç izin verdikdə, bayaq mənə qapı açan qız daxil olub göy rəngli kiçik bir konvert verdi. Tanışım tez məktubu alıb üstünü oxudu.

– Görürsünüz nə yaxşı çıxır: "Qospodinu Aleksandru Eyniç Salaxovu" – nastayaşı urus adı kimi!

Sonra məktubu açıb baxdı və üzündə bir yapma təbəssüm oynayaraq, kağızı masanın üstüne atdı və özündə məmənun qalaraq dedi:

– Yaziq qız skuçat edir, çağırır, vot, kstatı, isteyirsiniz mən onu sizinle tanış edim; çox yaxşı krasivaya barişna! Nu, bir az atvlekat-siya olar.

Mən təşəkkür etdim və izin istəyərək, getməyə qalxdım. Ayrıldıq.

Aleksandr Eyniçlə tanışlığım burada tamam oldu. Daha görüşmedik. Ancaq ara-sıra küçədə, teatrda rast düşürdük. Onda da bir-birimizə baş endirərək, uzaqdan salamlashaşdırıq...

Yoldaşım hekayesini tamam edib sordu:

– Aleksandr Eyniç xoşuna gəldimi? Bətelerinə tələbelər arasında çox rast gelir. Başqa tiplər də yox deyildir. Fəqət bu axşam kifayət edər. Yatmaq zamanı gəldi.

– Çox güzəl...

Yatacağımızda uzandıq. Yoldaşım yorulmuşdu, tez yatdı. Məni isə, xeyli zaman Aleksandr Eyniç məşğul etdi. Ancaq səhərə yaxın məni də yuxu aparmışdı.

1916

ACLAR

Alçaq ve pencərəsiz bir odada qapının sağ tərəfində yatmış olan bir çocuğun başı üstündə anası əyləşib, gözlerini bir nöqtəyə dikərək, dərin fikirlərə qərəq olmuşdu. Hava soyuq olduğundan odanın yeganə qapısı örtülmüşdü. Oda qaranlıq idи. Ancaq qapının taxtaları arasından gələn işıq odanın bir qismini, bacadan düşən işıq isə ikinci qismini işıqlandırmaqdır.

Odada çocuğun uzanmış olduğu yatacaqdan və yerə döşənmiş cırıq-cırıq parça palazlardan başqa artıq bir şey gözə çarpmırıdı: oda tamam boş idi.

Nəhayət, uyuyan uşaq tərpenib gözlerini açdı. Üzü saralmış, gözlerinin altı göyərmiş, dodaqlarının rəngi qaçmış olan çocuq dırı bir ölü kimi görünürdü. Çocuq oyanan kimi anasının üzünə baxdı. Ayağa durmaq deyil, əllərini belə qaldırmaga təqatqi qalmamışdı. Sevimli övladının ayılmasını görünce:

– Cəlil, oyandınmı? – deyə anası sordu.
– Ana... ana...

Uşaq taqətsiz olduğundan sözünü deyə bilmədi. Lakin onun sönük gözlerinin solğun baxışı nə demək istədiyini andırırdı. Anası anladı ki, acdır. Cəlil yemək istəyirdi.

– Heç bir şeyimiz qalmamışdır, oğlum; axırıncı parça çörəyi dünən səhər yedin. Bu saat bacın Züleyxa gələr, onu çörək axtarmağa gəndərmışəm... Bir az səbir elə, oğlum.

Bu söhbət esnasında Züleyxa geldi.

Züleyxanın əlibos olduğunu görçək anası anladı ki, qonşularda da yeməli bir şey tapılmamışdır.

Züleyxa anasına:

– Ana...
Lakin anası qızının səsini kesərek:

– Qızım, gel Cəlilin yanında qal, men gedim, görmüm sizə nə taparam, – dedi.

Bu möhnətli ana Cəlilin üzündən öpüb getdi.

Züleyxa və Cəlil yenice atasız qalmışlardı. Ataları kəndləri talan olan zaman öldürülmüşdü. Bunların yaşadıqları kənd mühərbi cəbhəsinə yaxın olduğundan böyük xəsaretlərə düşər olmuşdu. Var-

yoxları qarət ediləndən sonra tamam kənd əhli kimi, bunlar da azuqəsiz, ac və yalavac qalmışlardı. Yəqin ki, belə gedəcək olursa, tamam kənd əhli tələf olacaqdı. Başqa bir çare bulmayan köylülər: "Allah kərimidir", – deyə kömək gözləyirlerdi.

Nə edəcəklərdi? Amansız mühərbi heç bir kəsin torpaq və yurdunda gözü olmayan bu zavallı köylülerin yaşayışını pozmuş, yurdalarını dağıtmış, özlərini da dilənçi halına salmışdı. Onlar yalnız ümid ilə yaşayırlardı. Ümid olunurdu ki, bədbəxt insanların halına yanın tapılacaqdır.

Ana gedəndən sonra balaca Züleyxa o zərif qolları ilə qardaşını qucaqlayıb, sakit etmək və təsəlli vermək məqsədilə:

– Cəlil, ezzizim, bu saat ana gələr və bizi yemək getirər, – deyirdi.

Övvəlcə anasının, indi də bacısının təsəllisini sakit dinləməkdə olan Cəlil bacısına baxır, heç bir söz deməyirdi.

Soyuq olmasın deyə, Züleyxa qardaşının üstüne parça palazı da əlavə saldı.

Anaları evdən çıxdıqdan sonra bir az dayandı, fikrə daldi: "Əcəba, haraya getsin?"

...Sahibi xanımın həyətə çıxdığını görən it onun o yan-bu yanına dolanıb yalvarıcı bir nəzər ilə mərhəmət dilər kimi baxmağa başladı.

Xanım bunu hiss etdi və itin halına acıyaraq:

– Yaziq it, sen də acımasan? Lakin sənə verməli bir şeyim yox, – deyə iti əli ilə tumarladı.

İt anlayır kimi, gözlerini aşağı dikdi.

Arvad bir az durduqdan sonra yenə sabiqdə arpa və bugda saxlaşdıqları dama girib, birər-birər arpa və bugda yiğməgə başladı.

Züleyxa qardaşını sakit etməkdə ikən, birdən qapı döyüldü.

– Kimdir?
– Bacı, aq, sizə un getirdim.

Haman saat Züleyxa qapını açdı. İki cavan oğlan un kisəsini verərək:

– Bacı, bu unu sizə gətirdik. Alın, – dedilər.

Sonra cavanlardan biri əlindəki kitabın bir vərəqəsinə bir-iki söz yazaraq:

– Neçə nəfərsiniz? – deyə sordu.

Gözlerini bu gələnlərdən çekmeyen Züleyxa:

– Üç nəfər qaldıq... Atamı öldürdülər, anam çörək axtarmağa getdi. Bu da Cəlil – yatır, – dedi.

– Cox gözəl, bu vərəqəni al, her həftə anan məscid yanına gəlib, bu vərəqə ilə un payınızı ala biler.

– Sağ ol!

– Bu un sizə yardım cəmiyyeti tərəfindən göndərilmişdir.

Cavanlar getdi. Qız anasını harada axtaracağını bilməyərək, sebirsiz gözləmeye başladı. Unu var gücü ilə içəri çekdi.

– Cəlil, gördünmü, bizimcün un getirdilər? İndi ana gələr, bize yemek hazırlar... – Bir az düşünəndən sonra: – Bax, Allah bizi kömək oldu, gal Allaha dua edək, – bu sözleri əlavə edərək, kız üzünü qibləyə tərəf tutub, zərif qollarını qaldırdı ve:

– Ya Allah, ya Allah, şükür sənə, ya Allah, – deyə böyükler kimi dua edə bildiyini zənn edir və bundan çox razı qalır kimi, duasına davam ilə gah qapiya, gah da Cəlilə baxırdı.

Balaca Cəlil bacısının duasını təkrar etmək istəyərək, zəif və eşidilmez bir səslə ancaq bunu deyə bildi:

– Al...al...şü...kür...

Anası daxil olcaq qız duasını kəsərek, sevincli bir surətdə:

– Ana, bizə un gətirdilər, – deyə bayaq verilən kağızı anasına göstərdi: – Deyirlər sən bu kağızla hər həftə bizim un payımızı məscid həyətindən ala bilərsən. Bax, bu kağızda yazdı. Sordu neçə adam-sınır, bax, adımlı də yazdı.

Bu sözlerlə qız guya kağızın yazılırını oxuyur kimi, barmaqı ilə kağızın qaraşlarını anasına nişan verdi.

– Bilirsən, qızım, bunu bizim qardaşlarımız bize göndəmişlərdir, – dedi.

Haman saat ana övladları üçün yemək tədarük etməyə başladı. Bir azdan sonra Züleyxa və Cəlil anasının bişirmiş olduğu yayma çörəyini yeyirdilər.

Sonra anası uşaqlarına insanların mərhəmətindən danışın deyirdi:

– Baxın, qardaşlarımız uzaqdan bizim halımıza yanıb, bizim üçün un göndərirlər ki, acıdan helak olmayaq...

Züleyxa onun sözünü kəsərek:

– Ana, bəs, insanlar bizim kəndi niyə dağlıdlar? Niyə atamı öldürdülər? Bəs, niyə mərhəmət göstərmədilər?

Anası qızın sözüne cavab tapmayaraq:

– Qızım, o müharibədir, elə olar, – dedi və bir az fikirdən sonra əlavə etdi:

– Balalarım, yediniz ki, Allaha şükür edin!

O gecəni sabaha kimi ana əllərini səmaya qaldırıb, razi-niyaz edirdi. Çocuqlar uyuyurdular.

Qızı Züleyxa birdən oyanaraq, anasını dua edən görünce:

– Ana, ana... atama da dua elə!.. – dedi.

1916

KƏNDDƏ, YAXUD ƏCƏL

(Xatırda dəftərindən)

Müqəddimə əvəzinə

Yazı masamın qutusunu asanca açmaq üçün bir dəstək (qulp) almağa qərar vermişdim; çünki bu qutunu açmaq, doğrudan da, böyük bir müsibət olmuşdu. Hər dəfə bu bələli qutunu açmaq istədikdə əlime düşən biçaq, qələm və başqa şeyləri dərhal işə salmağa məcbur olurdum.

Bir gün bazardan keçərkən təsadüfən bir ettar dükanında almaq istədiyim dəstək və halqların bir çox növlərini gördüm. Yazı masasının müsibətlə qutusu xatırma düşdü... Bu dükandan çıxdan bəri arzusunda bulunduğum bir kiçik və uyğun dəstək alıb, parasını verdim. Dükənci onu kağıza sarımaq üçün qarşısında duran bir yığın kağız üzərindən bir dəftər aldı və dəftərin içərisindən bir vərəq cirib, yenə dəftəri buraxdı. Dəftər düşüb açıldı və türkçe yazılmış olduğundan mənim diqqətimi cəlb etdi. Bu dəftəri alıb baxdım.

Bu dəftər, anladığımı görə, ya müşahidə və xatirə və yainki bir səyahət dəftəri olmalı idi... Məni son dərəcə maraqlandıran bu dəftəri cüzi para verib aldım.

Sonra evde dəftəri diqqətlə mütləq etdikdə onun xatirə və müşahidə dəftəri və oradakı xatirə və müşahidələrin bir türk doktor tərəfindən qələmə alınmış olduğu məlum oldu. Dəftərin bir neçə səhifəsi cirilmiş olduğundan mühərririn adını, təəssüf ki, bəlli edə bilmədim.

Aşağıda dərc edilən parça söylədiyim dəftərdən alınmışdır. Rəfi-qələrimin tekidi ilə oxuculara təqdim olunur.

— Bir bax, gör irəlide bir işiq görsənirmi? Deyəsən, it də hürür... Bir qulaq as: mən bayaq da eşitdim, dinmədim, — deyə yoldaşım bizi aparmaqda olan arabacıdan sordu.

— Mən ki bir şey görmürəm, darixmayın, ay ağalar, inşallah ki, bir yana çıxarıq...

— İnşallah... inşallah, onsuz deyil, bir yana çıxarıq, şəkkakə lənet! — deyə yoldaşım istehza etdi.

— Bir də kend olsa, yenə düz qarşımızda olacaq... Sağ tərəfimizdə Azadlı kəndinin meşəsinin ayağı gerek olsun... Mənim sehvim oradadır ki, bilmirəm hansı tərəfdən gedirik... Qar olmasayıdı...

Yoldaşım arabacıının sözünü kesərək:

— Bəli, bəli, qar olmasayıdı... Allah istəsəydi... biz çıxdan yatmışdık... Sənə — o sənin Allahın bəsdir. Rəhmətlik oğlu, sənin nə işinə biz hansı tərəfə gedirik, meşə harada qaldı... Bunlar Allah işidir, deyirsən, Allah özü bilir... Sür, Allah kərimdir. Qah, qah.

Övvəlcə süküt ixtiyar etmək istəyən arabacı yoldaşının axırıncı sözlərindən və gülməsindən narazı qalaraq başladı:

— Bəli, əzizim... Allah işidir... Buna kimin nə sözü var?! Buna kim qail deyil?! Mənim arabacı, sizin böyük olmayıınız kimin əmridir? Odur... səbəbərin səbəbi... Padşah... xalıq... bəlkə...

Yoldaşım yenə səbir etməyib:

— Sənin belə yolbilən, sənişinləri vaxtında menzilə aparan olmanın da Allah işidir... Nə var ki, yoldan azmisanmı? Yolu itirmisense, sənin nə taqsırın, nə işin? Hamısı Allah işidir!..

Yol uzunu yoldaşımla arabacı arasında bu cür mübahisə dəfələrlə başlanıb şiddətlənirdi, mən hər dəfə mübahisəni kəsib, aralığa başqa bir mövzü atırdım və bu növ ilə də səhbət dəyişirdi. Bu dəfə yenə bu mübahisəni kəsmek üçün qabaqda səs eşidildiyinə görə, qulaq verməyi təklif etdim. Hər ikisi sakit oldu və bir şey eşitmək üçün tam mövcudiyətləri ilə qulaq verməyə başladılar. Doğrudan da, çox uzaqdan ara-sıra it səsi eşidildi.

Yoldaşım və mən şəhərdən Quşbaşı kendinə gedirdik. Şəhərdən çıxarken hava qaralmağa başlamışdı. Qar yağmaq istər kimi, arabı görünürdü. İşin təcili olması bizi belə əlverişli olmayan zamanda, havanın məxsus olmasına baxmayaraq, yola çıxmaga məcbur etmişdi.

Təcili işimiz məxfi deyildi, Quşbaşı kendindən xəber gəlməsi ki, kənd mollası molla Cəfərqulunun evində Nabat xalanın qızı Gülsümün meyiti tapılmışdır. Ona görə məhkəmə tərəfindən yoldaşima məhkəmə təbibi ilə bahəm işi tədqiq etmək üçün haman kəndə getmək əmri verilmişdi. Məhkəmə təbibi naxos olduğundan, məni dəvət etmişdilər. Gənc Gülsüm xanımın ficeṭən vəfat etməsi və meyitinin də molla evində çıxmazı işi bizi o qədər maraqlandırmışdı ki, yuxarıda deyilən kəndə getməyi taxirə uğratmaq istəməmişdik və haman gün çıxmığı qərara alıb, bu arabacını tapmışdıq. Arabacı yola yaxşı bələd olduğunu bizə övvəlcə söyləmiş və bizi bir dərəcəyə qədər inandırmışdısa da, lakin yolda iş eksini göstərmışdı. Qarın get-gedə artması

və şiddətlənməsi bir tərəfdən, gecenin qaranlığı da o biri tərəfdən arabaçımızı, o yola bələd olan arabaçımızı çasdırmışdı... Biz isə arabaçıya bel bağlayıb, yola fikir vermeyərək, söhbətə məşğul olmuşduq. Ancaq yol əsnasında arabaçımızın birdən-birə atını saxlayıb, o yan-bu yana baxması və sonra ahəstəcə:

— Deyəsən, bizi qar azdırmişdir, — deməsi bizi düşündürmüş, fikir və diqqətimizi cəlb etmişdi.

Yoldaşım bundan çox dilxor olmuş və arabaçıya açıqlanmağa başlamışdı. Arabaçı isə sakit bir surətdə: "Allah işidir" və "Allah kerimdir", — deyə səbir etməyi tövsiyə etmişdi. Bunun üzərində bir neçə dəfə mübahisə olmuşdu. Bu dəfə mənim son vermək istədiyim mübahisə yenə arabaçının haman iddiası və yoldaşının teng olmasından dolayı başlanmışdı.

Doğrudan da, get-gedə səs yaxınlaşdı. Əvvəlcə eşidilməkdə olan it hürməyindən başqa, ara-sıra insan səsi də eşidilirdi. Yəqin idi ki, biz bir kəndə yaxınlaşmaq üzrə idik. Yorulmuş və soyuqdan bir az da donmuş olduğumuzdan tələsmeye başladığımızı.

— Bir az cəld sür, tələs, tez ol! Allah bizi haraya getirdi? — deyə yoldaşım arabaçıya tez sürməyi təklif etdi.

Arabaçımızın da kefi açılmışdı.

— Səbir edin, bir az səbir edin. Bu saat görocəksiniz ki, bura hərədirlər. Çox yaxşı gəlmışik... Burada inşallah, dincələ bilərsiniz...

Bir azdan sonra biz kəndə daxil olduk.

— Bu kəndi tanıdnım? — deyə arabaçıdan soruşduqda, o bir-bir evləri bize göstərərək:

— Necə tanımayıram, mənim canım elə bu yollarda çıxmışdır, daha nə, — dedi və sözünə davam etdi: — Bax, bu ev seyidlərindir, bu tərəf Əhməd uşaqlarınınındır... Bax, o da malsatan Aslanındır.

— Bizi kəndxudanın evinə doğru apar.

— O da baş üstə! Siz Əliqulamı deyirsınız?.. Bilirəm, tanıyıram. Qabaq o da çox pis bir gündə idi. Şükür Allaha, indi kəndxuda olan-dan bəri işi yaxşıdır...

Kənd uyquda idi. Arabanın səsini eşidən itlər hər tərəfdən hürməyə başlamışdilar; sanki bilmışdiler ki, kəndə gələn, kəndlə əlaqəsi olmayan başqa adamlardır...

— Bu da kəndxudanın evi, — deyə arabaçı arabani saxladı və tez enib qapını döydü...

Xəber çıxmadı... Təkrar qapını döydü.

— Yatırlar... amma bu saat durarlar... Kəndxuda ayıq yatar.

İçəridən bizim kim olduğumuzu sordular. Dedik. Qapı açıldı.

Qapını açan bir gənc oğlan qarşımıza çıxdı və haman saat bizi içəri dəvət etdi.

Həyət qapısını açan kəndxudanın böyük oğlu idi. Atası nahiyyəyə getmişdi. Biz qonaq otağına dəvet olunduq.

Divardan asılmış kiçik bir lampa işığında biz otağı gözdən keçirə bildik. Evdə bir neçə xalı var idi. Otağın iki üzbeüz tərəfi döşəklərlə müzəyyən idi. Otağın baş tərəfindən divardan bir maral başı, bir də tüsəng, onun da altında bir xəncər asılmışdı. Otaqda artıq bir şey gözo çarpmırı... Yan otaqlardan çocuqların öskürmək və xoruldamağı eşidilirdi. Otaq isti idi. Bizim hər birimiz bir döşəkçö üstündə rahatca əyləşdi, sonra da kəndxudanın oğluna gedib yatmayı tövsiyə etdi.

— Xeyr, yoldan gelmisiniz, hem də əziyyət çəkmisiniz. Çay içərsiniz, sonra ixtiyar özünüzdədir; yatarsınız da yaxşı, oturarsınız da yaxşı.

Biz təşəkkür etdik. Ev sahibi getdi, tez yenə qayıtdı. Bu halda arabaçımız da otağa daxil oldu və ucadan salam verərək, qapı yanında əyləşdi və üzünü bize tutub:

— Hava bir az soyuqladı, — dedi. — At heyvan lap donmuşdu; aćdım, yazıq at dildən düşmüşdür.

Lampa işığında men bizim arabaçıya fikir verdim — 35-40 yaşlarında olan, qara saqqallı, bugdayı simalı kişinin üzündə zəhmət və əziyyət təsiri hiss olunurdu. Görünürdü ki, həyat onun üzünə gülməmişdir və vaxtını həmişə səy və təlaş içərisində keçirmişdir.

Bizim tərəfimizdən heç bir cavab almayan arabaçı əlavə etdi:

— Buranı Allah yaxşı yetirdi... Dincəlmək mümkündür... Sabah, Allah qoysa, nə vaxt istəyirsiniz hazırlayım? — deyə arabaçı sordu.

— Baxarıq, daha artıq uzaq deyilik.

Biz haradan gəldiyimizi gənc ev sahibinə danışdıq. Quşbaşı kəndinin adını eşitcək bize:

— Bəli... bəli..., bu gün bu hadisədən Mirzə də danışırı. Mirzə özü də Quşbaşı kendindəndir... Onları yaxşı tanırı, hər işlərini bilir.

Yoldaşım təlimat almaq üçün Mirzəni görmək istədiyini bildirdi. Ev sahibi çağırmaq istədi.

- Əziyyət olar, - deyə razı olmadıq. Lakin kəndxudanın oğlu:
- Heç bir eziyyət olmaz, - dedi və tez çıxdı.

Bir yarım saat keçəndən sonra, haman Mirzə gəldi. Daxil olarkən salam verib, sonra her birimizə yanaşıb:

- Xoş gəlmisiniz, - deyə elimizi sıxdı və bir tərefdə durdu.

İyirmi dörd-iyirmi beş yaşında olan bu cavanın üzü qırçıq, bıqları "a-la Vilhelm" burulmuşdu. Mirzə saçları kimi, qara "rus" köynəyi geymiş və belini bir qayıyla bağlamışdı. Mirzənin başında çox da hündür olmayan bir sarı papaq, sol qolunda isə iri bir saat var idi. Az bir sükdən sonra Mirzə üzünü bize tutub:

- Bizim təreflərə, yəni ədəm maarif, mənbəyi-cəhalət və həsəd olan kəndimizə təşrif gətirməyiniz, eyni səadətdir. Əfv edərsiniz, cüretlə ərz edirəm, nə əcəblərdən? Bize görə nə xidmətiniz, nə əmriniz varsa, hazırlıq, - deyə gülüməsədi və sonra sözlərinin təsdiq edilməsini axtarır kimi, etrafına baxdı.

Arabaçımız gülməli idi: ağızını açmış, gözlerini Mirzənin dodaqlarına dikib, tam diqqətle dinləyirdi. Yoldaşım mənə baxdı, bir söz demədişə də, üzündə acı bir istehzadan başqa bir şey görə bilmədim. Bu vaxt ev sahibi - o gənc kişi bir mecməyi və üzərində bir neçə stekan çay daxil oldu. Otağın ortasında bir süfrə salıb çayları düzdü. Az sonra çörək, pendir, yağı gətirib, bizi dəvət etdi. Biz böyük bir məmənuniyyətlə çay içməyə məşğul olduk.

Yoldaşım Mirzədən:

- Quşbaşı kəndindən vəqəf olan ehvalat barəsində nə bilirsınız, bir şey eşitdinizmi? - deyə sordu.

- Bəli, hadisə məlum, bilaştıbah ərz edə bilerəm ki, dünənki gün, yəni ruzi-cümə vəqəf olmuşdur. Bize de bu gün mənbəyi-mövsuqdən ixbarat çatmışdır.

Mirzə oxumuş, elmlı bir adam olduğunu göstərmək üçün damışığına bir çox ərəb, fars ləfzleri qarışdırırdı və belə müvəffəqiyyətdən özü də çox məmənun qalırdı.

- Sizin eşitdiyinizə görə bu ehvalat nə cür olmuşdur?

- Bize əqli-qəriyyədən bir nəfərin nağıl etdiyi budur ki, mərhumə Gülsüm xanımı anası Nabat xala mollə Cəfərqulunun yanına bir ay müalicəyə gətirmiş; mollə Cəfərqulu tibb elminə dara olduğundan

möhətci-derman və müalicə olidlara müalicə edir və çoxları ondan səhhət tapır. Mərhumə naxoş olduğundan və çox əziyyətlər çəkdiyindən, mərəzindən xilas və əlac-pəzir olmaq istəmişdir və anası ilə mollanın yanına gəlmişdir. Molla naxoşu tədavi və müalicədən ötrü üç gün yanında saxlamağı lazım görmüş və anası da müalicənin nəticəbəxş olması üçün qızını mollanın yanında buraxıb, getmişdir... Molla özüne məlum üsul-müalicə ilə merhuməni naxoşluqdan xilas etməyə şuru etmiş, ancaq üç gündən sonra qadının anası mollanın yanına gelib içəri daxil olduqda görür ki, mollə Cəfərqulu xoş avaz ilə Qurani təbarek və təalanın "yasin" surəsini oxuyur... Qadın ömrü giran bahasını sizə bəxş edib, dari-bəqayə rəhət etmişdir...

- Nə güman edirlər və nə söyləyirlər? Qadının belə vəfat etməsinin səbəbi nə və ya kim olmuşdur?

Mirzə bu suala təəccüb edir kimi yoldaşımı, sonra mənə baxdı və daha aşkar bir şey söyləyir kimi:

- Əcəli çatmışdır, - dedi.

Arabaçımız da bir ah çəkərək, zəif bir sədə ilə:

- Bəli... bəli, əcəli... Allahın əcəli. Onun əlinde bu işlər belə olar...

Bilmək olmaz... - deyə elavə etdi.

Mirzə təsdiq eledi.

- Yaradandır... o bilir... öldürər... əmrlər onun əmridir...

Yoldaşım gördü ki, xeyr, burada bunlardan Gülsüm qadının ölümü barədə artıq bir şey bilmək olmayıacaqdır. Ona görə sualını dəyişib:

- Molla müalicə edəndə nə kimi dava-dərman verir və o dava-dərmanı kim hazırlayır? - deyə sordu.

- Bəli, davacatın tərkibi fəqət mollanın özünə məlumdur. Kaşifi-sirr odur, çünki alımdır...

Mirzənin cavabından sonra söhbət qızışdı. Məlum oldu ki, Gülsüm gözel bir qadın imiş. Axır zamanlar qarnının sağ tərəfində ağrı olduğundan şikayət edirmiş. Mollanın yanına getirildikdə o qədər də ağrı hiss etməyibmiş. Hətta üç gün mollanın yanında qalmağa razı olmaq istəməyirmiş. Lakin ağrının müvəqqətən kəsildiyini iddia ilə, anası birdəfəlik bütün ağrılarından xilas olmaq üçün mollanın teklifini qəbul etməyi lazım bilmış. Ona görə de qızını mecburən mollanın yanında buraxmışdır. Mirzənin dediyindən yene məlum oldu ki, mollanın fikrincə, Gülsümün naxoşluğu nüdrətən təsadüf eden naxoşluq imiş və mollə, əlbəttə, bu naxoşluğun müalicəsini gözəlcəsinə bilirmiş...

Lakin... lakin, ecəl aman verməmişdir, mollanın müalicəsi də nəticəsini göstərməmişdir.

Biz sükut içində bu hadisəni düşünürdük...

Arabaçımız üzünü Mirzəyə tərəf tutub, başı ilə Mirzənin fikrini təsdiq edərək, başladı:

— İş ecəldədir... Elə ağır naxoşluqdan xilas olan var ki, heç adam güman edə bilmir; birdən-bire görürsen sağ adam yerə deyir, ömrünü bağışlayır... Nurməhəmməd — mənim qonşum... faytonçu idi. Faytonunu açar və deyər ki, mənə soyuqdur, titrəyirəm... Yorğan-döşəyə girər, yuxuya gedər və hələ də gedəndir... Allah rəhmət eləsin, mənim qardaşım Məşədi Nəcəfqulunun heç bir naxoşluğu yox idi. Gecə saat 12-də arvadını durğuzub deyir: "Arvad, halım yoxdur, qardaşımı çağırı, vəsiyyət edim..." Ay haray, nə deyirsən?.. Məni çağırılarlar. Gələrəm. Deyər: "Gəl sənə, qardaş, vəsiyyət edim, gedirəm..." Çox abid idi. Əcəlin geldiyini bilməşdi. Bir yarım saatdan sonra gözlərini yumdu. Axır sözü bu oldu: "Məni halal edin..." — Bunu dedikdə arabacımızın gözü yaşardı...

Mirzə arabacının sözünə diqqətlə qulaq asırdı, arabacı sözünü bitirdikdə, Mirzə yenə:

— Əcəl elədir... Hər kəsin əcəli məlumdur və müalicə ilə əcəli təxir etmək qeyri-qabil bir əməkdir.

Biz yorulmuşduq. Yatmaq istədiyimizi ev sahibinə bildirdik. Mirzə dərhal ayağa qalxıb:

— Fil-işaro minə arifə bəsdir, — deyə xudahafız deyib getdi. Arabacımız da atının yanına yollandı. Bizim üçün yorğan-döşək hazır etdilər. Ev sahibi de gecənin xeyirli olmasını istəyib getdi:

Yoldaşım mənə:

— Baxın, bu bizim kəndin mühitidir, — dedi. — Bu Mirzə kəndli "ziyalısı" ...fikri arabacının fikrlə bətdir... O da kəndin mollasıdır, xalqın başını aldadıb "müalicə" edir. Arvadları gecələrlə yanında saxlayır, təsadüfən arvadlardan bir-ikisi ölürsə də, heç kəs citraz etməyir... Çünkü hamısı "Allahdan, ecəldəndir", — deyir...

Sabahı gün Quşbaşı kəndinə gəldik. Ölən qadının meyitinə baxdıq, qadın şimişmişdi. Müalicə vaxtı mollanın dərmanlarından zəhorlanmış olduğuna qərar verdik. Təşrih edilmək üçün şəhər xəstəxanasına gondərdik. Yoldaşının əmrilə mollanı da həbs edilib, müddəi-ümmuminin ixtiyarına göndərildi. İsimizi tamam edib qayıtməq istəyirdik. Kend

camaatinin aqsaqqal və "başbilənlərindən" bir neçəsi yanımıza gəlib, bir erizə verdilər və bize:

— Mollamızı istəyirik, mollasız yaşaya bilmərik. O taqsırsızdır, siz onu ləp nəhaq həbs etmişiniz. Arvadın ölməsi onun taqsırı deyilidir, — dedilər.

Arabaçımız da:

— Böyük bir səvəb edərsiniz, camaat da yazıqdır, mollasız yaşaya bilməz, — dedi.

Yoldaşım mənim üzümə baxdı, amma bir söz demədi. Ancaq onun fikir və mülahizəsini düşünmək çətin deyildi.

1916

HÜRRİYYƏT GÜNƏŞİ

Yarımçıq fikirlər

Qara buludlar günün şurasını bizdən gizləyirkən, gün o şərərəli oxlarını bize çatdırmağa çalışırıdı. Buludlar çox qalın, günün şüaları kəskin, it! Mübarizə! Bəli, bu mübarizədə kim məğlub olacaqdı?

Buludların beləcə günün şurasını bizdən aldığı, bizi məhrum etdiyini görüb biz əlləşərdik, çalışardıq ki, o namərbüt qara buludları başımız üstündən rədd edək.

Lakin biz nə qədər gücsüz idik! Ancaq bizim ah və nalelərimizdən vücuda gələn yeni bir qəvi yel, küleök lazımlı imiş ki, üstümüzdəki qara buludları rədd edək.

Qəvi yel emələ gəldi və günün şurasını bizdən alan buludları silib-süpürdü. Buludlar yox oldu, günün, o mövcudata həyat bəxş edən günün gözəl şüalarını aldıq.

İşıqsızlıqda, buludlar altında, zülmət içinde ezilib ölməkdə olan vücudumuzda həyat əsəri görsəndi. Biz vücudumuzla dirilməyə başladıq; hərəketimizlə diri olduğumuzu bildirdik. İndi göstərək ki, biz yalnız diri deyil, həmişə nə kimi mübarizə olursa olsun, mübarizəyə də müqtədir, yaşamağa da müqtədirik.

1917

ALDANMIŞ ÜMİD

Kerbəlayı Fərzəlini çox adam tanır. Tamam ömrünü atasından-qalma dükanda alver etməklə keçirmiştir. Sübh tezdən axşam azanı-nadək alver edər.

Kerbəlayı Fərzəli özü alar, özü şatar. Bir kəs onun ticarətindən

Hökumət başında işçi və ekinçi nümayəndələri oturdular. Bu ehvalatdan sonra Kerbəlayı Fərzəlinin işi yavaş-yavaş fənalasdı.

Doğrudan da, Kerbəlayı Fərzəli varlı sinifdən idi. Dükant, mali, iki mülkü, nəqđ pulu var idi.

Sərvətdarlarla "qulaq burması" gələndə Kerbəlayı Fərzəli de əle

onunla qohum olarsa, sabah tamam bazar deyər ki, "Kerbəlayı Fərzəli bolşevik olubdur".

— Uzaq, uzaq... Desinlər ki: — Kerbəlayı Fərzəli də bolşevik oldu? — yox, yox, vermərəm.

Amma Kerbəlayı Fərzəlinin arvadı, qızı Heydərə vermek təref-darı idi.

— Qızdır, evdə saxlamaq lazımlı deyil; istəyirlər, ver getsin, Allah xeyir versin.

Hər gün bu barədə evdə mübahisə açılırırdı; lakin məsələni həll ede bilmeyirdilər.

Axırda Kerbəlayı Fərzəli belə qərar qoydu ki, gedib axundla da məsləhətləşsin.

— Axund alim adamdır, dünya və axırət işindən xəbərdardır — o biler! Məsləhət lazımdır.

Bir gün Kerbəlayı Fərzəli axundun yanına getdi.

İttifaqən axundun yanında da söhbət bolşeviklərdən düşmüşdü. Kerbəlayı Fərzəli qulaq verdi. Hamısı deyir:

— Bu bolşevik deyilən camaat, tamamın laməzəhdədir. Onların dini, imanı yoxdur.

Hotta mollallardan biri:

— Müşrik, bolşevikdən yaxşıdır, — dedi.

Bunu eçitcək, Kerbəlayı Fərzəli öz məsələsinin üstünü açmadı:

— Aşkardır, yaramaz!.. Bu fəqrəden sonra Kerbəlayı Fərzəli məsələni həll etdi:

— Bolşevikə qız vermek olmaz.

Çünki:

— Bütün ələmlər, bütün "nəcib" adamlar, axundlar bolşevikə lənət oxuyur.

Arvad bu fikirlə razı ola bilmədi.

— Hər nədir, özü biler. İşləyir, qazanır, arvadını saxlaya bilir, — daha nə lazımdır?

Bir gün Kerbəlayı Fərzəlinin əziz dostu Məşədi Nəcəfqulu gelmişdi. Çoxdan görüşməmişdilər. Məşədi naxış imiş. Məşədi Nəcəfqulu dünyadan, həyatdan şikayət edirdi:

— Dünya xarab olub, ömürlər azalıb, dirilik çətinleşibdir.

Kerbəlayı Fərzəli təəccüb etdi ki, nə eceb məşədi xəber verməmişdir.

— İstədim çağırtdım, halallaşaq, sonra yaxşılaşdım; bir də zəhmət vermək istəmedim.

Kerbəlayı Fərzəli də öz tərefindən üzr istədi:

— Mənim də başım qarışq idı.

— Xeyir olsun! Olmaya qızını ərə vermek fikrin var?

— Bir hələ söhbət var idı.

— Allah xeyir...

— Yox, düzəlmədi.

Burada Kerbəlayı Fərzəli əhvalatı nağılı etdi.

— Əbəs yera verməyirsən, ver getsin. Xeyir olsun. Bolşeviklər nədir, onun sənə ziyanı yoxdur. Xeyri var. Bolşevik sənin qohumun olarsa, bir daha malını aparmazlar. Bəlkə, o, hələ sənin aparılan malını qaytara bilər.

Kerbəlayı Fərzəli deyesen ayıldı; bu fikir onun beynini işgal etdi.

— Doğrudan, gedən mal və dövlətimi qaytaralar — yene özüm dövlətime sahib olaram — deyə düşünməyə başladı.

Ağıllı sözə kimin nə deyəcəyi ola bilər?

Məşədi Nəcəfqulu, doğrudan, bir ağıllı kişidir. Dünya görmüşdür. İş biləndir.

İndi Kerbəlayı Fərzəli bu işə razı oldu. Kerbəlayının arvadı bunu bilcək çox sevindi.

Toy oldu. Heydər qızı apardı.

Kerbəlayı Fərzəli malından nigarən idi.

Dövlət anbarlarında mal çox idı. Bir neçə dəfə Kerbəlayı gedib soruşub bilmışdı:

— Qurtaran deyil.

Bir axşam Heydəri çağırıb məsləbi açdı.

— Yox, Kerbəlayı: mən bu işə qarışmaram və qarışa bilmərəm. Sen varlısan, varlığın malı alınb zəhmətkeşlərə verilməlidir. Bu, inqilabın tələbidir; fəhlə və kəndçi inqilabı.

— Bəs mən zəhmətkeş deyildim?

Heydər güldü.

Kerbəlayı Fərzəlinin ümidi kəsildi, bütün zəhməti zaye oldu.

Yəqin oldu ki, özü əvvəldən bu bolşevikləri yaxşı tanıymış.

— Heyif öz sözümüzə baxmadım! — deyə heyif siləndi.

— Qoy Məşədi Nəcəfqulu bir mənim əlimə keçsin, mən bilirem ki, ona nə deyəcəm.

ƏZAB QORXUSU

Məktəb – qəza maarif şöbəsi tərəfindən arvadlara mexsus açılmış savad kurslarından ibarət idi.

Kurslar resmən beş ay əvvəl qəza icraiyyə komitəsi sədrinin gəlməsi münasibətlə açılmış idisə də, ancaq dərsler üç ay tamam idı ki, başlanmış idi və hal-hazırda da bir növ, adı surətdə davam edirdi. Kurslarda oxuyanlara hökumət tərəfindən pal-paltar verilecek, – deyə səs dağılığından bir çox arvad və qız kurslara yazılmışdısa da, amma kurslarda dərs oxuyan 20-25 adam idi.

Kursların dərsleri hər gün saat 4-də başlayacağı elan olunmuşdusa da, saat 4-də Zinət xanımdan başqa bir kəs olmazdı. O idi ki, dərsler saat dörd əvezine saat beş tamamda, bəzi vaxt bir neçə dəqiqə də ötmüş başlanırdı. Bunu kurs müəlliməsi Dilavər xanım da biliirdi və beş tamamda məktəbdə hazır olurdu.

Bu barədə Zinət nümunə ola bilerdi. Saat dörd oldumu, əlinde nə işi olsa buraxaraq, kitab-dəftərini alıb bənövşə rəngli çadrasını başına salar və dərsə doğru yollanar. Yoldaş və qonşularının evləri yanından keçərkən, məktəbin vaxtı gəldiyini elan edərdi.

– Bilqeyis, tez ol, men getdim.

– Gülcəhan qız, gəl, vaxtdır, axşam oldu.

– Anabacı, dərsin vaxtı keçir. Tələs! – Hərəsini bir növ dəvət edərək Zinət xanım məktəbə hər gün birinci gəlirdi. Tez çadrasını atıb kitabını açır və oxumağa başlardı. Bir-bir qızlar cəm olardılar.

Hər gün qızlardan bir neçəsi gelməzdı. Müəllime onların adlarını yazar və sonra səbəbini sorardı; məlum oları ki, gəlməyənlərə ev və ailə işləri mane olurmuş.

– Gülcəhrə! Dünən ne üçün gəlməmişdin?

– Dünən ev təmizləyirdik! Gec qurtardıq!

– Sən ne səbəbə gəlməmişdin, – deyə o birisindən sorur.

– Xalamgil biza gəlmışdıl...

Hər dəfə belə cavablardan sonra müəllimə deyirdi:

– Bacılarım, bunlar xüsusi ev işləridir, bunlar dərsə mane ola bil-məzələr. Gərək bu işlərə baxmayıb gəlesiniz! Bunların sizə dəxil yoxdur.

Amma qızlar heç başa düşməyirdilər, nə üçün bu işlərin onlara dəxil yoxdur.

Dərsdən qabaq qızlar təzə əhvalatları bir-birinə nağıl edirdilər.

– Axundun qızı üçün nişan getdi!

– Görəsən nə apardılar?

– Gülcəhan arvad deyir ki, dörd dəst paltar, ipək corab...

– Ey, bəşdir, qadam onun ağızına da, paltarına da...

– Nə üçün, ay Seknə, məgər pis qızdır?..

Seknə xanım “ey”, – deyib cavab vermedi, Seknə xanım gözəl olduğu üçünə və ya bəy qızı olduğu üçünə, heç kəsi bəyənmişdi. Hamisəna gülərdi...

Zinət məzəmmət edərdi.

– Allah xeyir eləsin, yazıqdır!

Zinətin rəhməli, xeyirxah olduğunu hamısı biliirdi. Heç bir kəs onun sözünün qabağına bir söz deməzdı. Zinət, qızların ağıllısı hesab olunurdu. Qızlar qılıü-qal salıb səhbət edər və qəhqəhə ilə gülərdilər: amma Zinət ağır, samit qulaq asar, sonra öz fikrini söylerdi.

Bu gün hamı qızlar gəlib təəccübənləndirildilər:

– Zinət gəlməmişdi.

Qızlar, geləndən sorurdular.

– Ay qız, Zinətdən xəberin varmı?

– Nə olub ki?

– Görməyirsən ki, gəlməyibdir! – Heç kəs bilməyirdi ki, nə üçün bu gün Zinət yoxdur. Bəziləri zənn edirdilər ki, gələr, bəlkə gecikmişdir; bezisi deyirdi ki, gəlməz və ona görə də təklif edirdilər ki, dərsleri buraxıb gedib sebebini bilsinlər.

Bir azdan sonra Zinət xanımın qonşusu Bilqeyis gəldi, onu görən kimi qızlar əhatə edib soruşmağa başladılar.

– Ay qız, Zinətə ne olub ki, yoxdur?

Bilqeyis xəbər verdi ki, bir şey yoxdur, gecikmişdir, çünkü dayısı-gildə mərsiyəxan oxudurlar. Şəhərdən bir mərsiyəxan gəlib on gün oxuyacaqdır. Bunu eşidən qızlar sakit oldular.

Qızlar yenə öz adı səhbətlerinə məşğul olmuşdular ki, Zinətin çadrasını pəncəredən gördülər. Hamısı bayırə tərəf atıldı. Zinət xanım sakit, başı aşağıda içəri daxil oldu.

Zinət xanımın həmişəki gülər üzündə böyük bir qəm var idi. Bunu hamısı gördü. Görməmək olurdum? Gülerüzlü, məlahətli Zinət bu gün ağlamış, dolmuşdu.

Qızlar Zinət xanımın belə acıqlı, daha doğrusu, qəmli olduğunu görünce karıxdılar. Bir-birinə baxıb Zinət xanımın başında bir iş olduğunu işara ilə bildirdilər. Bir şey var! Ancaq o nədir? Həmişə qəhqəhə ilə gülən, oynayan Seknə, qızların bir neçəsini kenara çəkib:

– Gərək qızın dərdini bilek, – dedi.

Birdən Səknə xanım Zinətin kitabsız gəldiyini gördü.

– Bəs sənin kitabın, dəftərin hanı, ay qız?

– Gətirmədim, hamisini da yandıracağam!

– Ay qız, nə olmuşdur?

Zinət məlahəti gözlərilə yoldaşlarının üzünə baxıb dedi:

– Men daha oxumayacağam! Gəlməyacəyəm.

Hamisi təəccüb etdi. Yerbəyerdən səbəbinə soruşmağa başladılar.

Zinət başladı:

– Bu gün dayımgildə mərsiyəxan oxuyurdu. Mərsiyəxan şəhər-dən gəlmış bir seyiddir. O deyirdi ki, əger bir qız bu dünyada əlinə ələm alıb yazı yaza, o ələm, o dünyada onun əlində od tutub yanacaq, bu dünyada qızın yazdıqları xətler, qiyamət günündə ilan kimi qızın bədəninə sənləcaq, çünkü qızlara oxumaq, yazmaq haramdır. Bircə Qurandan başqa qızlar ayrı kitab oxuya bilməzlər... Bir də mərsiyəxan dedi ki, şkolada oxuyan qızları 19 dəfə yandıracaqlar, ata ve analarını oddan qayrulmuş gürzə döyücekəklər.

Qızlar hamısı məbhut, mat qulaq asırdılar. Kimsə bir söz söyleməyirdi. Zinət sözünə davam edib dedi:

– Men bu gün mərsiyəxandan eşitdiyim sözlərdən sonra dərs oxumayacağam, tövbə edəcəyəm, nəzir verəcəyəm, bəlkə Allah bağışlasın.

Bunları eşidən Səknə titrək və zəif bir səda ilə:

– Men də oxumayacağam, dərse gəlməyecəyəm, qorxuram. – Bu hində qapı açıldı, müəllimə üzündə təbəssüm olaraq içəri daxil oldu. Qızlar salam verdi. Qızlar hamısı sakit durmuşdular. Müəllimə mizin yanına keçib kitablarını mizin üstünə qoydu və üzünü qızlara tutub:

– Nə üçün durmuşsunuz, yerinizdə oturun! – dedi.

Kimsə cavabında bir söz söylemədi. Hamisi Zinət xanımına baxırdı. Birdən Zinət xanım ağlaya-ağlaya:

– Men günahdan və onun əzabından qorxuram, oxumayacağam, sağ ol, – deyib getdi.

Onun dalınca Səknə, sonra o biri qızlar birer-birer çıxıb gətdilər. Axırda qalan qızlardan birini müəllimə saxlayıb, bu hadisinə səbəbi bildi...

O gün müəllimə təcili surətdə bu barədə qəza maarif şöbəsinə xəber verdi və bu gündən arvadlara məxsus savad kursları öz-özünə qapandı...

HAQSIZLIQ DÜNYASINDA

Otağın bir guşəsində zəif və sarı benizli bir qadın uzanmışdı. Bu, genç yaşlarında vərəm xəstəliyinə düşmüş Rüxsara xanım idi.

Saralmış üzündə və çubuq kimi nazikləşmiş qollarında ətdən bir əsər də qalmamışdı, bir dəri, bir sümük idi. Amma bununla belə, Rüxsara xanımın keçmişdə nadir bir gözəlliye malik olduğunu görmək mümkün deyildi. Üzünün zəif şəkli, dərinə düşmüş və dövrəsi rəssam əlilə qaralanmış kimi görünən iri gözləri, bu gözləri mühafizə edən uzun kirpikləri, balaca ağızı, nazik dodaqları, ariqlıqdan itiləşmiş burnu həmin gözəlliyyin birər nişanəsi idi.

Rüxsara xanımın keçmiş gözəlliyyinin bir nişanəsi olan sinesi üzrə ilan kimi sürünen qoşa hörukleri də qalxıb-düşürdü. Nəzərə elə gelirdi ki, Rüxsara xanımla bərabər qara hörukleri də nəfəs çökir...

Rüxsara xanım bir il bundan əvvəl soyuqlayıb naxoşlamışdı. Ömründə azar bilməyen bu genç qadının xəstələnməsinə əvvəlcədən etna edilməmişdi. Türkeçarə ilə keçəcəyini zənn edərək, lazımı tədavi olunmamışdı. Lakin naxoşluğun uzanması da Rüxsara xanımın qayınana və qayınatasının xoşuna getməyirdi. Bu da sebəbsiz deyildi.

Əvvələn, Rüxsara xanım il üzünü yatmasına görə, ev işlərinə köməyi də dəyməyirdi. İkincisi də, bu "urus həkimlərini" çağırıb onların yazdıqları bahalı-bahalı dava-dərmanları almaq bir çox izafi pul teləb edirdi. Bu xərc məsəlesi Rüxsara xanımın qayınatası Hacı Muxtar üçün ən kəskin məsələ idi.

Hacı Muxtarın hər işdən təqib etdiyi bir qanun vardısa, o da ümumən az xərc eləmək idi.

Əvvəldən bəri bu qanunla yaşayan və bu qanun sayesində "beş-on şahı" qazanmış olan Hacı Muxtar, indi – ev və gəmisi bolşevik hökuməti tərefindən zəbt olunandan sonra, qənaət üsulunu daha da derinləşdirmişdi. Hələ yaxşı ki, Hacı Muxtar başqaları kimi pulunu banka qoymamışdı. Yoxsa qırx il müddətində "dişlə-dirnaqla" topladığı qara pul, gəmi və imarət kimi, bir günün içinde əlindən çıxacaqdı. Onda Hacı ya gərək evin var-yox olan müxəllefatını satıb dolanayıdı, ya da ki muzdurluq edə idi... "Kim bilir ki, bu bolşeviklərin dövrü nə qədər sürəcək!" – deyə Hacı Muxtar düşünürdü. Ona görə də qət eləmişdi ki, hər halda qənaətlə dolanmaq yaxşıdır.

Rüxsara xanımın naxoşlaması – bu ləp artıq xərc istəyirdi. Həkimin də elə bil ki, heç dünyadan xəbəri yoxdur; Abastuman və ya Krima

aparılmasını təklif edir. Lakin Hacı Muxtar bu məsələyə razi ola bilerdimi? Əlbette ki, yox!

çünki bu məsələ Hacı Muxtarın daxili işi hesab olunurdu və Hacının daxili işlərinə qarışmağa əsla cürat etmirdilər.

Hacı Muxtarın arvadı bunlara hələ cavab verirdi:

Firəngiz çatma qasılarını dartaraq:

– De görüm, biləndə nə olar? – deyə sordu.

Rüxsara xanım “istəmirəm” cavabını verdi. O araqçın indi də Rüxsara xanımın gözü qarşısındadır...

Bənövşə rəngli bir araqçın idi...

Özü də Həsənə yaxşı yaraşırıdı...

Bəlkə, ona görə yaxşı yaraşırı ki, onu Rüxsara xanım xüsusi səy və səliqə ilə çekmişdi?! Bəlkə ona görə yaxşı yaraşırı ki, Həsən Rüxsara xanımın xoşuna gəlirdi?!

Bir axşam Rüxsara xanım yenə Firəngizin yanında idi. Rüxsara xanımın ardınca evlərindən adam gələcəkdi. Gözlədi, golən olmadı. Firəngiz təklif etdi:

– Qoy Həsən aparib ötürsün!

Rüxsara xanım razı oldu...

Həsən irəlidə, Rüxsara xanım da onun ardınca gedirdi.

Uzun dalandan keçərkən, necə oldusa, Həsən ayaq saxladı, Rüxsara xanımla yan-yanaya getməyə başladı.

– Niya üzünü bərk-bərk örtürsən?

– Elə-bele...

Rüxsara xanım ixtiyarsız üzünü açdı. Birdən Həsən çadranın üstündən Rüxsara xanımı qucaqladı... Hər ikisi dayandı... Dalan xəlvət idi... Heç kim yox idi... Adam olsaydı da, Rüxsara xanımı görməyəcəkdi.

O ancaq Həsənin hərarətli nəfəsi ilə eşqli dodaqlarını hiss edirdi.

Yenə yollarına davam etdilər... Bir söz danışmadılar. Sözə hacət vardı mı?.. Mütoqabil məhəbbətlə dolu iki qəlb bir-birini danışqsız anlayırdı...

Öskürok gəlməsi Rüxsara xanımı şirin xatirelərdən ayırdı... Otaq qaranlıqlaşdı... Qapı açıldı: Reyhan xanım daxil oldu. Rüxsara xanımı görünco gülümsündü; muncuq kimi düzülmüş ağ dişləri göründü...

– Yatmışdin deyəsən, qəfildən səni ayıldım?

– Yox, yatınanışdım... Huşa getmişdim...

Reyhan xanım naxoşun yatağına yaxın gəlib, bacılığının üzünü diqqətlə baxdı, sonra onun alınının bahar şəbnəmini xatırladan tərini sildi.

– Bilirsən, yenə qadınlar klubuna getmişdim; bibigildən gəlirdim, dedim, baxım bir görüm nə var... Bir az da orada gecikdim. Qadınlar barəsində birisi danışırıdı... Adam o qədər idi ki, böyük zal dolmuşdu.

– Danişan nə deyirdi?

– Mən o yerdə çatdım ki, deyirdi: “İndi biz qadınlar daha qul deyi-lik. Şura hökuməti bize də azadlıq verdi. Bundan sonra gərək öz hüququmuzu əlimizdə saxlayaqq...” Çox belə-belə sözlər deyirdi. Belə xoşuma geldi ki...

– Qoy buradan durum, mən də gedəcəyəm.

– Mən seni apararam, heç kəs bilməz...

– Qoy bilsinlər! Qorxmayıram...

Sonra Reyhan xanım naxoşdan ne istədiyini sordu:

– Nə istəyirsən, de, getirim. Süd içirsən?

Rüxsara xanım təşəkkür izhar edən gözləri ilə sevdiyi yoldaşına baxıb, başını tərpətdi, bir şey istəmədiyini bildirdi.

– Yox... süd iç!.. Tez yaxşı olarsan!.. Qoy gətirim!..

Rüxsara xanım illərdən bəri sevdiyi Reyhan xanıma indi daha artıq məhəbbət bəsləyirdi. Reyhan xanım onun yeganə həmdəmi, səhbət edəni idi...

İçəri evlərdən Reyhan xanımın anası Gülbacının səsi eşidildi:

– Ay qız, yenə orada nə oynayırsan? Gəl görüm... Bayaq da bibi-gile getməyin iki saat çəkdi. Axşamdır, samovarı qaynat!

Həmişə Reyhan xanım Rüxsaranın yanına gələndə anası bir şeyi bəhane edib qızını səslerdi. Reyhan xanım da naxoşun otağı tərk etməyə məcbur olurdu.

– Gedim, yenə çağırır. Bu gün lap acıqlıdır.

Reyhan xanım gedəndən sonra yenə Rüxsara xanım öz xatirələrinə qorq oldu.

...Yaxşı yadımdadır. Firəngizin toyu idi. Bütün bu toy gecəsi Rüxsara xanım bir neçə dəfə Həsəni gördü... Həsən ona çox baxırdı. Oğlan evindən Firəngizi aparmağa gəldilər... Rüxsara xanım Firəngizin soldışı idi. Gəlini ər evinə müşayiət etdi. Lakin görünməmiş bir iş: gəlinin qardaşı, gəlini aparanda evdə qalar. Həsən isə bu adəti pozdu...

Bacısını yol uzaq etmək fikri ilə o da getdi. Amma necə oldusa, qayıdarken Rüxsara xanım Həsənlə bərabər bir faytona mindilər. Başqa bir kəs olmadı... Yol uzun, aşkar şeydir ki, səhbət Firəngizden olmalı idi... Rüxsara xanım söz açdı:

– Yaxşı Firəngiz ağlayırdı... Deyir: “Məni tek buraxmayıñ!”

– Nə üçün?

– Çünkü ərini görməmiş, sevməmişdir. Mən də ağladım.

– Sən nə üçün, Rüxsara?
– Firəngizə yazığım geldi...
Həsən bir söz demədi...

Ancaq Rüxsara xanımın əlini ixtiyarsız tutub sıxdı. Rüxsara xanım da o sayaq cavab verdi. O yol uzunu Rüxsara xanım nə xoş dəqiqələr keçirtdi!.. Xatırımdan çıxmaz... Eve az qalmışdı. Həsən atəşli dodaqlarını Rüxsaranın dodaqlarından ayırtıb:

– Firəngiz xoşbəxt olacaqmı? – Bilmirəm. Mən bu gecə xoşbəxtəm, – dedi və əlavə etdi ki: – Söz versəydin, hemişəlik məni xoşbəxt edərdin. Nə deyirsən?

Rüxsara xanım bir söz söylemək istədi, lakin deyə bilmədi.

Eve çatdırılar. Həsən Rüxsaranın iki əlini tutub, yenə sordu:

– Mənə nə deyirsən?

Rüxsara xanım cavab vermədi... O vaxt Rüxsara xanım bilməyirdi ki, qızın ixtiyarı özündə olmalıdır. Atasından qorxurdu.

O gündən sonra Həsənle görüşmedilər. Həsən başqa şəhərə oxumağa getdi...

Qapının açılması Rüxsara xanımı ayıltdı. Gələn yenə Reyhan xanım idi. Rüxsara xanım üçün süd gətirmişdi.

– Rüxsara, bu südü iç, bacım; mən də gəlirəm. Sənin üçün firni bişirirəm...

Reyhan xanım getdi.

Rüxsara xanım gətirilən süddən bir az içdi. Sonra stekanı bir tərefə qoydu. Gözlərini lampanın üzərinə salmış örtüyə dikdi. Yorulmuş gözlerinə huş getməyə başladı. Keçmişin canlı xatirələri yenə Rüxsara xanımın gözleri qarşısında durdu. Foc-foc gələn bu xatirələri qovmaq istəyirdi də, qüvvəsi çatmayıb, müvəffəq ola bilmeyirdi.

Yadimdadır... Soruşmadan, fikir və rəyini bilmədən atası onu Kərbəlayı Səfərə əre verdi...

Hacı Muxtarın xahişini atası rədd etmək istəməmişdi. Rüxsara xanım da atasının sözündən çıxa bilməmişdi.

Ne edə bilərdi? Ölkeyə təzə qaydamı qoyacaqdı?

Bir axşam onu da Firəngiz kimi köçürdülər. O da Firəngiz kimi ağladı. Həmin indi uzandığı otaqda buraxıb getdilər.

Heyatının qəmli günləri əre gedəndən sonra başladı. Əziyyət və məşəqqətlərin intəhası görünmədi.

Hacı Muxtar evin bütün işini Rüxsara xanımın boynuna yüklədi. Qız zərif əlleri ilə paltar yudu, xəmir yoğurdu. hətta axır zamanlar

Rüxsara xanım Kərbəlayı Səftərin tox və hərəm sıfətini görüb, bir söz demədi, ətrafına göz gezdirdi.

Səftər də diqqətlə otağın hər bucağına baxdı. Otaqda Rüxsara xanımın atası evindən gətirilmiş şeylərdən başqa bir şey görmədi.

– Qorxma, ürəyinə başqa fikir-filan gətirmə!

Bu dildə Kərbəlayı Səftər bir dəfə də olsun, Rüxsara xanımıla danışmamışdı. Rüxsara xanım elə zənn etdi ki, bu gün o, bir qədər yaxşıdır; zətnə xoş söz söyləməyen Kərbəlayı Səftər də ona "qorxma" deyir, təsəlli verir. Sevinmək istədi. Yan-yörəsinə baxdı...

Lakin Kərbəlayı Səftər ayrı bir şey düşünürdü. O fikir edirdi ki, Rüxsara xanım ölməsini yəqin edib də, atası evindən gətirdiyi şeyləri heyifləyir. Bu barədə də arvadına təsəlli vermək üçün:

– Qorxma, rahat ol! Səndən sonra yad adam sənin şeylərinə əl vurmayıacaq. Sənin ev-eşiyinə bacın sahib olacaqdır, – dedi.

Rüxsara xanım bu vəhşi sözləri eşidincə, başını qaldırıb, zəif qollarına təkiyə etdi. Hiddətli nəzərlə Kərbəlayı Səftərə baxdı.

– Daha ürəyini sıxma, Allah işidir. Bacı sənindir.

– Danışma, cəllad!.. Qarşısında durma!..

Reyhan xanımın daxil olması bu danışıçı kəsdi. Kərbəlayı Səftər çıxdı. Rüxsara xanım əlləri ilə üzünü örtdü.

– Nə oldu? Nə üçün belə oldun? – dəyə Reyhan xanım gətirdiyi firmi boşqabını bir tərəfə qoyub, Rüxsara xanımın başını qucaqladı.

– Sən ağlayırsan? Bu nədir?

Rüxsara xanım doğrudan da ağlayırdı. Bu gün bədbəxt qadın anladı ki, onun ölməsi yəqin edilmişdir. Bildi ki, əri Səftər onun ölməsini gözləyir: gözləyir ki, onun yerinə bacısı Gülnisanı alsın.

– Reyhan, sabah Gülnisanı çağır.

– Yaxşı! Sən də bu firmını ye, sonra yat; bu gün heç yatmadın.

– Sağ ol, bacım!

Reyhan xanım getdi... Rüxsara xanım gözlərini yumdu, ancaq yata bilmədi...

Səhər tezdən Reyhan xanım Gülnisanı çağırtdırmışdı.

– Rüxsara, Gülnisa geldi...

Rüxsara xanım yuxulu gözlərini açıb bacısını gördü. İşarə ilə yanında oturmasını rica etdi.

– Bacı, kefin yaxşıdır? Bu gün elə özüm gələcəkdir...

Rüxsara xanım solğun nəzərlə əvvəl bacısına, sonra Reyhan xanıma baxıb, dodaqlarını bir-birinə döyüd. Məlum idi ki, bir şey söyləmək istəyir, lakin söylədiyi eşidilmədi, anlaşılmadı.

Reyhan xanımla Gülnisanın nəzərləri bir-birinə rast gəldi. Hər biri düşünürdü. Lakin Gülnisa Rüxsara xanımın fikrindən nələr keçdiyini, nə demək istədiyini bilmirdi. Sordular, Rüxsara xanım cavab vermədi. Gözlərini yumdu. Dodaqları tərpəndi... Dərindən bir ah çəkdi.. Əzabdan qurtardı.

Bacısına deyəcəyi sözleri Rüxsara xanım söyləyə bilmədi.

Bir dəqiqədən sonra Reyhan xanımla Gülnisanın ağlaşması ətrafi basdı.

Rüxsara xanımın qayınanası Gülbaci ağlaşma səsini eşidib özünü hövlnak otağa saldı.

– Getdi... Vayy... İndi bolşeviklər bu otağı da əlimizdən alarlar, – deyə iki əlini başına vurdu.

1923

SON DƏRD

(Hayatdan götürülmüş hekayədir)

Reyhan xanım, əri Mirzə Kerim öləndən sonra üç yaşlı qızı ilə doğrudan-doğruya acliğa məruz qalmışdı. Otuz bir sinnində vəfat edən Mirzə Kerim tamam ömrünü xidmətdə keçirmiş və aldığı az maaşla ancaq-ancaq ailəsini idarə edə bilmışdı. Bir qəpik də olsun, qənaət edib, gələcək gün üçün saxlamamışdı, ya da ailəsindən necə kəsə idi? Halbuki çoxdan beri arvadına vəd etdiyi baş şalını belə ala bilməmişdi.

Mirzə Kerim maaşının azlığını sahibkar olan Ağa Murad bəyə sözərəsi necə dəfə söyləmişdiə də, lakin quru vəddən başqa bir şey almamışdı...

Mirzə Kerim ölkəkən ailənin məişəti üçün heç bir şey qoymamışdı. Yalnız arvadına demişdi:

— Mən Ağa Murad bəyin işində naxoşladım. Ölsəm, Ağa Murad bəyə müraciət edərsən. Kömək edər — borcudur.

Reyhan xanım isə Ağa Murad bəyə müraciət etmək istəmirdi, çünki Reyhan xanımın onu görən gözü yox idi.

Necə də olaydı?

Mirzə Kerimin vaxtsız vəfatına səbəb Ağa Murad bəy deyildimi? Bunu Reyhan xanım bilirdi.

Doğrudan da, Ağa Murad bəyin “təcili” adlandırdığı iş olmasaydı, Mirzə Kerim birinci mənbədən mal almaq üçün Rostov şəhərinə getməzdi; getməsəydi, soyuqlamaz və naxoşlamazdı; naxoşlamasayıdı, bu fikir Reyhan xanımda Ağa Murad bəyə qarşı dərin bir ədavət vücудa gətirməzdı.

Lakin nə etsin? Kimə söylesin? Kimdən kömək istəsin?

Reyhan xanım Ağa Murad bəyə müraciət etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Ağa Murad bəy ölmüş qulluqçusu Mirzə Kerimin arvadının gəlmış olduğunu eşitcək, birinci dəfə on manat vermiş və demişdi:

— Mirzə Kerim yaxşı oğlan idi, mənim işimi çox yaxşı bilirdi; mən onun ölməsinə heyif silənirəm...

Bu sözləri Reyhan xanımı xəbər verdikdə, onun daha da ədavəti

ölməsinə heyif silənmesi Reyhan xanımda başqa cür hiss oyada bilməzdi; lakin nə edəsen ki, ehtiyac və acliq Reyhan xanımı ikinci dəfə Ağa Murad bəyin qapısına gəlməyə vadar etdi.

Bu dəfə Ağa Murad bəy evdən çıxıb ticarətxanasına və idarəsinə gedirdi. Reyhan xanımı gördükdə, gənc qadının gözəlliyi bəyin diqqətini cəlb etdi.

Reyhan xanım, doğrudan da, gözəl sanılmağa haqqı ilə layiq idi. Buğdayı çöhrəsində böyük və qara gözləri, “kaman” kimi çəkilmiş nazik qaşları hər kəsi valeh edəcək bir gözəlliya malik idi.

Ağa Murad bəy Reyhan xanımın kim olduğunu bilməcə geri qayıtdı və xanımı da dəvət etdi. Otaqları ikinci qatda idi. Buraya gəldikdə Ağa Murad bəy əyləşib arvada da bir sandalya təklif etdi. Reyhan xanım əyləşmək istəmədi və razılıq edib ayaq üstündəcə qaldı.

Ağa Murad bəy əhval soruşub, Reyhan xanımı qəm çəkməməsini tövsiyə edərək dedi:

— Dünyanın işi belə olur. Əcəli bilmək olmaz. Ömürdür, biri az yaşayır, o biri çox yaşayır. — O bir az süküt etdiğindən sonra, ahəstə bir səsle: — Sən qəm etmə, — dedi. — Ölən adamın evəzinə başqları gəlir. Dünyadır... Amma bu dünyada hər adam çalışmalıdır... Kim yaşamaq isteyirse, ömrünü bada verməməlidir.

Bu sözləre qulaq asan Reyhan xanım əsla bir şey anlamayırlar, yalnız erinin yeganə vəsiyyəti olan çocuğunun acliği, yemək istəməsi barədə düşünürdü. O, Ağa Murad bəyin sözlərinə cavab verməyərək, sakit durmuşdu. Bəy on manat çıxarıb verdi.

Reyhan xanım pulu alıb yenə razılıq verdi. Ağa Murad bəy isə:

— Xərc edərsiniz, sonra yenə verərəm, — dedi.

Beləcə, Reyhan xanım bir necə dəfə Ağa Murad bəydən yardım aldı. Hər dəfə də bəy Reyhan xanımı yaşamaq, ömürdən istifadə etmek xüsusundan söyləyirdi.

Bir kere, yenə Reyhan xanım Ağa Murad bəyin yanına gəlmışdı: qızı və özü ac idilər. Ağa Murad bəy Reyhanı evə dəvət etdi onunla kəndisində məxsus yağlı dillə səhbətə başladı. Ağa Murad bəyin danışlığı sözlər, o eşq və məhəbbət səhbətləri idi ki, yəqin min arvada söyləmişdi.

Reyhan eləsi deyildi. Bunu bəy bilirdi və, “acliq insanı hər bir sevə razi ədər” — dəvə fikir edirdi.

Reyhan xanımın əlini tutub sixmaq istədikdə, arvad əlini geri çekib açıqlı:

– Bəy, mən gəlmışəm ki, sənin işində can vermiş Mirzə Kərimin balaca qızına kömək alıñ. Sənin boynunda nə qədər haqqı var! – dedi.

Ağa Murad bəy Reyhan xanımın belə bir cavabını eşitcək:

– Mən ona borclu deyiləm, – dedi. – Vaxtında qulluq edibsə, məvacibini də almışdır. Naxoşlayıb – müalicəsinə pul vermişəm, ölüb – dəfn edilməsi üçün pul verilmişdir. Qızına da bir neçə dəfə kömək olunmuşdur. Oturduğunuz mənzil üçün pul alınmayıñ. Mən ona heç bir şey verəsi deyilem; bu köməkleri məhz sənin bir xatırın üçün etmişəm; sənin məndən acığın gəlirsə, onda nə danışq ola bilər? Budur. Vəssalam!

Reyhan xanım məsələni anladı.

Təz otandan havira çıxdı. O gündən vena Reyhan xanım öz ev

– Sənin gərek qızın üçün də bir adam tutaq, saxlasın, o bizi əl verməz!..

Lakin bir yandan çocuq yemek isteyir, o biri yandan da evdən satmağa esla bir şey tapılmayırdı. Reyhan xanım hər yerə müraciət edib iş verilməsini rica edirdisə də, “yox” cavabını alırdı. Olduqca ağır bir vəziyyetdə olan Reyhan xanım tam ümidiñ kəşmiş və sevdiyi qızının həyatını təmin etmək üçün Ağa Murad bəyin qapısına getməyə qərar vermişdi.

Məcbur idi. Başqa nə edə bilərdi? Ağa Murad bəy Reyhan xanımı görçək soruşdu:

– Niyə görünməyirsən? Nə üçün tərslik edirsən?

Reyhan xanım onun sözünü kəsti:

– Bir iş verin, mən görüm. İş axtarıram.

Cocuq anasının göz vasları ilə sözünə davam etməsine mane oldu.

müxəlləfatını satmağa davam etdi. Lakin evdə də bir o qədər şey yox idi. Dədə-babadan qalma bir neçə parça mis qab var idi ki, Reyhan xanım onları birər-birər satmağa başladı.

Ağa Murad bəy Reyhan xanımın yaxasını buraxmaq istəmeyirdi. Qadının ehtiyac içinde olduğunu bilir və bundan istifadə etmək niyətində bulunurdu.

Zaten Ağa Murad bəy subay və kəndisi də arvad düskünü bir oxlaqsız kişi idi. Bir dəfə nişanlılığı şikarından məqsədina nail olma-yinca əl çekməzdii.

Bir neçə gündən sonra Ağa Murad bəy qulluqçularından birini belə bir sıfarişlə Reyhan xanımın yanına göndərmışdı:

– Ya gəlsin danışq, ya da mənzildən köçsün, otağı başqa xidmətiyə vermek lazımdır.

Reyhan xanım bu sıfarişin içəri üzünü anladı ki, Ağa Murad bəy öz filigranı olmasa üçün ona just vermişdi. Nə etməlid? Nə etməlid?

Ağa Murad bəy beş manat çıxarıb dedi:

– Al, qızı xərc et. Özün də istəyirsən gəl molla eli ilə kəbin kədirim, saxlayım. Mən deyirəm ki, çocuğa yazığın gəlsin.

Ağa Murad bəyin evində Reyhan xanımın müsibəti daha da artdı. Doğrudur, əvvəlcə Ağa Murad bəy Reyhan xanımla eşqiyana əla-qədə iddi; lakin gözəl qadın Ağa Murad bəyi çox vaxt məşğul etmədi.

Bir azdan sonra Ağa Murad bəy yenə başqa qadınlarla vaxtını keçirməyə başladı. Zaten Reyhan xanım şad idi. Heç olmasa, rahat qalıb kendi dərd və qüssələri ilə yaşamağa imkan bulurdu. Bu hal bir müddət davam etdi.

İndi Reyhan xanım Ağa Murad bəyin evində arvad deyil, bir qulluqçu kimi yaşayırırdı. Belə yaşamásında bir məqsədi varsa, o da qızının həyatını təmin etmək idi.

Qız da yavaş-yavaş böyüyür, böyüdükcə də anasının gözləliyinə malik olurdu. Reyhan xanım qızına hədxicca fərabəhanır, sevinirdi

beyin qızə son dərəcə mehriban olması onu razı salırdı. "Hər nə cür olsa, qızə yaxşı baxır", – deyə Reyhan xanım fikirləşirdi.

Ağa Murad bəy, doğrudan da, həmisi qızə bəxşislər verər, danışdırar, yanında oturdardı. Anasını döyüb qovduğu halda, balaca qızı öpüb qucaqlardı. Reyhan xanım onun bu münasibətini səmimi zənn edərək, çox razı idi.

Bu əhvalatdan bir neçə il keçmişdi. Əski hökumət əvezinə Şura quruluşu bərpa olmuşdu.

Bir sabah qadınlar şöbəsi qarşısında idarə qapıcısı bir qadınla danışındı. Qadının yanında 9-10 yaşında gözəl çöhrəli bir qız da var idi. Arvad ağlayır, içəri daxil olmaq isteyirdi. Qapıcı arvadı başa salırdı ki, hełə tezdir:

– Bizim idarədə saat 9-da işə başlayırlar. Sən saat 7-də gəlmisin, gərek gözləyəsən.

– Ay başına dönüm, mən gözləyə bilmərəm, məni içəri burax!

Qapıcı belələrini çox görmüşdü. Odur ki, arvadın təkidinə qulaq verməyir və şikayətlə maraqlanmayırdı.

– Di gəl, otur, gözlə...

Zənnimcə, oxular anladılar ki, bu qadın kim idi. Bu qadın Reyhan xanım, yanındaki da qızı idi.

Qadınlar şöbəsinə şikayətə gelən arvadların sayı artırdı. Axır müdəre geldi. Birinci olaraq Reyhan xanım qızı ile bərabər müdərənin odasına daxil oldu.

– Nə işə gəlmisən, söyle!

– Bax, bacı, bu mənim balamdır. Hər bir əzabına qatlaşub saxladığım balamdır...

Göz yaşları və ağlamaq söyləməyə qoymadı. Anasının ağlamasını görən qız iki eli ile üzünü örtüb hönkür-hönkür ağlamağa başladı və leysan suyu kimi göz yaşlarını axıtdı.

– Sakit olun. Arvad, sakit ol, söyle!

– Yox, yox... sakit olmaram. Bu saat gərək onu tutasınız və mənə verəsiniz. Mən hökumətdən isteyirəm. Ərimi öldürdü, mənim başıma yüz min bəla getirdi; indi də qızımın namusuna toxunmuşdur... Mən bu gün bilməsem. Cəzasını tələb edirəm!..

...Bir neçə gündən sonra Ağa Murad bəyin işinə vilayət məhkəməsində baxılırdı. Məhkəmədə Ağa Murad bəy müqəssir sandal-

yasında əyleşmiş, başını aşağı salıb fikrə dalmışdı, ətrafına belə baxmayırdı.

Bu tərəfdə Mirzə Kərimin qızı, qadınlar şöbəsi müdirəsinin yanında əyleşmişdi.

Məhkəmə salonu çadralı və çadrasız qadınlarla dolu idi. Bütün arvadlar gah qız, gah müqəssir olan Ağa Murad bəyə baxırları.

Sebirsiz gözlənməkdə olan məhkəmə başlandı. Məhkəmə sədri məhkəməyə dəvet olunmuş tərəflərin gelmələri xüsusunda katibdən məlumat istədikdə, katib xəber verdi ki, dəvet olunanlardan ancaq mütezərrirə qızın anası Reyhan xanım gelməmişdir; çünkü iki gün bundan əvvəl xəstələnib dəlixanaya verilmişdir.

Reyhan xanım son dərdə, son zərbəyə davam gətirə bilməyib xəstələnmişdi. Bu xəber ümum hazırlırunun ürəyindən dərin bir ah qopartdı.

Məhkəmə katibi sözünə davam edərək dedi:

– Qadınlar təşkilatı məhkəməyə müraciətən rica edir ki, bu işdə camaat adından ittihəmçi sıfəti ilə iştirak etməyə qadınlar şöbəsi müdürü N.N. yoldaşa icazə verilsin.

Məhkəmə qadınlar təşkilatının ricasını qısa müşavirədən sonra qəbul etdi.

1924

ÇƏTİN MÜƏMMA VƏ YA İKİ ARVAD ALMAQ MƏSƏLƏSİ

I

Nə qədər ki Cavahir atasının evində idi, heç kəs bunun işini təqdir etməyirdi. Nə atası, nə anası qızın sabahdan axşamadək gördüyü işini nezəri-diqqətə almayırdılar. Halbuki Cavahir ev işindən başqa – yəni mal-qarani görmək, təzek qoymaq, xörək hazırlamaq, təndir salmaq, çörək yapmaqdan başqa – bağçanı suvarır, yer xışlayır, ekib-biçir, bir söz, hər bir işi görürdü. Amma bununla belə, atası-anası hər dəqiqa Cavahirin üstünə çığırıb:

– Nə üçün inəyi sağlamamışan?! – və ya: – Nə edirsən ki, gedib ot getirmədin, – deye narazılıq izhar və onu məzəmmət edirdilər.

Cavahir – bir yazıq! Heç bir söz söyləməz, dinməz, bu işi qurtarıb, o biri işi başlar və məzəmmət olunduğu halda ağızını açıb deməz ki:

– Ay zalimlər, axtı bu işləri bütün mən görürləm və siz də bilsiniz ki, sabahdan bəri ayaq üstə dincəlməksiz çalışıram.

Cavahir bir söz deməz, ancaq yalvarıcı bir baxışla onu səsləyən ata və anasının üzüne baxıb:

– Bu saat, əlimdəki işi qurtarım, onu da elərəm, – deye onların göstərdikləri, dedikləri işi gorerdii.

Cavahir atası evində olduğu vaxt, heç kəs onun işini görmək istəməyirdi.

Amma Cavahirin toyundan sonra, ər evinə köcdükdən sonra ata və anası Cavahirin yoxluğunu hiss etdilər. Demə bu qədər işlər tamam tek Cavahirin elindən gəlib keçirmiş. İndi isə bu işlər Cavahirin atası Fəramərz kişi ilə arvadının öhdəsinə düşmüüşdü.

İndi hiss olunurdu ki, Cavahir əvezsiz çalışqan imiş. İndi ne atası, nə anası “ay Cavahir, filan işi gör”, – deye bilməyirdilər. Cavahir isə indi ərinin evində atası evində çalışdığı kimi çalışırdı.

Toydan bir neçə gün keçmişdi ki, Fəramərz kişi arvadına:

– Ay arvad, xatırım xəşil istəyirse də, daha deye bilməyirəm; görürəm ki, iş səni çasdırıbdır. Amma Cavahir olsayıdı...

– Hələ bir xəşil qalmışdı. İnəklər saqlınmamış, ev toz içində; kartof da yiğilacaq...

– Yox ay! Ay arvad, bizim işimiz belə keçməyəcək, gərək bir çare arayaq.

– Nə çare; gərək bir adam axtarasan, tutaq ki, bəlkə işlərimizə kömək olsun.

– Adamı tapmaq, hələ məsələ də ondadır! Hələ çətinidə odur...

Bu söhbət davam etmədi; cünki arvadın daha cavab verməyə macalı olmadı, iş qoymadı.

Yalnız arvad deyil, kişi özü də çalışır, həm də əvvəlkindən daha artıq çalışırdı. Amma ne edəsən ki, işlər bu gündən o biri güne texir olunurdu.

Bu əhval Feramərzi düşündürdü.

II

Kənd içinde hər bir məsələ ya dükən qabağında, ya molla yanında, ya hamamda və ya məscid heyətində müzakirə edilib həll olunur.

Kim nə məsləhət etmək istəsə, birbaş bu yerlərə gələr, danışar və məsləhət əlar, ele də yapar...

Fəramərz kişi bir də axşam dükən qabağına gelir... hamısı əhval-pürsan olur, Fəramərz kişi əhvalatı söyləyir və vəziyyətini xəber verib, işinin neçə olduğunu bildirir:

– Qızı köçürdəndən bəri işimiz yaxşı getməyir, əlimiz çatmayır. Az-çox indi işimiz var; gərək əl tapaq, yoxsa belə getməz.

Şahverdi oğlu Yunus düşünməksiz:

– Bir adam tap, danış; qoy şuralar da təsdiq etsin, qiymətini kes. Qoy işləsin, – dedi.

– Onun xərcini haradan götürürüm, məndə elə ilxi yox, o qədər ekin yox, barama yox... Özüm cavan olsayıdum, çoxunu özüm görərdim. Qocalmışam. Çox iş görəndə belim də ağrıyır.

Kerbəlavı Oruc söhbəti dinləyərək, kendisinə mexsus vüqarla:

– Ay Fəramərz kişi, niyə məettəl qalmışan. Bu bir çətin iş deyil. Get bir dənə arvad al; görürsən ki, mənim üçü var: biri bağda, biri bostanda, biri evdə – işlərim də şükür Xudaya, gedir, özüm də o qədər yorulmayıram.

“Arvad al” sözünü eşitcək, Fəramərzin gözü qarşısında Səlimənin siması və toy günü, həyətdə qazan qarşısında çalışdığı durdu. Səlimə kəndin dul arvadlarından idi. Əri bir neçə il bundan əqdəm

naxoşluqdan ölmüş, özü qızının yanında qalırdı. Kendin hər bir xeyir işində gedib minnətsiz kömək edirdi; çalışqan və iş bacarımcığı ilə, xüsusən ev işlərində və toxuculuqda məşhur idi.

Fəramərz onu irəlidən də tanır və biliirdi, ancaq Cavahirin toyunda ona diqqət vermiş və çox xoşlamışdı. "Adamın bir belə arvadı ola", – deyə fikirləşmiş və sonra fikrini arvadı və başqları duyacağından xoflanmış və tez "Əstəğfürləlləh" etmişdi.

İndi Kərbəlayı Orucun arvad almaq məsələsini dərmikan etmesi tez Səliməni xatırlatdı və bu fikrinə görə Fəramərz bir balaca qızarın başını aşağı saldı.

- Niyə utanırsan, şeriet sənin üçün yol qoymuş, ixtiyar vermiş. Şahverdi oğlu Yunus işin rəsmi tərəfini belli etmek üçün:
- Şuralar yol verirmi? Deyirlər arvad almaq işinə bərk qarışırlar.
- Buna nə deyəcək; kişi gedib yaşsız qız almayıacaq, özünə bab bir arvad. Kim deyəcək yaşı azdır, bilmeyirəm, nədir?

Fəramərz bu söhbətə qulaq asıb heç bir söz demədi. Onun fikrində yalnız Səlime idi.

Müsahiblər sözlərinə davam edərək:

- Özü kasıb, füqəra, ziraətçi, vergi verən; hökumət hələ ona gərək bu işdə kömək etsin; cüntki ziraət işini artırmaq istəyir.

Bu söhbətdən sonra Fəramərz tez evə gəlib, arvadla söhbət açdı:

- Ay arvad, vaxt gəlir; gərək mal-qarani, qoyunları yaylağa gön-dərək, irəlide sən aparardın. Cavahir burada qalardı.

Arvad ona bir adam tapmasını məsləhət gördü.

- Özgə adama qızımaq necə olar? Kim bilir, aparıb mal-qarani da əğruya verər...

Belə bir etirazı eşidən arvad daha artıq bir söz demedi. Fəramərz kişi özü isə ahəstəcə Kərbəlayı Orucun dediyini söyləyərək:

- Deyirlər ki, şeriet qoymuş yol ilə bir arvad tap və şerietlə onu kəbin et. Hər cür olsa, gərək çaresini edək.

Arvad yalnız:

- Qaragiün, iki arvadı nə edirsən? Ola bilməz ki, bir qulluqçu tutasın, ya bir adam tapasən ki, işlesin, taxıldan, kartofdan verərik...

Fəramərz anlatdı ki, kişi tutsa, o qədər muzd istəyəcək ki, onu vermək mümkün olmayıacaqdır. Arvad tutsalar, ona da gərək istədi-

yini versinlər. Ve heç təfəvütü yoxdur, naməhərem arvadı evdə saxlamaq olmaz. Gərək siğə oxunsun.

Bu izahatı dinledikdən sonra arvad yenə etiraz etmək istəyərək dedi:

- Heç lazımlı deyil – mən yaylağa gedim, sən də burada qalıb bir adam tapıb işləri birteher edərsən...

– Bu bostan, biçin – mümkün olmayıacaq; bunlar Cavahir görən işlərdir.

Bir çox mübahisədən sonra, arvad öz mövqeyindən vaz keçdi və dedi ki, hər necə bilirse etsin.

- Necəsi yoxdur, gərək bir arvad tapasən ki, alım!

Bu axırıncı teklif lap nahaq idi.

Arvaddan ikinci bir arvad tapmağı tələb etmək, arvadın xoşuna gedə bilməzdii.

- Mən sənin üçün haradan tapım? Özün taparsan.

Söhbət tamam oldu.

Fəramərz məsələni həll olunmuş zənn etdiyindən – daha artıq söhbəti tamam etdi və haman saatdan ikinci arvad almaq üçün lazımı iqdamata başladı.

...Stansiyada izdiham çox idi. Qatar gecikmişdi. Sərnişinlər əldə bilet, oturacaq yerlərini axtarırdılar.

Vaqonun biletçisi yeni sərnişinlərin bir neçəsini vaqona buraxıb yer göstərərək: "Buyurunuz, siz burada əyləşiniz", – o birisine: "Sizin yeriniz burada olacaq", – dedikdən sonra, axırda qoyun dərisindən böyük bir papaqlı kəndlilik üzünü tutub: "Gəl, tez ol, sən burada əyləş", – dedi.

Motalpapaqlı kəndlilik bir söz deməyib, vaqon biletçisinin göstərdiyi skamyada (sandalyada) uzanmış bir müsafirin ayağı tərəfində yer tutdu və əlindeki xurcunu ahəstəcə oturduğu sandalyanın altında yerləşdirdi. Kəndlinin oturduğu həmin kupede uzanmış müsafirdən başqa, daha üç nəfər sərnişin var idi. Bunlardan birisi rus, iki nəfəri isə zahirən türk idi. Bu axırıncılardan biri 30-33 yaşında üzüqirxıq, qara elbəsədə, qara qalstuk bağlamış, göy köynək geymiş bir kişi idi. O birisi isə sarı bənizli 18-19 yaşında bir gənc idi. Qara qalstuklu, köynək geymiş kişi qəzet oxuyurdu. Kəndlilik gəldikdə, başını qaldırıb yeni sərnişini diqqəti-nəzərdən keçirmək istədi. Motalpapaqlı kişi

yan-dövresindəki sənişinləri gözdən keçirərək, iki elini alının qarşısında birləşdirib, üzünə çekdi və üzündəki saqqalını hamarlayaraq, yenə qarşısındaki qəzet mütaliəsinə məşğul olan müsafirə baxdı.

Kəndli 45-50 yaşında, göy çuxa geymiş, ucaboylu, sarı və boz saqqallı bir kişi idi.

3-cü zəng vuruldu, qatar yola düşdü.

Bir azdan sonra qəzet mütaliə edən müsafir qəzeti bir tərəfə qoyub kəndlidən sordu:

– Dayı, haraya səfər edirsən?

– Bakıya gedirəm, qadan alım! Səndəmi oraya gedirsən?

– Bəli, dayı, Bakıya gedirəm. – Bir az toxtadıqdan sonra mülayim bir səsle kəndlidən: – Xeyir olsun, olmaya şikayətə-zada gedirsən, dayı? – deyə sordu.

Kəndli cavabında guya təeccüb edər kimi dedi:

– Ay qadanı alım, kimdən şikayət edəcəyəm? Mənə kim əziyyət edir?

– Yaxşı dolanırsanmı?

– Niyə yaxşı dolanırıq?

– Ne işlə məşğul olursan?

– Bəsimki nə olacaq, əkinçilikdir! Əkərik, biçərik, mal saxlarıq – kəndstan işi.

Qəzet mütaliə edən kişinin kəndli ilə müsahibəsi qonşularının, – xüsusən uzanmış sənişinin xoşuna gəlməyirdi. Olsun ki, kendlinin ucadan danışması onu yatmağa qoymayırdı. Ona görə də durub oturdu və səhbet edənlərə baxıb, yenə uzandı. Bu sənişin rus və ya yəhudü idi.

Kəndli qonşusunun narahatlığını görünce, bir şey sorar kimi, müsahibinin üzünə baxdı və bir söz demədi.

Qəzet mütaliəsi ilə məşğul olan sənişin isə dedi:

– İşində ol, onun burada yatmağa heç ixtiyarı yoxdur; çünkü burası oturmaq üçündür.

– Mən bilməyirəm, – deyə kəndli qonşusu tərefə, sonra müsahibə baxdı.

Biletçi gəlib sənişinlerin biletini təhqiq etdi.

Kəndli arxalığının düymələrini açıb, qoltuq cibindən bir dəsmal çıxardı və dəsmalın içinde pulları ilə bərabər sərilmüş biletli göstərdi və yenə alıb haman qayda ilə dəsmala bükdü və qoltuq cibində gizlədəndən sonra arxalığını bağladı.

– Bakıya nə vaxt çatarıq, bilməzsən?

Qəzet mütaliəsi ilə məşğul olan sənişin cibindən saat çıxardıb baxdı və bir dəqiqədən sonra dedi:

– On saatdan sonra, yəni sabah ertə, saat altıda Bakıya çatarıq.

– İnşallah, inşallah.

– İşin tələsikmidir?

– O qədər tələsik deyil; vaxt, iş çox olan vaxtdır. İşimiz olmasayıdı, indi bizi sefər yaraşası deyil, qadan alım.

– Sən işini öz qəzanızda həll edə bildinmi?

– Yox, qadan alım. Şura hökumətinin ilk gəlişində qəza mərkəzinə getmişdim. Ondan sonra getməmişəm. O bir yolu da yer üçün getmişdim.

– Aldınız mı?

– Niyə almadım, aldım, yəni özləri verdilər. Bizim kənd etrafında çoxlu xan və bəy yerləri var idi. Biz kəndstanın isə yeri yox idi. Biz xan üçün işlərdik. İnqilabdan sonra Şura hökuməti o torpaqlardan bizim kəndə verdi. İndi, şükür Allaha, özümüz əkirik, bir parça çörək olur.

– Sən, demək, hökumətdən razısanmı?

– Mənmi? Niyə razı olmayım? Heç bir şeyim yoxkən indi bax, öz yerim, bağçam. Keçən il və bu il hökumət bizi toxum verdi ki, özünüz əkin, bu il pul da buraxdırılar, mal alın; yaşayıraq, biz hökumətimizdən razıyıq, işimizi düzəldir. Amma bu işdə mən i məttəl qoyub, bilməyirəm, qadan alım, bisavadam; heç inanmayıram ki, bu hökumət mənim kimi bir fəqir kəndlinin istədiyinə razi olmasın.

– Sənin istədiyin nədir?

– Nə deyim, sən də məndən cavansan...

Sənişin kendlinin sözünü kesərək:

– Utanma, ay dayı! – dedi.

– Şəriət işidir, qadan alım. – Burada kəndli bir ah çəkib başladı:

– Mənim 45 yaşım var. 20 ildir özüm evliyəm. O vaxt ki, yerim yox idi, mal-qara saxlamayırdım, işimiz yüngül idi. İndi hökumət yer verib ki, yerlerinizi əkin, kəndstan işini qaldırın; mən də sevinmişəm ki, zillətdən qurtarrıq, işe başlamışam. İstəyirəm ki, mal-qaramı yaylağa köçürdəm, yerimiz istidir, heyvanlar davam etməyir. Köməkçim yoxdur, arvad da mənimlə işləyir. Bir qızım var idi, o da ər evindədir. Əri ilə işləyir. Fikirləşdim nə edim, dedim bir arvad alım ki, onu da

göndərim yaylağa, bu arvadı qoyum yurdumuzda, mən de həm orada, həm burada. İş çoxdur, yaşım keçib, daha əvvəlki kimi işləyə bilməyirəm. Qonşuluğumuzda bir arvad var idi. Getdim molların yanına. Bizim kənddə molla yoxdur, qonşu kənddədir. Yaxşı adamdır; dedi indi qayda dəyişib.

– Necə?

– Dedi ki, bəs gərək əvvəl hökumətdən kağız getirəsən, sonra mən nikah qoyaram. Gəldim arvadıma dedim: dedi ki, nə edəcəksən, kişi, di get, hökumətə de. Molla olan kənd böyükdür. Orada kənd şurasının sədri Qafar oğlu Vəliyə dedim. Dedi: “Ay Feramərz kişi, bu iş yaramaz, iki arvad almağa qanun yoxdur”. Dedim heç belə bir iş olmaz, getdim nahiyyəye; ispolkomda dedim, dedi ərizə ver. Bir də ərizə verdim. Ərizenin cavabını verdi ki, olmaz! İki arvad almağa Şura hökumətində qanun yol verməyir... Arvadsız mənim işim getmeyir. Gərək iki arvadım ola ki, öz işlərimi görə bilem.

– Niyə bir adam tutmayırsınız? Yəqin ki, ixtiyar vererlər.

– Qadan alım, özgəyə necə inanmaq olar? Kimdir ürək yandıran? Gərək öz adamin ola. Onu mən də fikirləşdim; nahiyyə ispolkomu da mənə dedi. Deyir, Ay Feramərz kişi, gel, deyir, bir adam tut, biz, deyir, sənə ixtiyar verərik. Dədim, yox, canım, özgə adama iş tapşırmaqmı olar, mənim o qəder qüvvəm yoxdur ki, onun məvacibini yetirəm. Amma arvad öz adamımdır. Can yandıran, məvacib almaz, öz malı kimi baxar. Dədi, olmaz, buna, deyir, şura qanun kitabı yol verməyir... Gəldim, her kəsə dedim, məsləhət gördü ki, get mərkəzdəki firqələrə de. İndi gedirəm, öz arvadımdan kağız almışam, razıdır. Necə razi olmasın? Mal-qara əldən gedir. Əl çatmayır. İkimiz bacarma-yıraq. O birisindən də kağız aldmışam. O də deyir mən istəyirəm. Qalib hökumətə. Necə bilirsən, yol verəmi? – deyə kəndli sual verdi və cavab gözləyərək, müsahibinin üzünə baxdı.

– Mən də gərək sizin ümidiñizi kəsəm, dayı. Şura hökuməti iki arvad almağa yol verməz!

– Mən heç bunu qana bilməyirəm ki, kəndli hökuməti mənim kimi bir kəndlilinin istədiyini “atkaz” etsin. Bu mənim ağlıma sığmayır. Özü deyir ki, gel, bu yer, bu toxum, bu mal, bu xış, ek, biç, mal-qara saxla, taxılın, ekinin tərəqqisine bax! Cox yaxşı, di qoy bir də arvad alım. Üç tərəfdən işləyək. İxtiyar ver!

– İxtiyar verməz.

– Yox, mən gedib yerində deyərəm ki, bizim xanın doğrudur, üç arvadı var idi, o başqadır. O, kef üçün almışdı. Nə özü işleyirdi, nə arvadları. Hər arvadın eli altında üç-dörd qaravaş vardı. Mənimki kəndistan işi üçündür, mənim kef çəkən vaxtim keçib, işin xatirəsi üçün lazımdır.

– Bizim aramızda en pis adətlərdən biri də çoxarvadlılıq idi, bunu hökumət götürdü. Arvad işləmək üçün yaranmamış, o da sənin kimi bir haqqa malik bir vətəndaşdır.

– Mən onun haqqını əlindən almayıram.

– Sən razi olarsanmı ki, sənin arvadının iki əri olsun?

– Dünyanın əvvəlindən bu qayda var. Kişi iki arvad ala bilər. Arvadın iki kişiyə malik olması binamusluqdur. Heç yerdə bu ola bilməz...

– Odur ki, iki arvad almaq da yaxşı iş deyil; bir kişidə iki arvad ola bilməz...

– Deyirsən ki, mərkəz mənim işimə encəm çekməz?

– Bəli, iki arvad almağa sənə ixtiyar verilməz.

– Gedərik, görərik, deyərik, bəlkə, Allah kərimdir, mən deyəni başa düşdülər.

Qəzet mütaliə edən gülümşədi, başqa cavab vermək istəmədi.

Bir həftə bundan keçmiş Feramərz yenə evində qayıdır. Feramərz kişinin başı aşağıda, heç keslə qonuşmaq istəməyirdi. O, ancaq bir müəmmnanın həlli ətrafında fikirləşirdi: “Necə oldu ki, hökumət, kəndli hökuməti bunun kimi bir kəndliliyə də iki arvad almağı qadağan edib, bunun barəsində belə bir zülm edir? Bu hökumət ki kəndli tərəfdarıdır?”

Mən balaca idim. Məhelləmizdə tezə bir qız məktəbi açılmışdı. Tanıdığım qonşu qızlardan bir çoxu həmin məktəbdə oxumağa başlamışlardı. Mən de həveslənib anama yalvardım ki, məni də o məktəbə versinlər. Əvvəlcə anam razi olmamışdı... Sonradan qohum və qonşu qızların məktəbdə təhsil etməsini görünce mənə izin verildi.

Bir gün məktəbdən gəldikdə gördüm ki, anamın en yaxın dostlarından Ziba xala anamla söhbət edir. Mən salam verib içəri daxil olduqda eşitdim ki, Ziba xala anama deyir:

— Yox, yox!.. Biz razi deyilik ki, qızımız məktəbə getsin. İndi dünya xarabdır; bu gün urusu məktəbə gedir, sabah çadrasın atar. Şükür Allaha!.. Belələrini çox görmüşük... Yox, biz razi ola bilmərik!..

Bu söhbət mənə maraqlandırdı. Mənim o qıza çox yazığım gəldi. Mən ürəyimdə heyif siləndim ki, zavallı qızı məktəbdən məhrum edəcəklər. Hetta istədim ki, anamdan soruşam, o qızın adı nədir və hansı məktəbdə oxuyur; cüntki mən Ziba xalanın qızı olduğunu bilsədim, ancaq hansı məktəbdə oxuması barədə bir şey bilməyirdim, lakin böyüklerin söhbətinə qarışmaq istəmeyərək, bir söz sormadım.

Ziba xalanın sözlerinə cavab olaraq anam dedi:

— Taqsır məndədir. İstədi, biz də ürəyini sindirmədiq, hamı oxuyur, dedik, qoy o da bir parça oxusun. Bir də, bilirsən ki, biz həkimlik oxutmayıraq, mirzəlik oxutmayıraq ki, gələcəyindən qorxasan.

Anamın bu sözləri mənə təəccübə saldı. Mənə elə gəldi ki, söhbət mənə aiddir. "Ziba xalanın mənim oxumağımla ne işi ola biler?"

Ziba xala gedəndən sonra, anam mənə dedi ki:

— Bax, eşitdin, Ziba xala sənin məktəbə getməyinə razi olmayı. Mən dedim:

— Ziba xala mənim vəkilim deyil. Mənim məktəbə getməyimin ona heç bir dəxli yoxdur.

— Nə danışırsan? Nəcə ona dəxli yoxdur? Bilməyirsən, o sənin böyüyündür... Elə danışma!

— Doğrudur, böyükdür, amma mənim böyüyüm atam və anamdır.

— Yox! O da bizim kimi sonin böyüyündür; cüntki sənin qayınanandır!

Mən təəccübəldim. Nəcə ki, mənim qayınanamdır? Məger məni əra vermişlərmi? Əcəba, məni kime, nə vaxt bunlar əra vermişlərdir? Vermişlərse, mən nə üçün heç bir şey bilməyirəm? Nə üçün mənə söyləməmiş və məndən sormamışlar?

Bu suallara mən cavab tapa bilmədim. Anam isə yanındakı örpeyi mənə tərəf uzadaraq dedi:

— Al bu örpeyi, Ziba xala sənin üçün getirmişdir, sal başına!..

Mən örpeyi almadım, anama da bir söz söylemədim. İndi mən bildim ki, Ziba xala nə ixtiyarla mənim oxumağımlı istəməyirmiş... İndi mən bildim ki, qızların həyat məsəlesi nə sayaq həll olunurmuş... Bildim, ancaq nə edə biləcəkdir? Bir şey etməyə qadir olmadığım-dan yalnız düşünür, düşündükə ağlayırdım.

II

Mənim atam acıqli, qaşqabaqlı bir kişi idi. Biz evdə ona heç bir söz deyə bilməzdik. Qorxardıq; cüntki heç bir şeyin üstündə elə hirs-lənirdi ki, bir neçə gün onun ətrafına dolanmaq mümkün olmayırdı. Hər bir şeyi bizə haram edirdi. Açıqlandımı, daha bir iş onu razi sal-mazdı. O vaxt göründün ki, xörek pis oldu, çay dəmir dadı verdi, yaxud bütün qablardan da baliq qoxusu gəldi (halbuki evdə heç də baliq olmamışdır), belə saatlarda onun üzünü görmə: xörek qabları, stekanlar atılar, qırılırdı. Biz onun xasiyyetini bildiyimizdən, bir söz danışmazdıq və çalışardıq ki, gözünə görünməyərək, bacardıqca istə-diyyini tez əməle getirək ki, acığı şiddət etməsin... Belə ata ilə mən nə danışa idim? Odur ki, mən ona heç bir söz demədim.

Anam isə başqa özü kimi arvadların fikrini əziz tutar, başqlarının məsləhəti ilə yaşayardı. Ziba xalanın fikri anamdan ötrü hamidən mötəbər idi; cüntki Ziba xala pullu və pullu olduğuna görə də ağılli hesab olunurdu.

Mən gördüm ki, atam da, anam da özlerini Ziba xaladan asılı bilirdilər, onlar, daha doğrusu, Ziba xaladan deyil, Ziba xalanın oğlundan asılı idilər; cüntki atamın ticarət işləri zərər vermiş olduğu zaman Ziba xalanın oğlu atama kömək etmiş, pul vermişdi... Buna görə də bilirdim ki, atama desəm, böyük bir qılıq-qala səbəb olacaqdır. Anam ilə danışmaq isə tamamilə menasız idi. Mən sükut ilə gözleyirdim ki,

görək axırı necə olacaq. Nə qədər çalışırdım ki, mənim əre verilməm barədə fikir etmeyim, mümkün olmayırdı. Təklikdə bu barədə çox düşünürdüm, düşündükə gələcək həyatımın şəkilləri gözümün qarşısında dururdu, görürdüm ki, məni zor ile tanımadığım, bilmədiyim, atam yaşında olan birisinə verirlər. Mən ağlayıram, qulaq asmayırlar. Güc ilə məni aparırlar. Ər evində mənim yeni yaşayışım başlayır. Hər gün sabah tezdən axşamadək mən heyvan kimi işləyirəm, tamam min zəhmət və məşəqqətlə hazır etdiyimi axşam ərim qarşısında qoyub gözləyirəm, gözləyirəm ki, nə deyəcək, nə isteyəcək, nədən razı və ya narazı qalacaq...

O isə, aşkar görürem, xörekdənmi, nədənmi, narazı qalaraq, məni söyməyə, taqsızız olduğumu iddia edincə, döyməyə başlayacaq. Mən ağlayacağam. O daha hirsənəcək... O vaxt mən fikir edəcəyəm ki, kaş əro getməyəydim... O vaxt mənim kitablarım, dəftərlərim yadına düşəcək, heyif silənəcəyəm ki, məni dərsə qoymadılar, heç olmasa, oxuyub bir müəllime olardım; azad və asudə yaşayaraq, min-min balaları oxudardım. Müəlliməm mənə söylədiyi kimi, mən də onlara cürbəcür hekayələr söylərdim və onları gələcək həyata hazırlaşdırmağa çalışardım...

Bu düşüncələr və bu mənzərələr mənə elə təsir edirdi ki, mən ixtiyarsız ağlamağa başlayırdım. Anam mənim ağlamağımı görünce məni məzəmmət edirdi:

– Bu nədir, xərif olmamışan ki? Gündüz günorta vaxtı nə üçün ağlayırsan? Derdin nədir?

Mən yuxudan ayılan kimi, seyr etdiyim aləmin təzyiqindən xilas olaraq, ağlardım və üzümü örtüb aramsız axan göz yaşlarını özümü sakit edərdim. Nə anama və nə başqasına bir söz deyirdim, nə də deyə bilərdim?

III

Aylar keçdi. Məktəbi tamam etdim. Başqa məktəbdə təhsilə davam etmək istədiyimi anama söylədim. Razı olmadı.

– Bu qədər oxudun, bəsdir, bilirsən ki, oxumağını istəmeyirler.

– Mən isteyirəm!..

– Yox, olmaz, səni yaxında aparacaqlar!..

Başıma od töküldü. Ətraf dolandı, dilim tutuldı, heç bir söz söyleyə bilmədim... Yenə seyr etdiyim mənzərələr, həyatımın birer sehifələri diri bir surətdə qarşımıda durdu. Titrədim. Hönkür-hönkür ağlamağa başladım.

Anam ağlamağımı görünce, məni sakit etmək üçün, özünün əre getdiyi zaman ağlamış olduğunu söylədi.

– Hələ belə olur. Qızlar əre gedəndə həmişə ağlayırlar.

Mən qulaq asmaq istəməyib, tek qalmağa və düşünməyə başladım. Ne etmeli? Bu sual rəhmsiz bir suretdə məndən cavab tələb edirdi. Ata və anamın istədiyinə tabe olub, özümü bədbəxt, ata və anamı şadmı etmeli, yaxud istədiyim kimi azad yaşamaq üçün onların tələblərini rədd etmeli? Doğrudan da, çatın bir məsələnin həlli qarşısında qaldım. Bir tərəfdən azad yaşamaq, təhsilimi davam etdirmek isteyirdim. Digər tərəfdən görürdüm ki, ata və anam – hər ikisi Ziba xaladan və oğlundan asılı olduqlarından məni onlara vəd etdikləri kimi əre vermək məcburiyyətindədir. Mən bilirdim ki, onların asudə yaşamalarından ötrü mənim dinməz-söyleməz razı olmağım lazımdır... Amma razı olduqda özümü diri-dirə od içine salmış olurdum... Bir dəqiqə qərar verdim ki, yox, özümü fəlakətə verməməli və azadlığımı müdafiə etməliyəm; lakin bir dəqiqədən sonra ata və anamın halı, onların vəziyyəti və qoca vaxtlarında asudə yaşamaq istədikləri məni bu fikirdən daşındırıb, onların razı qalmasından ötrü kəndimi qurban etməyə vadar edirdi. Elə zənn edirdim ki, qəlbimdə iki qüvvə çarpışır: biri məni azad buraxmaq üçün “razi olma” – deyir, digəri ata-anamın istirahət və asudəliyi naminə “razi ol” – deyir... Mən isə bu iki qüvvə arasında şaşmış, tamamilə ağlımı itirmişdim... Çox düşündüm, çox fikirləşdim, heç bir nəticəyə gələ bilmədiyimden ağladım, axırdı da anadan bədbəxt doğulmuş olduğumu yəqin etdim. Buna görə de çaresiz, ata və anamın istədiyini əmələ getirməyə qərar verdimse də, ürəyim sakit olmadı. Necə də sakit olaydı! Kim bilir gələcəkdə daha nə bədbəxtliklərə məruz qalacağam!..

IV

Heç xatırımdan çıxmaz. O gün gəldi çatdı. Qorxduğum bir gün, həyatımda böyük bir təsir buraxmış bir gün. Qarabəxt bir qızın qara günü!..

Evimizdə tədarük və hazırlıq öz qaydası ilə yapılmıştı. Bir neçə gündən sonra toy olacaqdı. Kəbin əhvalatını bitirməkdən ötrü əvvəlcə mənim bu əqdim "ZAQS"da qeyd olunmalı idi. Şura qanununa görə mən özüm "ZAQS"a getməli və razılıq verməli idim.

Bu gün xatırımdan çıxmaz... "ZAQS"a dayım aparmalı idi. Evdə olanlar tamamile: "Allah xeyir versin", deyə məni yola saldılar. Mən getmək istəməyirdim, ağlayırdım, atama kim isə xəber verdi. Atam ele çığırdı ki, mən özümü unutdum... Tabe olmağa qərar vermiş olduğum yadına düşdü. Biz "ZAQS"a yollandıq.

"ZAQS" müdürü ortayaşlı, bozsaqqallı, həlimsimalı bir kişi idi. Dayım salam verdi. Müdirin karşısında oturan üzü qırçıq, 40-45 sinində birisi durub dayımı təzim etdi, yene öz yerinə oyləşdi. Müdirin yanında daha bir neçə adam var idi. Onların kim olduqlarını və nə üçün orada gözlədiklerini bilmədim. "ZAQS" müdürü mizin üzərindən bir kağız qaldırıb oxumağa başladı. Sonra mənim adımı və atamın adını, yaşımlı sordu. Mən ədrəmə bürünüb sakit durur, bir söz deməyirdim. Dayım menim əvəzimə cavab verirdi. Lazımı suallara cavab almış olan müdər qarşısında eyleşən kişini göstərerek, məndən sordu ki:

– Siz bu kişiye – Mustafa Qədir oğluna ərə getməye razınızı?

Birinci dəqiqlik dərəcədə ətraf başına dolandı. Otaq qaraldı, gözüm heç bir şey görməz oldu. Bu zaman sual qılinc kimi qarşısında durdu. Cavab verməyə bir söz belə bulmadım, sanki dilim tutuldu. Sanki sualı qanmadım. Üreyim gup-gup döyünməyə başladı, elə döyündürdü ki, sanki bağrım çatlayacaq. Aman, indi də o dəqiqliyi sakit xatırlamayıram. Yenə iki qüvvə mübarizəsi arasında qaldım. Bir qüvvə əmr edirdi ki, "razi ol, ata və ananın xahişini emelə gətir. Ata və ananın üzünə ağ olma". Buna qarşı başqa bir səs mənə deyirdi ki, "azad yaşamaq istəyirsənse, şəxsiyyətinə sui-qəsd etmək istəyənlərdən özünü mühafizə et, istəmədiyin şeyə razi olma!"

Əvvəl kendimi qurban vermək fikrində oldum. Ata-anamın fikrinə emək etmək və razi olmaq istədim. Lakin razi olummu? Raziyammı? Haman dəqiqlik gələcək həyatımın qara səhifələri, hüquqsuzluq, bütün ixtiyarlarının ayaqlar altında tapdalanması gözümün önündə durur, əsərat zenciri altına girməyə mənə yol verməyir, istiqlaliyyətimi saxlamağı, mühafizə etməyi tələb edirdi. Qəlbimdə hiss etdiyim bu iki zidd tələblər arasında nə edəcəyimi bilmeyir, nə cavab verəcəyimi anlamayırdım.

"ZAQS" müdürünin sualına sükütlə cavab vermiş olduğumdan, o, bir də sualını təkrar etdi.

Deyəsən, bütün ev başına uçdu. Boğazım tutuldu. Yenə üreyim çapalamamağa başladı.

Yenə qəlbimdəki iki zidd qüvvə çarpışırı. Hər iki qüvvə bir-birinə qalib gəlməyə çalışırı. Mübarizəyə meydan olmuş üreyim, eyvah, davam etməyirdi...

Bir tərəfdən eşidirdim:

– De, raziyam...

Bu, əsərat zenciri altına öz rəyim, öz iqrarım ilə girmek deməkdir. Diger tərəfdən deyirdilər:

– Yox, razi deyiləm.

Yeni azadə yaşamaq naminə əski ənənəyə, əski yaşayışın çirkin qaydasına lənet oxuyub kəndi səadətimi öz əlime alıram.

Bilmeyirəm nə oldu. Nə sayaq oldu ki, bu bərabər qüvvəyə malik olan iki səsin biri qalib gəldi. Tam ölü bir sakitlik içinde bu vaxtadək eşitmədiyim bir səs ilə mən başımdan çarşabımı atıb:

– Yox, yox, razi deyiləm! – dedim.

Hamı özünü itirdi. "ZAQS" müdürü əlindeki kağızı buraxıb, boyunu yarım arşın mənim tərəfimə uzadıb, demiş olduğumu bir də təkrarən eşitmək istəyir kimi, gözlərini döyüdü.

Dayım qolumu dərtib:

– Nə, nə danışırsan? – sualı ilə təəccübə üzümə baxırdı.

Müdirin qarşısında oturan kişi dik ayaq üstə qalxıb otağın tən ortasında durdu və mənə tərəf açıqlı baxmağa başladı.

Başqaları dəxi hedsiz təəccüb içərisində idilər. Mən isə dediyimi düşünür, bu cürətin mənə haradan gəldiyini fikir edir, bunun ardi nə olacağını gözleyirdim. Amma bu dəqiqlik mən çox sakit idim... Sanki böyük bir baladan, böyük bir təhlükədən xilas olmuşdum...

Biz evə qayıtdıq. Dayım mənə ancaq bunu dedi:

– Sən yaxşı iş görmədin, bunun axırı necə olacaq?

Mən heç bir söz söyləmədim ki, mübahisə açılmasın. Eve çatdıq. Qabaqcə dayım, ardınca mən evə daxil olduqda, anam və başqa qohum arvadlar bizi qarşılıqlı olardı. Arvadlar "Mübarek, mübarek!" – deyə təbrük etməyə başladılar. Dayım ahəstəcə anama mənim "ZAQS"da verdiyim cavabı söyləyince, ev qarışdı, hamısı çıarımağa və öz fikirlərini izhar

etməyə başladı. Bu çığırıq içinde ara-sıra “qız xərif olubdur”, “bu şkolalar bunları xarab etdi” və başqa bu kimi sözlər eşidilirdi. Artıq bir şey qanıraq mümkün deyildi.

Mən başqa bir otağa çəkilib bir tərefdə oturdum.

Atam çağırıldı. Ona xəber çatınca, elə bərk çığırı ki, tamam evə qorxu düşdü, qonaqlardan bəzisi getməyə başladı, yaxın qohumlar atamı və anamı sakit edirdilər.

Mən sakit idim. Belə zənn edirdim ki, bu danışq və dava heç də mənə aid deyildir.

Ancaq atamın səsi kəsilməyirdi. Ümumi çığırı arasında atamın sözləri eşidilirdi:

— Yox, taqsır onda deyil, taqsır bizdədir. Böyük taqsır bu qayda və qanunları qoyanlardadır... Bu da bizim başımıza hökumət olmadı, bir bəladır...

1924

MƏŞƏDİ QƏDİMİN EVİNDE BƏDBƏXTLİK

Məşədi Qədim öz həyatından şikayətçi deyildi. Məşədinin her iki arvadı onun istirahəti üçün lazımi qədər səy və təlaş edirdi. Bunu Məşədi görürdü. Tamam gün dükanında alverlə məşğul olan Məşədi Qədim axşam evə qayıtdıqda, arvadının birisi onun üçün dəstəməz almağa su hazır etsəydi, o birisi canamaz hazırlayardı. Biri Məşədiyə çay versəydi, o birisi xörək tədarük edirdi, biri Məşədiyə bir söz desəydi, dərhal o birisi də başqa bir söz söyleyirdi... Hər iki arvad çalışırı ki, Məşədiyə xidmət göstərsin. Bundan ötrü də bir-birile rəqabət edirdilər. Birdən Məşədi desəydi: “Mənə gelən, saqqalının rəngi balaca solmuşdur”, bu kifayət idi. Hər iki arvad təcili işə şuru edirdi. Biri tez tərpenib həna hazır etməyə başlaşdı, o biri də meet-təl qalmayıb hənadan sonra Məşədinin saqqalını bağlamaq üçün leçək tədarük edirdi... Cox vaxt belə işlər üstündə arvadların arasında balaca söz də keçirdi, amma hər dəfə Məşədi Qədim onları sakit edirdi.

Məşədi Qədimin ikiarvadlılığı çoxdan deyildi. İkinci arvadı iki il bundan qabaq almışdı. O vaxtadək Məşədi Qədimin yalnız bir arvadı var idi ki, o da şəhərin ən gözəllərindən Gülsabah xanım idi. Gülsabah ucaboylu, qarasaçlı, irigözü, 25 yaşında bir qadın idi. Məşədi Qədim Gülsabah xanımla on il yaşamış və ondan sonra ikinci defə evlənmiş və Gülcəhan xanımı almışdı.

Məşədi Qədim ikinci arvadı almaqdə, özünün söylədiyi kimi, yalnız birçə fikri var idi ki, o da övladı olmaması idi; çünkü Məşədi Qədimin Gülsabah xanımdan övladı olmamışdı. Bu xüsusda Məşədi Qədim Gülsabah ilə danışmış, fikrini anlatmışdı.

— Ay arvad, sənə də, mənə də övlad lazımdır ki, qocalandı əlimizden tutan olsun. Görürsan ki, bizim övladımız olmayırlı; indi özün bil, bax gör, amma çarəmiz yoxdur, bilirsən...

Bu söz Gülsabah xanıma xoş gəlməmişdi, o öz narazılığını söyləmişdi:

— Nə isteyirsən, xatırına təzəsini almaq düşübmü?..

Gülsabah xanımın sözünü kesərək, Məşədi Qədim demişdi:

— Nə üçün elə danışırsan? Men övlad üçün deyirəm; övladımız olar; o ki qaldı arvad, o da bacı olar, sənə kömək edər.

Əvvəlcə razı olmaq istəmeyen Gülsabah sonradan razı olmuşdu və Məşədi Qədim də Gülcahan xanımı almışdı.

Gülcahan xanım dul idi. Əri öləndən sonra bir oğlu qalmışdı ki, o da sekkiz yaşında iken anası evdə olmadığı vaxt yanın lampanı yixib odlanmış və tələf olmuşdu. O vaxtadək Gülcahan xanım tək qalmışdı.

Məşədi Qədim onun gözəlliyyini eşitmışdı. Çoxdan bəri uzaqdandan-uzaga ona məhəbbət bağlamışdı. Dul qalmasını görünçə, Məşədi övlad məsələsini ortaya salıb, Gülcahan xanımı almaq sövdasına düşmüdü.

Məşədi Qədimin arvadları evdə çalışdıqları və Məşədiyə qulluq etdikləri vaxt bir-birilə rəqabət etdikləri kimi, xüsusi yaşayışlarında da bir-birindən geri qalmaq istəməzdilər.

Biri sabahdan təzə paltar geysəydi, o birisi də paltarlarını dəyişərdi. Biri başına həna qoysayıdı, o birisi də yaxardı. Biri hamama getsəydi, haman gün, haman saat o birisi də yollanardı. Bunu Məşədi Qədim də müşahidə etmiş və duymuşdu. Odur ki, Məşədi Qədim arvadlarına bir şey almaq istəsəydi, cüt alardı ki, heç birinin ürəyi sınmamasın. Biri ondan bir dördüncü örpek istəsəydi, Məşədi Qədim hər ikisini alardı.

Bələ olurdu ki, Gülsabah xanım saxladığı toyuqlardan bir qədər pul düzəldib özünə bir yaylıq, ya bir corab alırdı, haman gün Gülcahan xanım Gülsabah xanımın aldığıni Məşədi Qədimə göstərib, özünə də tələb edirdi. Onun üçün də Məşədi Qədim axtarmağa başlardı. Tanış və biliş dükançılara müraciət edib eyni rəng və eyni cür yaylıq və ya corab istərdi.

— Ay Məşədi Qədim, nə olar, o guldə olmasın, başqa guldə olsun, rəngi ki birdir, apar, mübarekdir, — deyərdilər.

— Yox, yox, Hacı, heç teklif etmə, apara bilmərem. Gösterdiyimin eyni olmazsa, ala bilmərem, mənim işim başqadır!

— Bəli, doğrudur. Bəli, bəli, Məşədi Qədim, məlumdur. Allah artıq eləsin!

Məşədi Qədimin ehvalatını hamı bilirdi. Doğrudur, bu ikiarvadılıq Məşədi Qədimin qayğısını artırmışdı, amma o bu yaşayışından narazı deyildi. Bu qayda ilə Məşədi Qədim yaşayır, arvadlarının istədiyini tapır və aralarında qovğa olmasına imkan vermeyirdi.

Lakin bir hadisə Məşədi Qədimin rahat yaşamasını pozdu.

Məşədi Qədimin evi ilə üzbeüz böyük bir ev qadınlar şobəsinə verilmişdi. Burada qadınlar şobəsinin idarəsi, qadınlar klubu, qadınlara məxsus savad məktəbi və başqa bu kimi mədəni və maarif təşkilatları mövcud idi.

Kim bilir, bəlkə qadınlar təşkilatı Məşədi Qədimin evinin qarşısında olmasaydı, heç Məşədi Qədimin arvadları oraya getməz və oranı tanımadılar. Lakin qadınlar evinə dəstə-dəstə arvadların gelməsini görünen Məşədi Qədimin arvadları da oraya getməyə başladılar.

Əvvəlcə Məşədi Qədimin birinci arvadı Gülsabah xanım getmişdi. Amma sonradan bundan xəber tutan Gülcahan xanım da günüsündən geri qalmaq istəmeyərək, qadınlar klubuna getməyə başlamışdı. Məşədi Qədim bu işdən narazı və dilgir idi. Amma bir arvadına deyəndə ki:

— Bu klublarda nə var ki, niyə gedirsən?

Arvad ona cavabında:

— Niyə mənə deyirsən? İstəkli arvadın gedir, mən də gedəcəyəm. Ondan əskik deyiləm ki!

Bir dəfə, hətta Məşədi Qədim hər ikisini bir yerde öyündən vermek istədi, amma Gülsabah onun sözünü kəsib dedi:

— Daha bu kişi işi deyil. Qoymazsan, odur ha, gedərəm, arvadların sədrinə deyərəm. Arvadların daha ixtiyarı özlərinə verilibdir...

Məşədi Qədim bir söz demək istədise də, lakin Gülsabah sözünə davam edib, əlavə etdi ki:

— Hələ orada da sənin kimi ikiarvadılardan danışırılar. O iş, görünür ki, səni açmayıar...

Bu söhbətdən sonra Məşədi Qədim bu işin üstünü açmaq istəmədi.

Məşədi Qədim bilirdi ki, indiki hökumət bu arvad məsələsinə də qarışır. Dükanda, bazarda bu barədə çox şikayətlər eşitmışdı və yəqin etmişdi ki, bu xüsusda bu hökumətlə mübahisə etmək yaramaz. Ona görə də təhəmmül etməyi lazım bilmədi.

Lakin sonrakı hadisə Məşədi Qədimi çətin bir veziyət qarşısında buraxdı.

Bir gün axşam Məşədi Qədim evə qayıtdıqda, Gülcahan xanım od kimi qarşısına çıxıb dedi:

— İstəkli arvadın Bakıya gedir, arvadlar onu vəkil seçdilər. Mən burada qalası deyiləm. Mən də gərək gedəm.

Məşədi Qədim təəccübə arvadının üzünə baxır, bir şey dərk etməyirdi.

Gülcahan xanım sözünə davam edərək:

– Heç təəccüb etmə, – dedi, – o getsə, mən də gedəcəyəm.

Məşədi Qədim Gülsabah xanımı çağırıb, əhvalatı sordu. Məlum oldu ki, qadınların klubunda ümumi iclas tərefindən arvadlar günündə iştirak etmək üçün Bakıya nümayəndələr göndərməyə qərar verilmiş və Gülsabah xanım da nümayəndə olaraq seçilmişdir.

– Sabah yox, birisi gün getməliyik. Bayram gününe az qalıb, gərək Bakıda olaq.

Əvvəlcə Məşədi Qədim mane olmaq istədi və hiddətlə dedi:

– Yox, mən sənə ixtiyar verə bilmerəm. Qoymaram.

Gülsabah xanım güldü və ancaq dedi ki:

– Sən buyur get, onu bizim sədrimizə de. Mən bilmeyirəm. Deyirlər gərek gedəsən, arvadlar seçim siyahıya salıblar.

Məşədi Qədim gördü ki, məsələ ciddiyət alır və qadınlar şöbəsi ilə danışmayı lazımlıyından ardınca yalvarıcı bir suretdə dedi:

– Ay Gülsabah, sən ki özgə deyilsən, görürsən ki, bu iş yaxşı deyil, gərək özün razı olmayasan.

Gülsabah xanım heç eşitmək istəmədi və qəti olaraq dedi:

– Meni seçim siyahıya salıblar. Arvadların bayramıdır, mən də gedəcəyəm. Sən ki tək qalmayırsan, arvadın yanında, mən də beşaltı günə qayıdaram.

Gülsabah xanımın qəti cavabını eşidən Gülcahan xanım da bu yandan Məşədi Qədimə tekid etdi:

– Mən də burada qalmayacağam, sən də gərək məni ya özün aparasın və ya gönderəsen.

Məşədi Qədim, doğrudan da, bir çətin məsələ qarşısında qaldı. Fikirləşdi, nə etsin: bir tərəfdən Gülsabah xanımın getməsinə razı ola bilmeyir, o biri tərəfdən də mane olmağa qadir deyildi, çünkü bilirdi ki, mane olsa, qadınlar təşkilatı onu məhkəməyə verər, onda da vaxtında cezaya düşər olar.

Ümumiyyətlə, Məşədi Qədim çox qorxaq idi.

Gülcahan xanımın tələbi isə Məşədi Qədimi lap çasdırmışdı. Məşədi Qədim Gülcəhanı fikrindən daşındırmaq üçün onunla təlikdə danışmaq istədi:

– Ay Gülcəhan, axı bu dərəcədə gənəlük olmaz! Tutaq ki, onu arvadlar öz tərefindən vəkil seçiblər, sən ki seçməyiblər, daha sən haraya gedirsən, sən nə deyirsən?..

– Mən də o gedən yerləri görmək istəyirəm. O gedib gəzəcək, mən səninçün evdə qalıb qulluqçuluq edəcəyəm? Olmaz!

Məşədi Qədim yenə mülayim səslə başladı:

– Bir fikir elə, Gülsabah arvadlar ile bir yerdə gedəcək, sən ne onlarla bərabər gedə biləcəksən, nə də təkkilikdə səfərə çıxa biləcəssən. İndi bir fikir elə, evimiz-eşiyimiz, bunları buraxıb gedə bilərikmi?

Gülcahan xanımın qərarı qəti idi:

– O getsə, mən də gedəcəyəm!..

Məşədi Qədim gördü ki, artıq bu xüsusda danışmaq bicadır, ona görə də daha Gülcəhana bir söz söylemədi. Bu əhvalat Məşədi Qədimə çox pis təsir etdi və onun rahat yaşayışını tamamilə pozmuş oldu.

Bir həftədən sonra Məşədi Qədimin evində başqa bir məsələ müzakirəyə qoyulmuşdu.

Məşədi Qədimin arvadları tələb edirdilər ki, Məşədi birarvadlı olsun.

Gülsabah deyirdi:

– Gərək, Məşədi, arvadının birini yola salasan və kəbinini də neqd sayasən qabağına, ikiarvadlılıq daha yaramaz.

Gülcahan bu fikrə şərık olduğunu bildirərək, dedi:

– İkiarvadlılığın teatrını göstərəndə mən dedim ki, bax, lap hələ bil Məşədi Qədimdir. Hamısı lənət oxudu.

– Bəs, sədr kağızdan qərar oxumadı, demədi ki, gərək ikiarvadlılığı yol verməyəsəniz?

– Mən də onu deyirəm. Qoymək kebini versin.

Məşədi Qədim arvadlarının Bakıdan bu fikirlə qayitmalarından çox dilgir oldu, çünkü onların qaldırdıqları məsələni həll edə bilməyirdi. Əvvələn, kəbin... Yəni bir neçə yüz manat neqd puldan əl çəkmək... İkinci də ki, işleyən və çalışan adamı buraxmaq... Odur ki, Məşədi Qədim istədi arvadları “əyri yoldan” qaytarsın.

– Sizə nə deyiblərsə, bilməyirəm, amma boş yerə o deyilən sözlərə qulaq asırsınız. Siz bilirsiniz ki, bu Allahın qoysuğu, peyğəmbərin göstərdiyi şəriətdir, kim bunun qabağına bir söz deyə bilər? Məger siz cəhənnəm odundan qorxmayırsınız?

Gülsabah onun sözünü keserek:

- Bax, lap teatrdakı Hacı da belə deyirdi... – deyə güldü.
- Yaxşı, tutaq ki, men sizin birinizi boşadım. Axi gedib nə edəcəksiniz, başqa ərə getməyəcəksiniz ki?
- Nə üçün? İstərik gedərik, istəmərik getmərik. Odur, qadınlara nə qədər sənət öyrədirlər, orada nə qədər arvad işləyirdi. Bir klub vardi ki, hər nə yaxşı sənət desən, orada qadınlara öyrədirlər. Min-lərlə arvad çalışır, o da gedər işlər.

Məşədi Qədim belə cavabı heç gözləməyirdi. Məşədi bundan sonra daha söz deyə bilmədi. Amma açıq gördü ki, bu ikiarvadlılıq məsəlesi belə qalmayacaq. Lakin kəbin... yeni bir neçə yüz manadan el çəkmək, bu da belə bir kəsad zamanda...

Bu fikirle Məşədi Qədim qonşu axundun yanına məsləhətə getdi.

1925

GÖZLƏNİLƏMƏYƏN BİR NƏTİCƏ

Axund Molla Seyfulla cümə moizəsini xətm edəndən sonra, həmişəki kimi tələsik minbərdən enmədi: daha bir sözü qalmış kimi oturduğu halda irəli əyildi və minbərin o tərəf-bu tərəfinə baxaraq ağızını açdı, fəqət heç bir söz deməyib döndü, sonra deyəcəyi sözün gizli və əhəmiyyətli olduğunu bildirmək istəyərək, əlini qaldırıb ahəstə səsle başladı:

– Məhəlləmizin böyüklerindən, Allahın yaxın bəndələrindən və məscidin dostlarından xahiş olunur ki, bir az gözləsinlər. Xüsusi məsələmiz vardır. Başqları gedə bilərlər. Allah əcir versin...

Bu sözləri deyib axund minbərdən düşdü və məsciddə hazır olan camaatın eksəriyyətini təşkil edən qocalar, “elsiz-ayaqsızlar”, xırda sənətkarlar və özünü daima günahkar bəndə hesab edənlər, Allahın yaxın bəndəsi şərəfinə nail olmayanlar dağılmağa başladılar.

Axundun işarə etdiyi böyükler, həmişə minbər və mehrab yanında oturanlar isə özlərini məscid mühübbü və Allahın yaxın bəndələri cərgəsindən hesab etdiklərinə görə qaldılar...

Bir azdan sonra axundun sədarəti altında burada görməli bir iclas başlandı.

Bu meclisdə hazır olanlarla səhi də olsa, tanış olmaq xeyirsiz olmaz. Müsaidənizlə bir neçəsini təqdim etmək isteyirəm.

Hazır olanlar sırasında birinci növbədə göza carman Hacı Qavam

idi. Qara əbasi ilə bütün vücudunu örtmüş Hacı, şəvə kimi qaralan saqqalını hənalı barmaqları ilə tumarlayıb, boynunu mezlam bir surətdə bir yana əyib, bigiarının şəribindən azad edilmiş qalın dodaqlarını tərpədirdi. Bir söz deyirdi, ya yox – nə deyirdi – məlum deyil idi. Amma Hacının dodaqlarının tərpəndiyini görən camaat elə zənn edirdi ki, Hacı Qavam dua oxuyur və ya bir Quran ayəsini vürd edir. Ona görə də hamı onu ağızı dualı tanıydırdı.

Hacı Qavamın sağ tərəfini uzunboylu, ariq və üzünün “nəbatatı” az olan kosa Kərbəlayı Fəramərz tutmuşdu. Bu da qışlarını qaldırıb, çıxıq alınıni saysız qırışıklarla bəzəmiş olduğu halda gah axunda, gah da Hacı Qavama baxırdı.

Hacı Qavamın sol tərəfində axund və axundun da sol yanında

Kərbəlayı Qasım idi. O bu gün nədənsə həmişəkindən daha çox qürurlu idi. Qoşa əllərini enli qurşağına keçirib, sallanmaq isteyən qarnını tutmuşdu. Qısa olan yoğun boynunu əyib çənəsini sinesinə dayamışdı. Böyük müsibətə düşər olmuş adam kimi, hərdenbir derindən ah çəkib, əstəğfürullah deyir və o ah çəkdikcə tutmaqdə olduğu qarnı da əlləri ilə bərabər qalxır və düşürdü.

Bunlardan başqa, məhəllə böyüklerindən daha bir neçəsi burada hazır idi. Heydərqulu, Məmməd Yusif və i.a. hamısını saymağa hacət varmı? Bütün bunlardan artıq təlaşa düşən və bugünkü məclisə böyük əhəmiyyət verən Məşədi Qədir idi. Bunun zahirində diqqət ediləcək bir xüsusiyyət yox idi.

Onu məşhur edə biləcək bir şey vardısa, o da onun hər bir hadisənin birinci xəbərcisi olması idi. Hər bir ilin geləcəyi etrafında xəyal yürütməyi sevən və gördüyü hər bir işin camaat adına görülməsini bildirməyə çalışan bu kişi, bugünkü məclisi dörd gözlə izleyir və böyük nəticələr verəcəyinə ümidi bəsləyirdi.

Məşədi Qədir dünəndən bəri rast geldiyi “mötəber” və “momin” adamlara demişdi:

- Bilirsiniz ne olub?
- Yenə ne olub, Məşədi Qədir?
- Eşitməmisən?
- Yox, bilməyirəm...
- Evin abad olsun! Bəli, erz eləyirem, yatmışıq, heç şeydən xəberimiz yoxdur. - Burada Məşədi Qədir qəsdən “yatmışıq” deyir və gözünü müsahibinden ayırmak istəmirdi.
- Söyle bir görək ne xəberdir?!
- Nə olacaq! Arvadlara əmr olunub ki, üzlerini açınlar, çadralarını atsınlar və istəməsələr kişilərindən ayrılsınlar.

Məşədi Qədir bu xəberi söyləyəndə gözaltı baxır və ne sayaq təsir edəcəyinə diqqət verirdi.

Böyük təsir bağışlamaq istədiyindən Məşədi Qədir demeyirdi ki, arvadlar özlerinə məxsus klubda yiğilib çadra barəsində iclas edəcək və qərar çıxaracaqlardır; çünkü bilirdi ki, belə bir xəberin o qədər böyük təsiri ola bilməz. Doğrudan da, çadra etrafında gedən danışq və fikirləri hamısı eşitmış və ya oxumuşdu. Bu məsələ münasibətilə camaatda həyecan əmələ getirmək niyyəti ilə o, əlavə edirdi:

- Arvad ki üzünü açdı, o, ərinin ixtiyarından çıxacaqdır.

Məsələni belə qoyduqda, Məşədi Qədir bilirdi ki, bu ehvalat, heç şübhəsiz, ikiarvadlı Hacı Qavamın ve ya Kərbəlayı Qasımin qeyrotine toxunacaq və onlarda böyük bir həyecan töredə biləcəkdir.

Hələ arvadı ölündən sonra cavan bir qız almış Kərbəlayı Fəramərzi de! Buñlar razı oları ki, arvadları üzlərini açıb gəzsinlər və hamısı da onlara tamaşa etsin?

- Belə şey olarmı?
- Mən nə deyim, ay rəhmətlik oğlu?..
- Yaxşı, onda niyə başımızda papaq saxlamışıq? Biz də başımıza bir leçək bağlayaqq - deyək bizdə arvad yoxdur!

Bu sözlərdən sonra Məşədi Qədir iş görməyə və bu biabırçılığın qabağını almağa dəvət edərək:

- İndi bildik ki! Hə, qeyrət və namus varsa, tədbir tökmək və çarə aramaq lazımdır, - deyirdi.

Bu qayda ilə Məşədi Qədir lazımlı bildiyi adamları qabaqcadan qızışdırılmış, axundla görüşmüş və bugünkü məclisi hazırlamışdı...

Məscid boşalandan sonra Məşədi Qədim yavaşça qapını örtüb, üzünü axunda terəf tutaraq dedi:

- Ya şeyx, buyurun, həzəratı məsələdən agah edin.
- Axund danışmaq istəməyərək, üzünü Hacı Qavama tutub:
- Buyurun, hacı, sizin ki ehvalatdan gözəl ittiləniz vardır, - dedi.
- Hacı Qavam bu səhbətə başlamağı boynundan atmaq üçün üzünü Məşədi Qədirə çevirib dedi:
- Məşədi Qədir, buyurun, siz söyləyin.

Məşədi Qədir məsələyə başlamağa tələsirdisə də, yenə kamali-ehtiram ilə:

- Xeyr, buyurun, bəndə aciz varam... Buyurun! - deyə təklifi qaytarıdı.

Lakin Hacı Qavam bu dəfə yenə Məşədi Qədirə müraciətə:

- Xahiş edirik ki, buyurasınız, sizin kimi bilən yoxdur, - dedi.
- Ehtiram məramnaməsini tamamlayandan sonra Məşədi Qədir söza başladı və dedi:
- Qardaşlar, biz adımızı müsəlman qoymuşuq və əlbəttə, dini-mübəmi-islami mühafizə etmək bizim borcumuzdur. Bilirsınız ki, “yoldaşlar” hökumət düzəldəndən sonra, islamaya yaraşmayan sözər

deməyə başlıdilar; axund və mollaları istehza etdilər – danışmadıq. Bunların hamısı yerin və göyün padşahına məlumdur; özü bilir, özü divanını edər. Amma indi iş o yerə çatıb ki, daha səbr etmək mümkin deyil... İndi birdən-birə bu “yoldaşlar”...

– Lənətullahi-ələlqövməzzalimin! – deyə burada Axund Molla Seyfulla, Hacı Qavam və Kərbəlayı Qasım Məşədi Qədirin sözünü kəsib, sanki ürəklərini boşaltdılar.

Məşədi Qədim sözünə davam etdi:

– Beli, “yoldaşlar”, ərz eleyirəm ki, bizim namusunuzə el atıblar. Cəmi arvadları toplayıb onlara islama yaraşmayan cürbəcür nalayıq hərəketlər öyrədirlər; “çadra atılmalıdır” deyirlər, “məhrəm” və “naməhrəm” sözünü aradan qaldırırlar... Hər kəs hansı arvadla istəsə, danışa bilər, gəzə bilər.

Kərbəlayı Fəramərz yərindən elavə etdi:

– Kafirlərdə olan kimi.

Hami:

– Beli, bəli, – deyə təsdiq etdi.

Məşədi Qədir razi qalaraq, bir az toxladı və söylədi:

– Bəli, özünüz məndən yaxşı bilirsiniz, odur. Yəni arvadlar gərək üzərini açıslar, naməhrəmlər də onlarla səhbet etsinler... İndi deyin görüm, qardaşlar, nə etməliyik? Nə çarə ilə bu vohsiliyin qabağını almaq lazımdır? Durub tamaşa edək və namusumuzu tapdalayaq və yainki mühafizə edək? Nə deyirsiniz?..

Məşədi Qodirin bu sözündən sonra Hacı Qavam barıt kimi partladı.

– Yox... Yox!.. Buna dözmək olmaz! Gərək qabağını alaq. Onların klub dediklori yuvalarını darmadağın etməliyik. – Sonra üzünü axunda tutub: – Ya şeyx, əmr elə, çarə göstər, kimsə gərək senin omrindən çıxmasın. Bu ümumi işdir – din işidir, – dedi və cavab gözləyir kimi, axunda baxdı.

Burada hamı danışmağa başlandı, məclis qarışdı. Cürbəcür təkliflər söyləndi:

– Arvadları evdən bayira qoymamaliyiq!

– Yox, onların xaraba qalmış klublarını dağıtmaq lazımdır!

– Xeyr, xeyr, yandırmaq gərek! Beli, başlarına od yağıdırmaiyiq!

Bu vaxtadək dinləməkdə olan axund müridlərinin qızışdığını göründə, elini qaldırıb onları sakit etməyə başladı:

– Sakit olun!.. Aram olun!..

Məşədi Qədir bu həyəcanı gördükde çox şad oldu ki, dedikləri əbəs deyilmiş və özü də söylədiyi işin mənasını düşünməyə başladı; sanki bu vaxtadək bu işin əhəmiyyətini bir o qədər də hiss etməyirmiş!

Axund Molla Seyfulla özünəməxsus təmkin və üslubla sözə başladı:

– Məsələ çox böyükdür, arvadlarımızın ismet və namusunu xələldər etmək, biz kişilərin kəməqeyrət və biarlığı sahəsində ola bilən bir işdir. Kişilərin ağıl və zəka sahibi, arvadların isə naqisül-əql olduları üçün bu məsələdə, əlbəttə, birlinci vəzifə kişilərin öhdəsinə düşəcəyi mühoqqeqdir. Beli, bu baredə bir çox hədis və kəlamlar vardır. Bu, dinin əleyhinə üşyan etməkdir. Belə bir işdə bidin və laməzhəllərin başına od yağırlımalıdır, tainki camaati-avam görsün ki, xudayı-ləmyəzəl din və Quran düşmənlərini odla cəzalandırır. Bu kimin borcudur? Əlbəttə, Allahın yaxın bəndələrinin vəzifəsidir. Allah-taala insanları əşrəfi-məxluqat yaratmışdır. Beli, hər yoldan azanı doğru təriqətə dəvət edər, amma madam ki azığın bəndələr Allahın əmrinə tabe olmaq istəmir, o vaxt onlara cəza göndərir. İndi bizim əlimizlə Allah-taala onlara cəza göndərir. Allahın əmrini icra etmək bizim borcumuzdur. Mən yəqin edirəm ki, hamımız bu işə hazırlıq!

– Beli, bəli, hazırlıq!..

Axund bilirdi ki, bu işi hamiya tapşırmaq olmaz; ona görə dedi:

– İndilik hamı lazım deyil. Bir-iki nəfər öhdəsinə götürsə, kifayətdir...

Hacı Qavam tez təklif etdi:

– Bunu tapşırın Heydərquluya, Məşədi Qədirə.

Məşədi Qədir bu təklifdən bir az narazı oldusa da, amma daha aşkar etmək istəmədi və ona görə də dedi:

– Mən hazırlam.

Bu vaxtadək dinməyən Heydərqulu isə birdən-birə cavab verə bilmədi, lakin onun cavabını gözləməyi lazım bilmədilər və onun əvəzində başqaları yerbəyerdən dedilər:

– Çox yaxşı, çox gözəl! Allah kömək olsun!

Məclisi tamam etmədən, axund təkrar söylədi:

– Klubu yandırmaq lazımdır. Camaat gərək gözü ilə görsün ki, o ev od tutub yanır... Amma heç kəs gərək deməsin ki, evə od vurulmuşdur. Allah-taala özü od yağıdır. Doğrudan da, Allah-taala cəzasını belə göndərir.

– Orasını biz danışarıq... – deyə Hacı Qavam, Heydərqulu ilə Məşədi Qədiri yanına çağırıldı.

– Daha durmaq vaxtı deyil! Allah müvəffəqiyyət versin... – deyə axund məclisi tamam elədi.

O axşam Heydərqulu və Məşədi Qodir Hacı Qavamın evinə gelib qəbul edilmiş qərarın həyata keçirilməsi üçün işi nə sayaq aparmaq barədə məşvərət edirdilər. Məsələ o qədər asan deyildi. Əcəba, nə vaxt və haradan evi odlamlmalıdır və nə sayaq odlamlı ki, gören olmasın? Bu sualları müzakirə və həll etmək lazımdı.

Danışış uzun çəkdi. Burada cürbəcür planlar təklif edildi. Bəzən bu təkliflərin əmeli cəhəti o qədər çətin idi ki, qəbul etmək mümkün olmayırdı.

Lakin sabahkı hadisədə iştirak edəcək adamlar tələsmeyirdilər. Hacı Qavam da “ərkani-hərbin” baş komandanı kimi diniyət, yol göstərirdi. Hacı Qavamın oğlu dalbadal çay gətirirdi. Hər dəfə uşaq daxil olanda bunlar susurlardı.

Bu axşamkı səhbətdən Hacı Qavamın böyük arvadı Dilşad xanım şübhəyə düşmüdü, bu da səbəbsiz deyildi.

Bir dəfə Hacı Qavam hələ hacı olmamışdan, beləcə bir axşam yoldaşları ilə məşvərət və məsləhət etdikdən sonra xəbor vermişdi ki, Məkkəyə getməye qərar vermişdir.

İkinci dəfə yene – arvadın yadındadır. Hacı Qavam bir neçə il bundan əqdim belə bir gizli səhbət üçün yoldaşlarını çağırmışdı. Nəticəsində arvada demişdi:

– Dünyadır, ömrümüz gedir, mən də qocalıram, sən də qocalırsan! Bize bir kömək lazımdır, övlادа bel bağlamaq olmaz, onun öz işi, ailəsi olacaq...

Dilşad xanım Hacı Qavamın nə demək istədiyini qanmamışdı. Hacı Qavam başa salmışdı:

– Gərək bir adam tapaq, cavan olsun; həm sənə, həm də mənə qulluq edə bilsin. Mən deyirəm bir arvad alım; bəsdir sən çalışın, qoy o gölsin işləsin!..

Dilşad xanım o vaxt ağlamışdı... Lakin Hacı Qavam buna baxmayaq, ikinci bir arvad almışdı.

O məşvərət gecəleri Dilşad xanımın yaxşı xatırında idi. Arvad bilirdi ki, belə səhbətlər nəticəsiz qalmayırlar.

Əcəba, kim bilir, bəlkə bu dəfə Hacı yene arvad almaq istəyir? Ala bilməzmi? Atası dörd arvad almamışdım?

Dilşad xanım Hacı Qavamın bu axşamkı təlaşından, Məşədi Qədir və Heydərqulunun buraya gelməsindən şübhəlenirdi, ona görə də danışılan səhbəti bilmək istədi və bu istək onu dinc buraxmadı.

Bir az fikir edəndən sonra, Dilşad xanım qapının arxasında oturub, tam diqqətə qulaq asmağa başladı. Səhbətin xəlvət suretdə aparılması və arvadlara aid olması Dilşad xanımı daha artıq maraqlandırdı. Dilşad xanım anladı ki, bu axşamkı məşvərət qadınlar klubu barəsindədir.

Dilşad xanım eşidirdi:

– Elə olmaz. Klubun damına çıxbı damı deşməli və nefte bulanmış köhnə parçaya od vurub içəri salınmalıdır. Tezçə qayitmaq lazımdır. Onda ev alılış yanar, sonrası asandır.

– Bəlkə heç kəs görmədi, sonra başqa evlər de alışar...

– Cəhənnəmə, yaxında elə bir ev yoxdur. Cəferqulunun daxması yansa, nə eybi var, onların bir şeyləri yoxdur. Sonra Cəferquluya məscid həyətində do mənzil vermək olar.

– Tamam... Sən, Heydərqulu, nərdivan tap, hazırla, məni gözlə, mən də gedim lazımi şeyləri tədarük edim.

Meselenin her bir tərəfi aydınlaşdırılmışdı. Heydərqulu və Məşədi Qədim qalxıb xudahafız etdilər. Dilşad xanım anladı ki, bu cinayəti əri deyil, qonaqlar edəcəklər, lakin susmaqmı və səbir etməkmi lazımdır?

Hacı Qavamın arvadı qadınlar klubuna biganə deyildi. Hacıdan gizlín hərənəbər gedib danışışan sözlərə qısqa asırıdı. Dilşad xanım bu qədər bilirdi ki, bu klub, arvadları azad etmək və zülmdən qurtarmaq üçün çalışır, onların yaşayışını yaxşılaşdırmaq isteyir...

Dilşad xanım Hacı Qavam kimi kişilərin arvadlar haqqında etdikləri zülmü bilirdi. Özü bu zülmü çekmiş və çəkirdi. Klubu yandırmaq nə deməkdir? Arvadların azadlıq mübarizəsinə mane olmaq deyilmidir?.. Hələ bir neçə gün bundan əqdim ikiarvadlılar barəsində nə qədər doğru söz söyləyirdilər!

Dilşad aşkar düşünürdü ki, klub kişilərdən ötrü bir təhlükədir. Ona görə də onu dağıtmaga çalışırlar. İstəməyirlər ki, qadınlar öz ixtiyarlarını alınsınlar.

Nə etmeli? Yenə burada Dilşad xanımın yadına arvadlar şöbəsi müdürünin dediyi sözler düşdü: "Qadınlara təşkilata daxil olmasalar, öz hüquqlarını ala bilməzlər". Bu doğrudur. Dilşad xanım özü heç bir təşkilatda olmadıqından Hacı ilə mübarizə edə bilmədi. Bəlkə indi klub Haciya mane olur... Qoy olsun... Qoy klub qalsın, qadınların hüquqlarını saxlasın...

Dilşad xanım həyəcan içinde idi, nə edəcəyini dürüst dərk edə bilməyirdi. Lakin hiss edirdi ki, onun üzərinə böyük bir vəzifə düşmüsdür: gərək qadınları hazırlanan hücumdan xəbərdar etsin, lazımı yerinə xəber versin.

Bir az fikirdən sonra Dilşad xanım xəlvəti evdən çıxdı ve çaparaq qadınlar şöbəsi müdürü Mərcan xanımın evine doğru yollandı.

Mərcan xanım uzaqda olmayırdı. Əhvalatı ona söylədi. Ancaq təvəqqə etdi ki, bu işdə Dilşad xanımın adı çekilməsin...

Hacı Qavamdan qorxurdu, lakin bunu gizlədə bilmeyirdi. O gecə həm Hacı Qavam, həm də Dilşad xanım yata bilmedilər. Hacı yatmayırla və klubun alovlanması gözləyirdi. Dilşad xanım da lazımı yerinə xəber vermiş olduğundan sevinir və nəticəsini gözləyirdi. Bu gecə çox uzandı. Hacı Qavam yatdığı otağın pəncərəsini dəfələrlə açıb bayra baxdı, lakin heç bir şey anlaya bilmədi.

Sübə açılmaq üzrə idi. Hava işıqlanırdı. Şəhərə gələn arabaların səsi uzaqdan eşidildi.

Hacı Qavam qalxdı, dəstəməz alib məscidə tərəf yollandı. Həmisiyi yol ilə getsəydi, klubu görə bilməyəcəkdi. Ona görə də bu dəfə yollunu klubun yanından saldı.

Uzaqdan klub imaretini görünce, Hacı təəccüb etdi, yürüşünü artırdı. Kluba yaxınlaşdqda baxdı ki, qocaman imaret lal və sedeməsiz durur. Klubun qapısında yanmış elektrik lampası guya Haciya gülərək, etrafi işıqlandırırdı. Hacı Qavam məscidə tərəf üz qoydu.

Hələ tez idi. Məscidə bir neçə fəqir və biçizdən başqa bir kəs yox idi. Yavaş-yavaş camaat cəm olmağa başladı. Dünənki məclisdə iştirak edənlərdən Kərbəlavı Fəramərz və Kərbəlavı Qasim da gəldi. Hacı Qavam əhvalatı sordu. Heç bir hadisə olmadığını bildirdilər.

Bir azdan sonra axund da gəldi. Dünənki qərarı yerinə yetirməli olanlar yox idi. Heç kəs onlardan xəber söyleyə bilmədi.

- Yəqin yatıb yuxuya qalmışlardır.

- Bəlkə qorxublar?

- Bəlkə bacara bilməmişlər?

Axund tez namazı başlayıb tamam etdi. Məsciddən çıxarkən Məşədi Qədirin onyaşar oğlu axunda yan alıb, gözlerinin yaşını silerek, atasının tutuldugu xəbər verdi.

Axund qayıdıb, ardınca gələnlərə mənalı bir baxışla baxdı. Sonra Hacı Qavam da əhvalatı bildi.

Məşədi Qədirin tutulması, işin gözlenilmeyən nəticəsi idi.

- Bu necə işdir? Nə üçün belə oldu?

Camaat dağıldı. Axund və dünənki məclisdə iştirak edənlər məscid həyətində durub bir-birinin üzünə baxaraq:

- Nə üçün belə oldu? - sualına cavab tapmaq isteyirdilər.

Bir azdan sonra xəbər çıxdı ki, klubun yandırılmağından qadınlar xəbər tutmuş və lazımı yerinə xəbər verərək, Məşədi Qədirlə Heydərqulunu klubu yandırmaq istədikləri halda tutmuşlar.

Hacı Qavam bu xəbəri eşidince dedi:

- Belə şey olmaz! Olmaya, Allah özü şeytan yuvasını mühafizə edir? Mən qanmayıram, bu nə sirdi?..

Kərbəlavı Qasim bir ah çəkib dedi:

- O arvadlara bizdən xəbər verən olmaz; bizim ki onlara tanışlığımız yoxdur, yəqin onlara arvadlar xəbər vermişlər.

Axund başını tərpədərək dedi:

- Allah şeytan işini möminlərdən əfzəl tutmaz...

- Bu, möminlərdən ötrü yox, yoldan azanlar üçün imtahandır.

Lakin axundun sözünə qulaq asan yox idi; çünki Hacı Qavam özündən çıxmışdı və ağızı köpüklənə-köpüklənə deyirdi:

- Yox, elə arvad saxlayan kişilər, kişi deyildirlər. Nahaq yerə özlərinə kişi deyirlər. Gör bir iş hara çatıb ki, öz arvadlarını saxlaya bilməyirlər! Arvadı menim kimi saxlayarlar! Nəkarədir, nə qələt edir!

Hacı Qavam bu iddiasını söyleyirkən bilməyirdi ki, qadınlar təşkilatını xəbərdar edən özgə deyil, onun öz arvadı olmuşdur və güman etməyirdi ki, iki gündən sonra o da Məşədi Qədir və Heydərqulunun yanına gedəcək və onun hər iki arvadı qadınların qəbul etdikləri qərar üzrə çadralarını atacaqları.

AĞANIN KƏNİZİ

I

Saat iki radələrində idi. Kərbəlayı Xəlil dükənində oturub çöllülərdən almış olduğu yağı baresində düşünürdü. Birdən teleqrafçı daxil olub Kərbəlayı Xəlilə bir telegram verdi. Kərbəlayı Xəlil əvvəlcə telegramın bir üzünə, sonra o biri üzünə diqqət verdi, amma imzalamaq lazımlı olan kağızı tapmadı və sual baxışı ilə teleqrafçıyla təref baxdı. Teleqrafçı verdiyi telegramı Kərbəlayı Xəlilin əlindən geri aldı və içindən balaca bir kağız çıxarıb Kərbəlayı Xəlilin qabağına qoydu.

— Buna qol çekiniz, — dedi.

Kərbəlayı Xəlil rusca savadsız olduğundan, imza yerini tapa bilmədi və yənə teleqrafçının üzünü baxdı. Teleqrafçı başa düşüb, imza qoyulan yeri barmağı ilə Kərbəlayı Xəlile göstərdi. Kərbəlayı Xəlil pul sandığından bir karandaş çıxarıb, teleqrafçı verdiyi kağızı türkçə imzaladı və teleqrafçıyla qaytararaq, iki şahı da pul verdi.

Teleqrafçı xudahafız edib getdi. Kərbəlayı telegramı açıb baxdı. Sonra yənə telegramı büküb əlində saxladı və düşünməyə başladı. Kərbəlayı Xəlil indi telegramın kimdən ola biləcəyini fikirləşirdi: "Yəqin ki, bu telegram Urusyetdəndir". Kərbəlayı Xəlilin "Urusyet" deyə fikir etdiyi Qroznı şəhəri idi ki, oğlu Əsəd oraya mal almağa getmişdi.

Lakin Kərbəlayı Xəlil bu fikrin üstündə çox durmadı və tez fikrini dəyişdi: "Rəlkə Həsən əminin student oğlundandır"?

Doğrudan da, bir gün əvvəl Həsən əmi Kərbəlayı Xəlilin yanına gəlib söyləmişdi ki, oğlunu Moskvaya yola salanda telegram vermək lazımlı olarsa, Kərbəlayı Xəlilin ünvanına göndərməyi tapşırılmışdır.

"Birdən zəvvarlardan biri ola biler".

Kərbəlayı Xəlil bu fikirdə ikən, dostu Məşədi Xudaverdinin oğlu içəri daxil olub salam verdi. Bu da rusca bilməyirdi.

Kərbəlayı Xəlil ona:

— Bir rusca bilən olsayıdı, bu telegramın məzmununu bilərdik, — dedi.

Bunu eşitcək Məşədi Xudaverdi oğlu telegramı alıb tez bayıra çıxdı.

Belə işlərde Məşədi Xudaverdi oğlunun heç əvəzi yox idi. İki dəqiqədən sonra Məşədi Xudaverdi oğlu əlində telegram güləgülə qayıtdı.

— Muştuluğumu verməsəniz, deməyəcəyəm.

— De görüm, muştuluğun geldi!..

— Telegram Məşədi Mürsəldəndir.

Bunu eşidən Kərbəlayı Xəlil dik ayağa qalxdı və təkrar eşitmək üçün:

— Nə, kimdəndir? — deyə sordu.

Məşədi Xudaverdi oğlu təkrar etdi.

Məşədi Mürsəl Kərbəlayı Xəlilin yeznəsi idi. Xorasana ziyarətə getmişdi və özündən də çoxdan beri kağız və xəber yox idi.

— Bəs nə yazır? De görüm!

— Yazır ki, çərşənbə günü Təzəşəhərdən çıxacağam.

Kərbəlayı Xəlil şəhadət barmağını əvvəlcə alına təref uzadıb, sonra üst dodağı qarşısında saxladı və ahəstecə:

— Demək ki, məşədilər sabah gelirlər, sabah buradadırlar.

— Allah qoysa, inşallah!

— Ay kişi, biz ki heç hazır deyilik...

II

Kərbəlayı Xəlilin birinci vəzifəsi o idi ki, aldığı telegramın məzmunundan Məşədi Mürsəlin arvadını, yəni öz bacısı Xavərnisəni xəbərdar etsin. Ona görə Kərbəlayı Xəlil artıq durmayıb tez dükənini bağlayıb və bacısının yanına yollandı.

Həyət qapısından daxil olcaq, Kərbəlayı Xəlil mətbəxin qapısını açıp gördü və o idi ki, birbaş mətbəxə doğru getdi.

Xavərnisə bu gün oruc tutmuş olduğundan, axşam üçün iftar tədrükü görürdü. Bir dəqiqə əvvəl soyulmuş soğanın acısından gözleri yaşarmışdı.

— Ay bacı, daha ağlama, gözün aydın, Məşədi Mürsəldən tel var.

— Şadxəbər olasan. Ağlamayıram, soğan şoğeribin acısıdır ki, gözlərim yaşarmışdır. Bəs nə yazır? Harada qalmışdır? Haçan gəlir?

— Sabah axşamçağı paraxodla gəlir. Daha durma, hazırlaş, vaxt yoxdur...

— Balam, belə nə üçün? Mən ki heç bir şey hazırlamamışam?

– Daha o vaxt deyil. Gərək sabahadək hazırlayasan. Söylə, nə lazımsa, bu saat bazardan alım göndərim. "Yoldaşların" bərəkətin-dən çavuş-zad da ki çağırıa bilməyəcəyik.

Xavərnisə belə işlərdə bacarıqlı hesab olunurdusa da, amma qar-даşı arvadı və bacıları ilə məsləhət etməksiz heç bir iş görməzdi. Hər dəfə onları çağırıb məşvərət edərdi. İndi isə iş tələsik olduğundan özü özbaşına həll etməli idi. Xavərnisə düşünərək qardaşına:

– Unumuz var, – dedi. – Südlü çörək bişirmək üçün yağı, yumurta və süd lazımdır; sabah axşam xörəyi tədarük etmək də lazımlı olacaqdır. Ət də gərek alınsın.

Kerbəlayı Xəlil bacısına dedi ki, bu gün yağı, yumurta və süd göndərər, eti de qəssaba sıfariş edər, sabah səhərdən o da hazır olar. Sonra dükənini bağlı qoymuşunu bildirib, tez xudahafizləşib qayıtdı.

Dükənənən gelcekk, Kerbəlayı Xəlil vəd etdiyi yağı, yumurtanı öz dükənindən və südü də qonşuluğundakı qatıqcıdan alıb, tanış ham-balla Məşədi Mürsəlgilə göndərdi və öz evinə də xəbər verdi ki, Məşədi Mürsəldən tel var, sabah gəlir. Kerbəlayı Xəlilin arvadına bu xəbər çatan kimi Xavərnisəyə gözaydınlığı vermək və kömək etmək üçün oraya getdi.

III

Axşamçağı Xavərnisənin üç bacısı, qardaşı, Kerbəlayı Xəlilin arvadı və qonşularından Tükəzban xala, çörəkçi Gülnaz cəm olub hazırlığa başlamışdır. Hərə bir iş görürdü; bir yanda xəmir yoğrulur, bir yanda yumurta çalınır, o biri yanda süd qaynadılır, bu biri tərəfdə sabah xörəyi üçün düyü arıtilır. Xavərnisə gah bayırı çıxır, gah evə daxil olurdu və işə məşğul olan arvadların səhbətində arasıra iştirak edir və bezen onlara dəsturiləməl verirdi.

Bu gün burada her barədə səhbət var idi. Çörəkçi Gülnaz molla Abuturabın axırıncı möizəsindən danışındı:

– Keçən cümlə Molla Abuturab behiştən və cəhənnəmdən behs etdi. Vay bizim halımıza ki, dünyada bir savab qazanmadıq ki, cəhənnəm odundan xilas ola bileyk.

– Sən nə üçün qorxursan, ay arvad? Həmişə ağızin duada, cümələr məsciddə, namazda... Biz gərək ağlayaqlı ki, nə məscidə gedə bili-rlik, nə de dua və səhənya vaxtimız qalır. Allah bilir ki, bu ev işindən heç gözümüz açılmayırlı.

Bu sözü söyleyen Xavərnisənin kiçik bacısı idi ki, erinin köhnə arvadından qalan iki uşağını saxlamasına işaret edirdi. Bunun sözünü kəserek, Tükəzban xala soruştı:

– Bəs bu klublardakı arvadların barəsində axund nə dedi?

– Ay qız!.. Hər axşam arvadlar gəlirlər, üzləri açıq, qısa yubka... Deyirler ki, hamısı klubaya yazılıbdır, oyun çıxarırlar. Axşam ki olur, musiqi çalınır, el vurulur, bir kef, gəl görəsən...

– Bizim qonşudan da Rubabənin qızı gedir... Deyir mən dərs oxuyram... – Bunu söyleyen Xavərnisənin böyük bacısı dodaqlarını büzüb başını terpətdi.

– Rubabənin qızını, deyirler, veriblər.

– Hələ üzük gələcək; gündə oğlan gəlir, qolbaq olub teatra gedirlər.

Tükəzban xala davam etməyib:

– Bəsdir, ay arvad, onların sözünü danışarsan, biz də kafir olarıq. Cəhənnəm onlar üçündür... Göster kərəmini, ey imami-qərib!..

Çörəkçi Gülnaz üzünü Xavərnisəyə tutub dedi:

– Bextəver olsun Məşədi Mürsəl, imami-qəribin qəbrini ziyarət etdi... Müsəlmanlıq da oradadır. Getdi də – sabah da inşallah gəlir... Ay Xavər, Məşədi Mürsəl qərib ağanın kerəmindən danışar, sən də qulaq asarsan. Axund deyir ki, imam səhbətinə qulaq asmaq, imamlardan danışılın eşitmək – böyük ibadətdir. Nə qədər savabı var...

– Səhbət ayrı, görmək bir ayrı... Gərək özün görəsən, imamın kandarını öpəsən, – deyə Xavərnisə qəlbinin istədiyi ziyarət olduğunu əlavə etdi.

Bu səhbətlər işin gedişinə heç bir məməniət göstərməyirdi. İşlər birər-birər eldən çıxırdı.

Xəmir yoğunulmuşdu. Düyü təmizlənmişdi. İndi xəmirin yetişməsinə müntəzir idilər. Xavərnisə evi yiğisdirib, boğçaları sahmana gətirib də süfrələri hazırlayırdı.

Axşamdan keçmişdi. Birdən Xavərnisənin iftar etmemiş olduğu yadına düşdü.

– Ay qızlar, samavarı içəri gətirin, mən ki iftarımı açmamışam.

– Bax gör kişini nə qədər sevir ki, iftar yaddan çıxmışdır, – deyə Tükəzban xala zarafat etdi. Arvadlar gülüşdülər. Xavərnisənin kiçik bacısı və qardaşı arvadı samavarı içəri gətirib çay hazırlayıb etməyə məşğul oldular. Bir azdan sonra arvadlar, yenə şirin səhbət edərək, çay içirdilər.

Körpüdən verilən məlumatə görə paraxodlar Təzəşəhərdən axşam saat 5-6 radələrində gözlənirdi.

Kərbəlayı Xəlil yeznəleri ilə, Məşədi Xudaverdi oğlu bir neçə yaxın qohum və dost ilə saat üçdən Məşədi Mürsəlin gəlməsinə müntəzir idilər.

Körpüdə izdiham çox idi. Buranın özünəməxsus səs və kük ilə bir gecikmiş paroxodu yola salırdılar. Hamballar qaça-qaça ağır tayları vapor içərisinə aparıb, çaparaq geri qaçırdılar və bu arada qarşılarda duranları xəbərdar etmək üçün: "Ya Allah, xəbərdar", – deyə çağırıldılar. Paroxod adamları o yan-bu yana yüyürək əmr verirdilər. Bir neçə dəqiqəden sonra bu paroxodon yüklenməyi tamam olduqda, paroxod yavaş-yavaş körpüdən ayrılmaya başladı.

"Salamat yol, salamat yol!" sədasi bülənd olub ətrafa yayıldı. Körpü bir az sakit oldu; səs və hay-kük, çığırıq kəsildi. Camaat getdə azaldı.

Bu gün hava çox sakit idi. Günün axır şəfəqləri ahəstəcəsinə lepələnən suya düşüb, onda bir xüsusi gözəllik vücudua gətirirdi... Dəniz üzərində burada-orada bir çox yelkənli və yelkənsiz lodkalar görüñürdü. Bu lodkalarda şəhər əhli, bılıxassə gənclər və məktəblilər dənizi seyr edirlərdi...

Təzəşəhərdən gələn paroxodon tüstüsü çox uzaqdan görünmeye başladı. Zəvvvarları gözləyənlər gözlərini haman tüstü tərəfə tutub, sobırsız gözleməkdə və səhbet etməkdə idilər.

Kərbəlayı Xəlil və Məşədi Xudaverdi oğlu keçmiş zamanda zəvvvarların nə sayaqla pişvaz olduqlarından danışındılar.

– Belə zəvvvar gözləməzler... Bu, "yoldaşların" bərəketindən belədir... Hər şeyə əl atdırılar... Hər şeyə bir ad qoydular...

Kərbəlayı Xəlilin bu sözlərini təsdiq edən Məşədi Xudaverdi oğlu başını terpadıb:

– Bəli, çavuş olardı, qurbanlar kəsildər... Ah, – dedikdə, Kərbəlayı Xəlil onun sözünü kesərək dedi:

– Salavat, salavat, – deyə-deyə çavuş qabaqda, onun dalınca zəvvvar onda bütün əhli-Quran və əhli-imam da bilirdi ki, ağanın ziyanından qayıdan var... Amma heyif ki, indi o günlər keçdi... Nə çavuş var, nə qurban. Mən qurban kəsmek istədim. Mən Kərbəladan gələndə

Məşədi Mürsəl kəsmişdi. Mənim də borcumdur... Amma nə edəsən ki, "yoldaşlar"...

- Adlarını çekmə...
- Hələ belə də qəbul olur. Ağanın özüne bu işlər əyandır.
- Orasında kimin nə sözü ola bilər?..

Bu hində paroxod yaxınlaşdı. Paroxodon yaxınlaşmasına görə körpüdə hərəkət artdı. Körpü və paroxod xidmətçiləri, hamballar cəm olmağa başladılar. Axırul-əmr paroxod çatdı və çox asanlıqla körpüyə yan aldı. Burada paroxod içindəki xidmətçilər, xüsusən, baş komandir və başqaları öz məhərətlərindən razı qalar kimi, hər tərəfə baxıb gülümşeyirdilər. Paroxodda olan genç müsafirlər: "Mərhəba, mərhəba!" – deyə paroxod komandirini ve yoldaşlarını alqışlayırdılar...

Sərnişinlər bir-bir paroxoddan çıxmaga başladılar. Məşədi Xudaverdi oğlu Məşədi Mürsəli görüb:

– Məşədi Mürsəl... Odur, baxın, Məşədi durur, – deyə yoldaşlarına göstərməyə başladı.

Məşədi Mürsəl başqa sərnişinlərlə bərabər paroxoddan çıxmaga növbə gözleyirdi. Kərbəlayı Xəlil tələsdi və paroxoda getmək istədisə də, lakin körpü xidmətçilərindən biri ixtiyar vermedi:

- Olmaz, gözləyin, hamısı çıxacaq...

Növbə Məşədi Mürsəle çatdı. Şeylər hambal dalında qabaqca, özü də hambalın ardınca olaraq, Məşədi Mürsəl paroxoddan çıxdı. Şeylərini körpüyə qoycaq, Kərbəlayı Xəlil və qeyrileri ilə öpüşüb görüşməyə başladı.

- Ziyarət qəbul... Həc ruzi olsun...

- Sizə ruzi olsun...

Məşədi Mürsəl pişvazına gəlmis olanların hamısı ilə görüşəndən sonra Kərbəlayı Xəlit:

– Buyurun, daha nə gözləyirsiniz?.. Bağısla, Məşədi, çavuşumuz olmayıacaq, səbəbin özün bilirsən, – deyə özü kənara çekildi və sağ eli ilə kamali-ehtiramla yol göstərdi.

Məşədi Mürsəl bir qədəm atdı və sonra dönüb geriye baxdı. Körpünün kənarında yeni paroxoddan çıxmış qara çadralı, ortaböylü bir qadın dururdu... Məşədi Mürsəl başı ilə "gəl" işarəsini etdi və özü də yollandi. Kərbəlayı Xəlil Məşədi Mürsəle yanaşı və qadının kim olduğunu sormaq istədi. Lakin Məşədi Mürsəl özü Kərbəlayı Xəlitə yavaşca söylədi:

– Kərbəlayı Xəlil, bu da bizə gedəcək... Ağanın kənizidir. İmam qulluqçusudur...

Kərbəlayı Xəlil heç bir söz demədi.

Camaat yollandı. Ağanın kənizi də bunların dalınca hərəkət etdi.

Yol uzunu hərdənbir Məşədi Mürsəl dönüb geriyə baxırdı və geriyə dönüb baxıqdı, Kərbəlayı Xəlil də baxırdı. Hamidian sonra “ağanın kənizi” başını aşağı salaraq, xırda yürüşlə gəldi.

V

Evdə bütün hazırlıqlar və tədarükler görülmüşdü. Tam səbirsizliklə Məşədini gözləyirdilər. Qapılar açıldı, Kərbəlayı Xəlil daxil oldu və arvadları xəbərdar edərək:

– Gəlirlər, – dedi.

Arvadlar hamısı mətbəxə cəm olub, qapıdan baxırdılar. Məşədi Mürsəl, onun da dalınca bir çox qohum və dostlar daxil oldular. Məşədi Mürsəl onunla gelənləri otaqlara davət etdi. Kərbəlayı Xəlil onların hamısını qonaq otağına apardı. Məşədi Mürsəl həyətin ortasında bir az durub “ağanın kənizini” gözlədi və sonra arvadı Xavərnisə olan otağa tərəf getdi. Xavərnisə bu otaqda ərinin gələmosunu gözləyirdi ki, əri ilə görüşüb gec qayıtmamasının səbəbini bilsin.

– Xoş geldin, ziyarətin qəbul olsun... – deyə ireliləyib iki eli ilə Məşədi Mürsəlin boynunu qucaqladı və sonra sağ əlini öpərək təkrar: – Ziyarətin qəbul olsun. Məkkə qismət olsun, Kerbəla qismət olsun, – dedi.

Məşədi Mürsəl artıq bir vüqarla cavabında:

– Sağ ol, Xaver, sağ ol... Nə qayırırsan, sənin kefin necədir, sazdırı? – söyləyərək, söylədiyinin cavabını gözləyərək, üzünü ardınca gəlməkdə olan “ağanın kənizino” tutub: – Buyur içəri gəl, gəl dincəl, yorulmusan, – dedi və Xavərnisəyə baxaraq, əlavə etdi: – Qonağına bir yer göstər, dincəlsin.

– Gelsin, gözüm üstə yeri var.

Xavərnisənin fikrinə başqa bir şey gəlmədi. Gələn qadını, doğrudan da, qonaq zənn etdi və özünəməxsus səmimiyyətlə ona hörmət etməyə başladı.

Mətbəxdəki arvadlar qara çadraya bürünmiş qadını gördükdə, şəkkə düşmüş və cürbəcür fikirlər irəli sürməyə başlamışdılar. Biri

zənn etmişdi ki, Məşədi Mürsəlle gələn qadın iranlı qonaqlardan birisinin arvadıdır. O birisi: “Bəlkə Məşədi Mürsəl tezə arvad almışdır?” – deyə başqa bir fikir meydana atmış, bir digəri qadının Xavərnisə üçün kəniz gətirilmiş olduğunu iddia etmişdi. Fikirlər müxtəlif idi...

Məşədi Mürsəl isə bu vaxt səfərdə çox zəhmət çekdiyindən və ağanı ziyarət etdikdə bu zəhmətlərin bütün-bütünə xatirdən çıxdığından arvadı ilə söhbət edir və deyirdi:

– Ağanı ziyarət edəndə, onun böyüklüyünü, kərəmini dərk edir-sən. Dcyırsən, mümkün olsa, heç səndən ayrılmayım. Atam-anam ona fəda olsun. Hər qədəmdə ağanın kəraməti, hər qədəmdə, hər dəqiqədə ağanın qüdrəti!.. Göyərçinlər belə ağanın başına dolanırlar, ağanın ziyarətinə gedərkən, yol üzünü bütün daşların da ziyarətə getməsini bizə göstərdilər. Göyərçin yenə canlıdır. Sən bu cansız daşları de ki, onlar da ağanın ziyarətinə yuvarlana-yuvarlana gedirlərdi... İndi gör ki, ağanın ziyarətində əməlisaleh olanlar və əməlisaleh olmayanlar necə məlum olur! Hər kəs ki əməlisalehdir, girdə daşı qucaqlayanda, daş özbaşına adının qucağına gəlib asanlıqla qaldırılır. Amma əməlisaleh olmayanlar isə, vay onun halına!.. Bir iranının burnundan qan açıldı... Dedilər ömründə böyük məsiyyətlər etmişdir, görünür, ağa onu bağışlamaq istəməmişdir.

Bu sözlərə qulaq asmaqda olan Xavərnisə ahəstəcə ağlayır və baş yaylığının ucları ilə göz yaşlarını silirdi. Çox somimi olaraq:

– Ay ağa... Canım sonə qurban olsun, – deyirdi.

Ağanın belə təsir buraxdığını görünce, Məşədi Mürsəl tez arvadına:

– Bu da bax, “ağanın kənizidir”, nə qədər ağanı sevirson, bir o qədər də gerek konizini sevəsən; onda ağa da səndən razi qalar.

Yazılıq Xavərnisə ərinin bu cür şirin danişığına inanaraq, ürekdən:

– Canım ağaya da qurban, onun kənizinə də, – deyə “ağanın kənizi”ni qucaqlayıb bərk-bərk bağrına basdı və onun qara çadrasını başından alıb, döşək üzərində əyləşdirdi.

Məqsədinin müvəffeqiyetli suretdə nəticələnməsini görən Məşədi Mürsəl tez qalxıb:

– Men gedim, kişilərlə də görüşmək lazımdır, – deyə çıxdı.

Məşədi Mürsəl kişilərin yanına gedəndən sonra qadınlardan Xavərnisənin yanına golib “gözaydınılığı” verməyə başladılar.

Xavərnisənin bacısı qonağın kim olduğunu sorunca, Xavərnisə ona:

– Ağaya qurban olum. Ağam imam Rzanın kənizidir!

Ağanın kənizi 14-15 yaşında gözəl simalı bir qız idi, yanaqları qızarmış, qara gözlerində məlahət, qara tellerində bir gözəllik var idi ki, bütün arvadların diqqətinə cəlb etmişdi.

“Ağanın kənizi”dir sözünü eşitcək, heç kəs bir söz demədi. Ancaq tam diqqətlə bu gözəl simalı kənizə tamaşa etməyə başladılar.

Doğrudan da, gəlmış qadının “ağanın kənizi” olmasına inanmışdalar.

Yalnız Xavərnisənin böyük bacısı bu işi xoşlamamış və ahəstəcə:

– Kim bilir? – demişdi.

Üç gün Məşədi Mürsəl evdə əyləşib, görüşünə gələnləri qəbul etdi.

Üç gün tamam olandan sonra arvadına dedi ki, daha evdə oturmayacaqdır, ona görə süfrə yığıla bilər.

Xavərnisəyə kömək edən arvadlar da xudahafız edib, evlərinə getdilər.

Xavərnisənin böyük bacısı gedərkən, Xavərnisəyə dedi:

– Məşədiyə fikir ver, gör, bəlkə, bu iranlı qızını arvad alıbdır?

Əvvəlcə ürəyinə bir şey gətirmək istəməyən Xavərnisə yavaş-yavaş şübhələnməyə başladı.

“Ağanın kənizi” əvvəl günlərdə heç bir iş görmək istəməyirdi, ona iş vermək isteyən də yox idi. Amma aşkar görünürdü ki, bu “kəniz” kəniz deyil, bir xanım kimi özünü saxlayır...

Xüsusən Məşədi Mürsəlin “ağanın kənizi”nə olan xüsusi rəftarı Xavərnisənin düşünməsinə səbəb olmuşdu. Necə də olmayıyadı!

Məşədi Mürsəl hər dəqiqli “ağanın kənizi”ndən əhvalpürsən olur:

– Ürəyin sıxlırmı! Nə isteyirsən de, hazır etsinler, – deyirdi.

– Bəs sıxlımayır? Heç səni görməyirəm, – deyə “kəniz” şikayət edirdi.

Xavərnisə bu sözləri boş söhbət hesab edə bilməzdi. Bunlar onun fikir-qəmini artırırdı... Amma zahirdə heç bir şey göstərmək istəməyən Xavərnisə, xəlvətcə ağlayır, həm də saatlarca ağlayırdı. Sonra yenə özünə teselli verərək: “Yox, Məşədi Mürsəl belə iş görməz”, – deyə fikir edirdi. Axırda davam etməyib, Xavərnisə bir axşam ərinən “ağanın kənizi”ni alıb və ya almadığını sordu və ağanın qəbrinə and verib doğrusunu söyləməyi təklif etdi.

Məşədi Mürsəl:

– Bu mənim isim deyildir, bu ağanın işidir. Ağanın sözündən kim çıxa bilər! Ağa belə istəmişdir. Mən məcburam, – demiş və bu məlumatı vermişdi: – Bir gecə yuxumda gördüm ki, ağa məni çağırır. Getdim, dedi ki, sən gərək mənim kənizlərimdən birini özünlə aparsan. Ağanın sözüne qarşı nə demək olar? Sabah tezden gedib şeyxə söyledim. Şeyx dərhal bu kənizi çağırıb kəbinini oxudu və dedi ki, ağanın mərhəmətinə şükür et, bu kənizi apar. Mən elə etdim, bu qadın yenə “ağanın kənizidir”, mən də ağanın dediyinə əməl etmişəm... Qurban olum ağanın mərhəmətinə! Çünkü şəriət...

Xavərnisə ərinin sözünə qulaq asa bilməyib, ağlamağa başladı. Yazıq arvadın gözlərindən axan ixtiyarsız göz yaşları qızarmış yanaqlarına bir məlahət verirdi. Xavərnisə bu gecəni sübhədək ağladı, daha Məşədi Mürsəle bir söz demədi, ya da nə deye bilerdi?

Səhər tezden bacısı və qardaşı arvadının dalınca adam gönderib çağırıldı. Əhvalatı onlara nağıl etdi. Onlar dərhal dua, tilsim yazdırmasını məsləhət gördülər.

Xavərnisə buna razı olmadı.

– Dua, tilsimin iki terəfi ola bilər, – dedi və məyus baxaraq, iki dizini qucaqlayıb ağlamağa başladı.

Bacısı Xavərnisənin sözünə baxmayaraq, tez Molla Cəlilin yanına gedib bir dua yazdırdı, lakin bu duadan bir şey hasil olmadı. İrandan təzə gəlmış mötəbər bir seyidə tilsim oxutdular, yenə bir nəticə görünmədi.

Beləcə “ağanın kənizi” Məşədi Mürsəlin arvadı olaraq qaldı.

1924

HACI SALMAN

Hacı Salman hər gün yuxudan ayılan kimi dalandar Qulam dayını çağırıb ahəstəcə:

— Ay Qulam dayı, get balam, bir gör nə xəbər var? — deyə onu bolşevik hökumətdən xəbər gətirməyə göndərirdi.

Qulam dayı hər gün bu buyruğu Hacı Salmandan eşidir və həmişə de Haciya açıqlı-acıqlı baxaraq deyirdi:

— Ay Hacı, sən də bizi lap təngə gətirdin... Nə xəbər gətirəcəyəm? Nə olub ki! Daha o gününü yadından çıxart, qurtardı, görməyecəksən...

Bunu deyəndən sonra Qulam dayı başını bulayıb əlavə edirdi: Bəli, “get bir gör nə xəbər var!..” Nə xəbər olacaq?

Hacı Salman Qulam dayının xasiyyətinə bələd olduğundan onu açıqlandırmaq istəmeyir və ona görə də onunla pişim-pişimlə danışırı.

— Ay balam, kim bilir nə olacaq! Dünyadır, kiminin əvvəli, kiminin axırı. Sən ki bunu bilirsən...

Qulam dayı Hacı Salmanın sözünü kəsərək:

— Hə... Hə... Mən də onu deyirəm. Kiminin əvvəli, kiminin axırı. Əvvəllerini gördüyüümüz xozevinlərin indi axırını görecəyik! Hələ bundan da pis gına qalacaqlar...

Qulam dayı Hacı Salmanı sevməyirdi. Ona görə də Hacının indiki halından xoşlanır və yeri gəldikcə bunu Haciya bildirməkdən usanmayırdı.

Hacı Salman bunu yaxşıca bilir və heç də Qulam dayı ilə mübahisə etməyi lazımlı görməyirdi. Ancaq Qulam dayının bütün tənələrinə qulaq asıb, axırda yenə təkidlə onu hökumətdən xəbər gətirməyə göndərirdi.

Hacı Salman əslən kənd dövlətlilərindən idi. Cavankən şəhərə köçüb ticarətlə məşğul olmuş və axırda da kiçik bir paroxoda, iki gomiyə, iki yerde eve malik olmuşdu. Bundan başqa, Hacı Salmanın ticarətxanası da var idi ki, İranla alver edirdi. Ev, paroxod, gəmilər və ticarət Haciya o qədər mədaxil verirdi ki, o, ildən-ilə dövlətinini artırmağa müvəffəq olurdu.

Amma bununla belə, Hacı daima kasadlıqdan, mədaxilinin azlığından, evlərin təmirindən, gəmilərin zərərindən şikayət edirdi. Lakin Hacının bu şikayətlərinə çox da qulaq asan yox idi. Çünkü bilirdi ki,

Hacı əsəssiz və səbəbsiz şikayətlənir. Qulam dayı Hacının həmkəndisi idi. Özünün dediyi kimi, cavaniqliqda “hər qazanda qaynamışdı” və ancaq sonralar kənddə qala bilməyib Bakıya golmiş və Hacının yanında dalandar qalmışdı.

Qulam kişi almış keçmiş yaşına baxmayaraq, cavan qədər zirek və çox işbacaran idi. Evin dalandara məxsus işlərini gözəlcəsinə ifa edər və hətta ev kirayənişlərinin cürbəcür tapşırıqlarını da icra etməyə imkan tapırdı.

Dalandarlıq vəzifəsi üçün sabahdan axşamadək işləməsinə baxmayaraq, Hacı Salman ona ayda ancaq onça manat məvacib təyin etmişdi, çox vaxt bu on manatı Hacı Salman üç-dörd ay saxlardı və Qulam dayı cürət edib pul istəyəndə, Hacı ona töhmət edərdi:

— Ay kişi, bu pulları nə eleyirsen. Ev hazır, su hazır, bu qədər pul xərclemək olmaz ki!

Qulam dayı belə dəqiqələrdə çox hırslındı, amma bir söz deyə bilməyirdi; çünkü o vaxt Hacının gelhagel zamanı idi. Nökər-qulluqçu onunla mübahisə edə bilməzdi. Qulam dayı müqəssir adam kimi ahəstəcə:

— Lazımdır, Hacı... — deyə başını qaldırıb Haciya baxırdı.

Hacı Salman istər-istəməz əlini sağ cibinə salıb axtarar, cibindəki açarları cingildər, sonra o biri cibini qurdalar və axırda da qoltuq cibindən bir kisə çıxarıb açar və içindən iki və ya üç manat alıb iki barmaqı arasında Qulam dayıya uzadardı:

— Al, sonra hesablaşarıq.

Amma bu “sonra” gəlməyir və hesablaşmaq məsəlesi də qalırıdı.

Hacı Salman bilirdi ki, Qulam dayı ondan asılı olduğuna görə cavab qaytarı bilməyəcəkdir.

Lakin inqilabdan sonra Qulam dayı dil açdı, Hacı Salmanla başqa cür danışmağa başladı; çünkü hiss etdi ki, anladı ki, Hacı Salmanın keçmişdəki qüvvəsini inqilab almışdır.

Doğrudan da, inqilab Hacı Salmanın qol-qanadını sindirmişdi: evləri tutulmuş, gəmiləri hökumət ixtiyarına keçmiş, ticarətxanasında mövcud bütün malları da möhürlənmişdi. Hotta özünün yaşadığı altı otağın dördü komunxozun kağızı ilə Hacı Salmanın tanımadığı və bilmədiyi adamlara verilmişdi. Haciya hamısından artıq təsir edən də bu əhvalat idi: “Necə ki! Yaşadığım evimi də əlimdən alacaqlar, yəni ki? Zəhmət çəkib ev tikdirmişəm, yaşamağa ixtiyarım olmaz? Mən başa düşməyirəm — bu ki hökumət işi deyil! Nə dəxli var?..”

Qulam dayı Hacının bu sözlerine qulaq asıb gülümsəyir və deyirdi:

— Ay Hacı, bir dəfə heç fikir elədin ki, bu padvalda yaşayan camaat nə sayaq ömür keçirir? Hələ bolşeviklər rəhmlidirlər, yenə sənə hörmət eləyirlər ki, sənin ixtiyarında iki otaq saxlayıblar.

Hacı Salmanı dərd kəsirdi, amma daha bundan artıq danışmağa cüret etməyirdi.

Hacı Salman ümumən bu deyişiklikdən narazı idi. Xüsusən Hacının böyük zalını tutmuş olan sarı matrosun qənşuluğu Hacını çox dilxor edirdi. Hacının sevdiyi zalda yaşayan bu matros, o paroxod və gəmi şoklı çökilmiş divarları darmadağın etmişdi: hər divara bir eks asmışdı. Bu kimdir? Bu Lenindir! Bu kimdir? Bu Marksdır!.. Bu kimdir? Bu da filan inqilabçıdır... Hacı ona nə desin? Deyə bilərdimi ki, divarın rəngini korlama? Heyhat! Matros Haciya rast gələndə elə açıqlı baxırdı ki, Hacının canına vahimə düşürdü.

— Bax, bu matros xatalı adamdır, — deyə Hacı Salman evdə və bayırda yaxın adamlarına şikayət edərdi.

Qulam dayı Hacını daha da qorxuzmaq üçün ona:

— Hacı, bolşevikin cövhəridir, danışsan qiyamət qoparar. Lap dünyanı alt-üst edər.

Hacı Salman, Qulam dayının istchzalı danışqlarından acıqlanır-disa da, lakin aşkar etməyirdi.

— Səninlə de sonra danışarıq, — deyə fikir edirdi.

Bu gün yenə adı qayda üzrə Hacı Salman Qulam dayını bolşevik hökumətindən xəber gətməyə göndərdi.

Qulam dayının vəzifəsi bu idi ki, gedib köhnə şəhər dumasının binası üzərində sancılmış bayraqa baxınsın. Hacı Salman belə fikir edirdi: əgər qızıl bayraq, bu bolşevik bayraqı duma binasının üzərində varsa — hökumət iş başında bağıdır, yox, əgər qızıl bayraq götürülüb başqa bayraqla əvəz edilibsə (Hacı bu günü nə qədər səbirsizliklə gözləyirdi), — xudahafiz... yixılıbdır.

Hər gün Qulam dayını göndərdikdə Hacı Salman ümid edirdi ki, dalandar qayıdıb onun gözlədiyi “xoş xəbəri” verəcək və Hacının da qara günləri tamam olacaq... Onda Hacı özünü göstərər. Onda o, evini qəsb edənlərlə danışar.

Lakin yox!.. Qulam dayı qayıdıb gülə-gülə deyirdi:

— Hacı... ruzigarını qara gör... bayraq yerindədir, bəlkə bir az da möhkəmdir.

Bunu eşidəndən sonra Hacı Salman artıq bir söz deməyib yenə qəm dəryasına qərq olardı və çuxasını çıynına salıb yoldaşlarının yanına gedərdi...

Bu gün Hacı Salman, Qulam dayı gedəndən sonra qapı ağızına çıxdı və aramsız surətdə Qulam dayının qayıtmasını gözləmeye başladı. Bu gün Hacının ürəyinə “şəkk dammışdı”. Qulam dayının yeni bir xəbər götərəcəyinə heç şübhə etməyirdi...

Doğrudan da, Qulam dayı bu gün təzə bir söz dedi. Amma bu söz Hacının gözlediyi xəbərdən çox uzaq idi.

Qulam dayı qayıdıb xəbər verdi ki, bayraq öz yerində bağıdır; ancaq danışırlar ki, bolşeviklər evləri axtaracaqlar.

— He, necə evləri axtaracaqlar?

— Özləri yaxşı bilir... — deyə Qulam dayı bir az fikir edəndən sonra əlavə etdi:

— Sən də gərək bilsən Hacı ki, sizlərdə nə ola bilər: qızıl-gümüşdən, qaş-daşdan... biz görməmişik, adını da bilmeyirik.

Hacı Salman bir söz demədi... Enli qaşlarını çatıb düşünməyə başladı. Sonra dönüb köhnə dostlarının yanına yollandı.

Hacı Salmanın gedəcəyi yerlər məlum idi. Əvvəlcə məhəllə məscidinin qabağına gələcəkdi. Hacı Salman burada Kərbəlayı Əhəde, sabunçulu Niftali bəye, xəsisliyi ilə məşhur olan Hacı Kazım bəyin oğluna, bütün dövlətini qumarda uduzmuş Ağa Nəcəf bəyə və qeyrilərinə rast gələ biləcəkdi.

Bunlar da Hacı Salman kimi var-yoxu əlindən çıxanlardan, bolşevik hökumətinin “tamam” olmasına gözləyənlərdən idilər. Hər gün bunlar bir-birilə görüşdükdə bolluca “dərdi-dil” edir, ürəklərini boşaldıb, evlərinə qayıdırıldı.

Bu gün məscid qabağında Kərbəlayı Əhəd bir irəvanlı bəyle danışındı. Hacı Salman bu bəyin söhbətini dəfələrlə eşitmədi, bu da bolşeviklər tərefindən soyulmuş, tərki-vətən etməyə məcbur edilmişdi...

Hacı Salman salam verdi və Kərbəlayı Əhəddən adı qayda ilə soruşdu:

— Kərbəlayı, işlər nə cürdür? “Havalər” nə sayaqdır?

Bu sualı bir-birinə verdikdə mənasını gözəlcə anlayır və topladıqları məlumatı verirdilər.

Bu dəfə Kərbəlavı Əhəd ağızını Hacı Salmanın əulaşına vaxın-

laşdırıb ahəstəcə yan-dövrəsinə baxa-baxa dedi:

- Belə deyirlər ki, evləri axtaracaqlar.
- Mən də eşitmışem, bu nə hoqqadır?..

Kərbəlavı Əhəd başını bulayıb davam etdi:

– Rəhmətlik oğlu! Görəcək günlərimiz varmış. Nəyə təəccüb edirsən; belə əmr çıxıb ki, gərək bütün hörmətli adamların evlərini gəzib pal-paltardan, yorğan-döşəkdən tutmuş qızıl-gümüşə qədər hər nə gözə xoş geldi, yıqlılsın.

Kərbəlavı Əhədin “hörmətli” adam dediyi özü və Hacı Salman kimi dövlətlilərdən ibarət idi.

Hacı Salman təfsilatını bilmək istədi. Kərbəlavı Əhəd öz rəyini izah etməyə başladı.

– Pal-paltar deyirlər – amma yalandır... Əslən onların axtardıqları qızıl-gümüşdür. Bilirlər ki, hər kesin azdan-çoxdan özünə görə bir qədər ağır-yüngülü var... Məsələ bunun üstündədir. Aparacaqlar... A kişi, nə isə başımıza çarə qılmalyıq.

Qulam dayının gotirdiyi xəber düz imiş. Lakin Hacı Salman bunu bir dörlü anlaya bilməyir və anlamaq da istəməyirdi.

– A kişi, necə ki, mənim sahib olduğum şeylərdə onun nə işi? Bu nə sözdür?

Kərbəlavı Əhəd və yanındakılar Hacı Salmanın bu sözünə cavab vermədilər. Gülümşürək Hacı Salmanın üzündəki deyişiklikləri müşahidə edirdilər. Hacı Salmanın üzü əvvəl qızarmışdı, sonra bozarıb, sonra da saraldı... Dodaqları göyərdi. Üzü qırışdı. Axırda davam yetirməyib sordu:

– Yaxşı, bəs biz nə etməliyik? Gəldi – apardı; əvəzində sonra mən bu lütlərdən nə alacağam?

Niftali bəy başını bulayıb:

- Nə alacaqsan!.. Bir dənə qəbz!.. – deyə gülüməsədi.

Lakin artıq səhbət etmək zamanı deyildi. Çarə tapmaq lazımdı. Hacı Salman xudahafizləşib geri qayıtdı. Bir az gedəndən sonra Hacı bu əhvalatı bir daha təsdiq etməkdən ötrü dostu Məşədi Qasımın yanına getməyə qərar verdi.

– Onda daha yaxşı xəber ola bilər. Oğlu bolşevikdir; hökumət qulluğundadır; məsələdən agah olar – bu fikirle Hacı Salman başını aşağı salıb Məşədi Qasımın evi tərefə yollandı.

Hacı Salman Məşədi Qasimla köhnədən dost idilər; bir neçə dəfə bir yerdə Nijni yarmarkasına getmiş olduqlarından bir-birinə yaxın olmuşdular. Nijnde yaşadıqları zaman, bərabər, xelvet günər keçirmişlər ki, herdənbir xatırlarına getirərək bir-birinə sataşırdılar.

– Nijnini yadından çıxarmışan; deyirlər ki, seni indi de orada soruşurlar.

– Məni soruşurlarsa, mənim vasitəmle seni tapmaq isteyirlər, – deyə Məşədi Qasim Hacı Salmanla gülüşürlərdi. Bu yaxınlıq Məşədi Qasimə hesəd aparmağa mane olurdu. Hacı Salmanın paxılılığına sebeb yalnız Məşədi Qasımın oğlunun – bolşevik hökumətində böyük qulluqda olması idi. Məşədi Qasim evinin qapısı ağızındakı daş səki üzərində oturmuşdu. Hacını görən kimi qalxıb yer təklif etdi.

Hacı Salmanın birinci sualı bu gün eşitmış olduğu xəber barəsində olacaq idi.

Məşədi Qasim bu xəbərdən agah idi.

– Eşitmışem, – bilirəm... “axtarış” deyirlər... Bəli, gözə şirin gelən şeyləri aparacaqlar.

– Sənə nə var? Oğlun maşallah, hökumət qulluğunda, işin içindədir, özü də səni saxlar...

Məşədi Qasim, oğlunun barəsində danışmağı lazım bilməzdi. Bir tərəfdən oğlunun hərəkətindən razı deyil, o biri tərəfdən də camaat qarşısında özünü bolşevik tərəfdarı göstərmək istəməyirdi.

– Onun sözünü danışma! Eşitməmisən ki, çıraq öz dibinə işiq salmaz? ... Bir de vallah inan ki, mən onun xeyrini istəməyirem – zərər vermesin. Mənim istədiyim budur ki, yansın çıraqı, gəlsin işığı...

– Bəli, orası düz; ancaq yenə də... Yaxşı, bəs nə etməliyik?.. Belkə lazımdır kəndə köçək?!

– Rəhmətlik oğlu! Kənd də onların əlindədir. Bir şey çıxmaz, soyacaqlar... – Bu vaxt karvansaraçı Məlik onlara yanaşdı. Səneti karvansara icara etmek olduğundan, köhnədən bəri ona karvansaraçı Məlik deyərlər. Bolşevik inqilabından sonra karvansara əlindən çıxmışdı. İcare etmək mümkün deyil idi. Ona görə yeni hökumətdən dedikcə narazı idi. Xoş-beş edəndən sonra Hacı Salman karvansaraçı Məlikdən:

– Eşitmış olarsan, deyirlər ki, evləri axtaracaqlar, bu nə əhvalatdır? – deyə soruşdu.

– Nə olacaq, kefləri nə istəyir, edirlər. Kim kimədir?

– Bu vaxtadək deyirdilər: siz bize minnişdiniz, indi deyirlər: biz size minib sürəcəyik.

Karvansaraçı Məlik yenə daima dediyi sözləri təkrar edirdi. Bunu ondan yoldaşları bir neçə dəfə eşitmışdilar. Hacı Salman yeni xəbər barəsində məlumat almaq istəyirdi.

– Xub, bəs niye evləri axtarmağı lazımlı görüblər?

Karvansaraçı Məlik başını bulayaraq:

– A kişi, kim kimədir? Sən görməyirsən ki, indi papaq apardıdır? Qarətdir... – dedi.

Məşədi Qasım da karvansaraçı Məlikin sözlerini təsdiq edərək dedi:

– Beli, bəli... Qarət.

Bu söz Hacı Salmanın beyninə neşər kimi batdı. Bundan sonra Hacı susdu, bu vaxtadək qanmadığını, deyəsən, indi anlamışdır. Hacı ayağa qalxdı: artıq dayana bilmezdi... Axtarış olacağlı bəlli idi. Ona görə də çarə tapmaq lazımlı idi. Eve qayıtdı. Yol uzunu Hacı Salman düşünürdü. Bir çox fikirlərdən sonra axırda bu qərara geldi:

– Qiymətli şeyləri gizlətmək lazımdır. Lakin harada, nə sayaq?

Bu xüsusda Hacı Salmanın başına bir fikir gəldi. O da, qiymətli şeyləri Qulam dayının yaşıdagı mənzildə basdırmaq idi.

Hacı Salman zənn edirdi ki, Qulam dayının mənzilini axtarmazlar. Doğrudan da, dalandar Qulam dayının iki həsir, bir taxtı olan qaranlıq və rütubətli otağını kim axtarmaq fikrinə düşəcəkdi... Hacı Salman fikrini ahəstəcə arvadına deyib bir qazan istədi və sonra sandığını açıb oradakı qızıl-gümüş şeyləri və arvadının bəzəyi olan cütqabığısını, qolbağını, üzüklerini, boğazaltısını, sırgalarını və i.a. qazana yığmağa başladı. Bu şeyləri gizlətmək istədikdə əvvəlcə Hacı ən qiymətlilərini seçil, qazana qoyurdu, qiyməti az olan xırda-mirdaları sandığa buraxırdı; lakin qiymətli şeylər bitdikdən sonra sandığa buraxlığı şeyləri də gizlətmək istədi.

Əlbəttə, qazan tutmadı.

– Ay arvad, sən də qazanın kiçiyini niye verirsən? Xoşuna gəlir?!.

Arvad tez böyük bir qazan getirdi. Hacı Salman gizlətmək istədiyi şeyləri əvvəlki qazandan böyük qazana doldurmağa başladı.

Hacı Salman qazanı iki dizi arasına alıb “ağır və yüngülünü” səliqə ilə qazanın içine yiğirdi. Otaqda ondan və arvadından başqa heç kəs yox idisə də, Hacı yenə bahalı şeyləri qazana yiğdiqdə ehtiyatdan ötrü o yan-bu yana baxıb sonra qazana qoyurdu.

Bəzən gizlətdiyi şeyin o tərəf-bu tərəfinə baxıb xatırlayırdı.

– Sərraf Hacı Nəcəfdən aldım... Beş yüz manat istədi. Dörd yüz əlli manat verdim: daima deyirdi ki, əllisi qalır... Bunu dəllal Qasim-dən aldım... İndi azı-azı min manata dəyər – dörd yüz verdim... Bu da torq malları... Torqda aldığım...

Qazan dolandan sonra Hacı Salman qazanın ağızına bir mis qab qoyub üzərindən bağladı və kisə içinde aşağı endirib Qulam dayının mənzilinə getirdi.

Qulam dayı uzanmışdı. Hacını görən kimi durdu və təəccübə əvvəlcə Hacının üzünə və sonra əlindəki kisəyə diqqətə baxdı.

– Bilirsən... Qulam dayı... gərək bir tövrlə şeylərimizdən bir parçasını qarətdən qurtaraq... Nə dəxli var... Qazanmaq istəyirlər, gəlsin-lər – yolunu öyrədim... Satın almaq istəyirlər, soruşsunlar, nə çoxdur satan... Axi neçə ki, “ver mənə”...

Qulam kişi Hacının sözlerini dinleyib Hacını açıqlandırmaq üçün başladı:

– Ay Hacı... Onlar məgər nə deyir? Deyirlər: gəlin bölüşək, bəs insafdır ki, sən xalılıları çin-çin yığasan sandığın üstünə, mendə bir palaz da yoxdur ki, quru həsirin üstündən salım.

Hacı Salman Qulam dayı ilə mübahisə etməyi faydasız hesab edirdi, ona görə də cavab vermədi. Ancaq Qulam dayını başa saldı ki, bir neçə şeyi onun mənzilində gizlətmək istəyir.

– Qoy... Amma Hacı, mən öhdəmə götürməyirəm... Apardılar, məndən deyil.

Bu söz Hacının xoşuna gelmədi... Lakin nə etməli? Öz evində qoysa – yəqin aparacaqlar; bəlkə yenə Qulam dayının otağına heç baxmadılar.

– Deyərsən ki, mən evin dalandanym, bu mənzil də mənimdir. Səni axtaran olmaz.

Sonra Hacı Salman Qulam dayının mənzilinin bir küncünü qazmağa başladı. Qulam dayı ona kömək eləmək istəyirdi.

– Yox, yox, sən qapıda dur, gəlin olmasın...

Tər-qan içinde Hacı Salman yer qaziyib qazanı oraya qoydu; üstünü örtdü; sonra geri çəkilib baxdı: "Məlum edirmi?" – Bir az su səpdi, tapdadi. Sonra Qulam dayını çağırıb sordu:

– Hə, bir de görüm, məlum edirmi?

– Lap aşkar... Sən xalçalardan ver, salaq... Yumşaq-yumşaq!

Hacı Salman razi oldu. Bir neçə xalça Qulam dayının otağına salındı. Bundan sonra Hacı Salman gözleməye başladı.

Küçəden avtomobil, araba səsi eşidilən kimi Hacı güman edirdi ki, gəlirlər... Amma bu gün gələn olmadı... Hacı Salman pəncərə qabağında oturub iki eli ilə başını tutmuş və dərin-dərin fikirlərə dalmışdı. Saralmış üzünün dərinləşmiş gözlərini bir nöqtəyə dikib gözləyirdi. "İndi gələcəklər – evin bütün müxəlləfatını aparacaqlar... Sonra padvala düşüb Qulam dayının mənziline baxacaq və sandığın burada gizlənmiş olduğunu duyacaqlar..." Bu kimi qarışiq fikirlər içinde Hacı huşa getdi... Rahatsızlıqlan yorulmuş Hacını tez yuxu apardı. Lakin "var-yox" fikirləri yuxuda da Hacını rahat buraxmadılar. Yuxusu da fikri kimi qarışiq idi.

Budur, qapı döyülür, Hacını çağırırlar. İki əsgər və bir matros – matros o evindəki sarı matrosa oxşayır – onu əvvəlcə həbs eləmək isteyirlər; sonra tanımış olduqları Haciya təzim edib, onu avtomobile oturdub böyük bir binaya gətirdilər... Görən təzim edir... Haradansa – Qulam dayı onun qarşısında peyda olur... Nitqə başlayır... "Camaat, bu Hacı Salman inqilabın işığından qorxanların ən birincisidir... Özü qaranlıqsevən olduğu üçün, şeylərini də qaranlıqda saxlayır... inanmayırsınız – buyurun, yəqinlik hasil edək". ...Bu sözlərdən sonra Hacı Salmana acıqlı-acıqlı baxıb Qulam dayının ardına gedirler... Qulam dayı qazannın basdırıldığı yeri nişan verir... Qazımığa başlayırlar. Qazanı görən kimi:

– Bu, Hacı Salmanın şeyləri deyil, bu, inqilabın qazancıdır, – deyə "urra-urra" çağırırlar. Hacı çıçırmak istəyir... güc edir... öz çıçırtısına ayıldı...

Hacı yuxu görmüş...

Arvadı yatağından başını qaldırıb Hacidan qorxa-qorxa:

– Ay Hacı, niyə çıçırdın... – deyə sorduqda, Hacı Salman cavab verməyib otağın içinde gəzinməyə başladı.

– Yat, Hacı, yoruldun... Bu qədər fikir etmək olmaz... Nə olacaq, olacaq...

– Nə vecine! ...Qoy aparsınlar... Hacını bir çöreyə möhtac elesiaşinlər...

Arvad dinmədi...

Bir az gəzişdikdən sonra Hacı soyunmadan yatağında uzandı və dərindən bir ah çəkib öz-özünə danışmağa başladı.

– Hacı, indi de görüm, nə üçün bu imansızlar səni müftəxor hesab edirler? Azmı zəhmət çəkmisən? Heyif sənin zəhmətlərindən, Hacı Salman!..

Bir az sükutdan sonra yenə davam etdi:

– On beş yaşından işləyirəm. Daima öz qazancımı dolanmışam. Alverlə meşğul olmuşam – qazanmışam. Sən qazanmamışan, mənə nə? Mənim şeylərimdə nə işin?

Hacı axırıncı sözlərini dedikdə səsini yüksəltdi. Arvadı ərinin səsini eşidib ona müraciətlə:

– Hacı, yat, çox yorulmusan... – dedi.

Lakin Hacı Salman eşitməyirdi. Arvad zənn etdiyi kimi, Hacı onunla deyil, öz-özü ilə danışındı.

– Mənə deyirlər ki, sən burjuysan: Musa Nağıyev kimi, Şəmsi Əsədullayev kimi fəhlələrin məvacibini keşmişən, onların qanını sormusun: hanı o fehlə ki, məvacibi çatmamışdır... Mən nə qədər fəhləyə azuqə vermişəm – bu, yaxşılığımın əvezidir? Paroxodda işləməyə yalvarıldılar – indi haqsızlığa bax, deyirler paroxod bizimdir...

Hacı Salman rahat ola bilməyirdi. Fikrini məşğul edən suallara cavab tapmaq istəyirdi.

Arvad Hacının qızdırıldığını zənn edərək, durub onun alnına yaş dəsmal saldı, üstünü örtdü... Hacı Salman yenə huşa getdi...

– Bəlkə, kişi xefti-damağ olub sayıqlayır... – deyə Hacının arvadı fikrə getdi və həmin dəqiqə bu fikrindən qorxub başına "el-ayaq" qoymağa başladı...

Hava işıqlanırdı. Küçəden gedən arabaların səsi bütün ətrafa yayılırdı. Bütün ev, başqa evlər kimi hələ də yuxuda idi... Orada-burada banlayan xoruzların səsi sübhün açılmasını xəber verirdi.

Hacının arvadı ərinin durması üçün çay tədarük edir və hərden Haciya diqqətlə baxıb başını bulayırdı...

Hacı Salman ayıldı. Başının ağrısından şikayet etti. Sonra yatağından durub nə mənə, nə sənə aşağı düşdü. Qulam dayını çağırıb diqqətlə üzünə baxdı.

– De görüm, şeylər oradadır?..

– Hələ ki gələn olmamışdır... Teləsirsen, Hacı?

Hacı Salman ona cavab verməyib sordu:

– Deməmisən ki?

– Hələ soruşan yoxdur. Nə ölen var, ne kefən istəyen; bir də, ay Hacı, onlara demək lazım deyil... özləri səndən yaxşı bilirlər...

Hacı Salman Qulam dayının axırıncı sözündən şübhələndi, tez Qulam dayının mənzilinə girdi. Qazanın basdırıldığı yerdə diqqətlə baxdı. Yeqin etdi ki, qazan çıxarılmamışdır... Geri qayıtdı.

Sonra Qulam dayını bayraqdan xəber getirməyə göndərdi.

Günorta zamanı idi. Hacı Salman qazanı yoxlamaq üçün yenə Qulam dayının mənzilinə gəlmişdi. Bu gün Hacı Salman bir neçə dəfə qazanı yoxlamışdı; lakin yene də nigaran idi.

Qapı ağızında bir avtomobil durdu. Oradan üç nəfər fəhlə düşüb Hacının evinə girdiler. Haman dəqiqə məhəllə uşaqları və qonşular qapı ağızına toplandılar. Özlərini Hacıya yaxın bilənlər fehlələrin ardınca həyətə girdilər.

Fehlələr Qulam dayıdan ev sahibinin mənzilini sordular. Qulam dayı ağızını açmamış, küçədən gəlmış və hadisə sevən könüllüler Hacının mənzilini göstərdilər. Fehlələr yuxarı qalxıb Hacının otaqlarına və müxəlləfatına baxıb öz aralarında danışdilar və ensiz, uzun bir dəftərə bir neçə şey yazdılar. Sonra bir xalça götürüb qəbz yazdılar və qol çəkmək üçün Hacını istədilər.

Hacı aşağıda idi. Uşaqlardan biri Hacının yerini söylədi. Fehlələr bir-birilə gözləşdilər və aşağı enib Qulam dayının mənzilinə doğru gəldilər.

Hacı Salman bunları görən kimi:

– Ay namərd Qulam kişi! Satdin! – dedi.

Fehlələrin biri gülə-gülə Hacıya:

– Nahaq elə fikir edirsınız, siz satan yoxdur, olsa da alıcı tapılmaz! – dedi.

O biri yoldaşları da güldülər.

Yenə haman fəhle Hacıya müraciətə sordu:

– Bəlkə burada bir entiqə şey gizlətmisən?

– Nə qaldı ki, gizlədim?

– Köhnə adamsan... Nece olsa azdan-çoxdan bir şey olar.

Hacı cavab vermodi. Ancaq açıqlı-acıqlı Qulam dayiya və sonra da fəhlələrə baxdı.

Bu vaxtadək qapıda duran işçilər içəri daxil oldular.

Bunlar Qulam dayının mənzilinə göz gəzdirdilər. Sonra Hacıya müraciətə dedilər:

– Özün yerini göstər, ya da çıxart ver; bizi axtarmağa məcbur etmə.

Hacının ürəyi döyündürdü: “Tapacaqlarmı? Bilirlərmi?”

– Nə verim... Mənde bir şey qalmadı...

Bu sözlərlə Hacı başını qurtarmaq istəyirdi. Lakin gələnlər təc-rübəli idilər. Öz aralarında danışdılara; sonra biri elindəki dəmir uclu esa ilə mənzilin divar və yerlərini tədqiq etməyə başladı. Xalçalar götürüldü. Bir neçə dəfə qazan basdırılan yerin üzərindən keçdi, bir şey duymadı.

Hacı təqsirli adam kimi durub, onun hər bir hərəkətini təqib edirdi. Birdən əsanın ucu bərk bir şeyə toxundu. O qazan idi.

Hacının böğazi qurumuşdu. Udqunur, bir söz deməyirdi. Yaşar-mış gözlərini çıxasının etəyi ilə silirdi. Axtarış yapanlar artıq fikir-leşməyərək, yeri qazımağa başladılar. Hacı Salmanın qazanı çıxarıldı. İçindəkiler yazılıdı. Hacidan haman yazılı kağızı imza etməyi rica etdi-lər. Hacı imzaladı. Sonra Hacıya bir qəbz verib qazanın içindəkili-ri apardılar.

Hacı onların ardınca baxa-baxa qaldı.

Sabahı, Hacı Salman öyrəndi ki, axtarış zamanı yiğilan şeylər icraiyyə komitesine toplanmışdır. Üreyində vahiməsi olan “ari yuva-sına” yaxın düşmək istemeyen Hacı, hər gün sabah evdən çıxıb icraiyyə komitesine doğru yollanırdı. Əvvəlcə icraiyyə komitəsi bina-sının üzərindəki bayraqa baxır və sonra gəlib icraiyyə komitəsinin qapısını kəsdirirdi. İcraiyyə komitəsinin damında qızıl bayraq dal-ğalanır, aşağıda isə qızıl bayraqdan gözləri qamaşan Hacı Salman dururdu...

Hacı Salman orada durduda, özünü şeylərinin yaxınlığında hiss edir və buna görə də rahat olurdu.

Hər gün Hacı Salmanı icraiyyə komitəsi qapısında görən xidmət-çilər nə üçün burada durmasını sorduqda Hacı:

– Mənim var-yoxumu buraya getirmişlər... Paylayacaqlar. Təvəqqə edirəm, mənə verəsiniz. Qaytarınız, o firuzə üzük atamın yadigarıdır...

Bunu eşidənlər Hacıya təəccübə baxıb keçirdilər. Bəzisi Hacıya ərizə verməyi təklif etmişdi. Hacı Salman bunların sözü ilə neçə ərizə də vermişdi...

Bu ərizələrdən sonra Hacı Salman soruşanlara: "erizənin cavabını gözleyirəm", – deyirdi.

Küçə uşaqları Hacının qazan əhvalatını bilmış və ona rast gələndə:

– Hacı, qazan nə oldu? – deyə soruşturdu.

Əvvəlcə bu suallara diqqət vermeyən Hacı Salman, sonralar hirslenərək, uşaqlara ağızından gələn söyüyü demekdən usanmayırdı.

Uşaqlar gülür, bu isə Hacını daha artıq açıqlandırırırdı. Az müdət içərisində Hacı Salman şəhər içəre "qazan Hacı" adı ilə məşhur oldu.

1928

QAYÇI

Məşədi Salmanın arvadı Gülcəhan yoğurmuş olduğu xəmirin "gəlməsini" gözləyir və her yarım saatdan bir xəmirin üzərindəki isti parçaları qaldırıb, əli ilə xəmirdən bir çəngə dartıb baxırdı. Axırınca dəfə yenə baxdı.

– Hələ bir az qalıb, – deyə xəmiri bərk-bərk basdırıldı.

Xəmiri basdırıandan sonra Gülcəhan mətbəxin yanındakı təndirə doğru gəlib, təndirin odununu kösövlə qarışdırıldı.

Məşədi Salman evin qarşısındakı daş üzərində oturub, atın yüyen və cilovunu təmir edirdi. Birdən Məşədi Salman yüyen, cilovu ve iynəni daşın üzərinə qoyub qalxdı və sürətlə evin içərisinə getdi. Bir azdan sonra Məşədi Salman arvadı səsleyib qayçının yerini sordu. Arvad cavab verdi. Məşədi axtardı, tapılmadı. Onda Məşədi Salman başını qapıdan çıxarıb, arvadı tərəfə dedi ki:

– Bu xarabada heç bir vaxt heç bir şey tapmaq mümkün olmayırlar; qayçı yoxdur!..

Gülcəhan yanındakı yorğançanı da təlesik xəmirin üzərinə salaraq, qayçını axtarmağa getdi.

Baxılmamış yer qalmadı – qayçı tapılmadı. Məşədi Salmanın ovqatı yavaş-yavaş acılaşmağa başladı.

Gülcəhan bilirdi ki, axırdı qayçı tapılmasa, evdə bir qiyamət qopacaq və nəticədə Məşədi Salman acığını Gülcəhanın kürəklərindən çıxarmaq istəyəcəkdir. Ona görə də Gülcəhan Məşədi Salmanı sakit etmək isteyirdi:

– Nə olub, a kişi, bir az səbir elə, salavat çevir, görəsən haradadır, tapılar; bəlkə Məhəmməd bilir, bu saat gələr; oduna göndərmisəm, gələr, soruşarıq.

Məhəmməd Zəngəzurun qaçqın yetimlərindən idi. Kondları dağılıb talan edilən zaman bacısı Zeynəblə bərabər baş götürüb qaçmış və Məşədi Salmanın yaşadığı kəndə pənah götürmişlərdi. O il ata və anası qalmış bir çox yetim balaclar kondlərini tərk edib yaxın kondlərə gəlmişlərdir. Onlardan bir qədəri küçələrə, yollarda tələf olmuşdu. Bir neçəsini də övladsız kondlilar yanlarında saxlayırdılar.

Məhəmməd də belələrindən idi. Məşədi Salmanın arvadı Gülcəhan ona təsadüf edib, evinə getirmiş və ərinin narazılığına baxmayaraq

saxlamışdı. Məhəmmədin bacısını da qonşu Şahpəri arvad qızlığa götürmüdü. O vaxtdan Mehəmməd Gülcahanın yanında və bacısı da Şahpəri arvadın yanında qalırdılar.

Səkkiz yaşında Mehəmməd və yeddi yaşında bacısı Zeynəb – yaşadıqları evlərdə sehərdən axşamadək çalışır, ev sahiblərinin bütün əmrlərini icra edirlərdi.

İndi də Gülcahan Məhəmmədi meşəyə göndərmişdi.

– Get meşenin etrafından quru odun budaqlarından bir şəle topla, gətir.

Məhəmmədə hər bir qulluq buyurulanda cavab verdiyi kimi, bu dəfə də:

– Baş üstə, xala, – deyib meşəyə getmişdi.

Yolda bacısı Zeynəbi arxın kənarında görmüş, yanına gəlmışdı; bacısı qab-qasıq torpaqlayırdı.

– Hara gcdirişən?

– Meşəyə, odun yiğacağam. Çörək bişiririk!

– İşim olmasayı, mən də səninlə gedərdim.

– Eybi yoxdur, sonra gedərik.

– Sağ ol! – deyə fit vere-verə Mehəmməd Zeynəbin ardınca baxıb, yolianmışdı. Bacısı Zeynəb də bir neçə dəqiçə Məhəmmədin ardınca baxıb, sonra yenə öz işinə davam etmişdi.

İndi Məhəmmədin adını çəkərkən, Gülcahan fikrine belə getirmiyirdi ki, Məşədi Salman pis gümana düşsün. Amma Məşədi Salman Məhəmmədin adını cəsiderkən, yalnız bir şey zənn etdi: "Məhəmməd qayçını oğurlamışdır".

Doğrudur, Məşədi Salman bilirdi ki, Məhəmmədden bu vaxtadək oğurluq baş verməmişdir, amma bununla belə, Məşədi Salman fikir edirdi ki, qayçını Məhəmməd oğurlaya biler:

– Kimə inanmaq olar? Düz adam varmı? O da anası və atası naməlum bir yetim ola?

Məhəmməd – yetim, ata və anası da Məşədi Salmandan ötrü naməlum! Elə isə, Məhəmmədin qayçını oğurlamasına Məşədi Salmanın nə şübhəsi ola biler?

Ağır bir surətdə nefes alaraq, Məşədi Salman Məhəmmədin yoluñ gözleyirdi. Məşədi boylanaraq, meşəyə doğru gedən yola baxdı, çox uzaqda bir yer qarahırdı. O, Məhəmməd idi. Böyük bir şəle

altında əsla görünməyirdi. Ancaq qaralan şəlenin hərəkət etməsindən ən axırdı adam olduğu düşünülürdü. Şələ yavaş-yavaş yaxınlaşırıdı. Qüvvəsindən artıq üzərinə odun şəlesi almış Məhəmməd, uzaqdan Məşədi Salmanı görünce, fikir etdi ki, Məşədi tələsir, onu gözləyir; ona görə də addımlarını tez-tez atmağa başladı.

Yazılıq çocuq elə zənn edirdi ki, Məşədi Salman indi ona bir "sağ ol" deyəcəkdir. Haqqı da var idi, çünki bu dəfə odun yiğarkən, çox əziyyət çekmişdi. Hətta əlini də yaralamışdı. Məhəmməd çatan kimi Məşədi Salman ondan:

– Adə, a qoduq, qayçı hanı? – deyə sordu.

– Hansı qayçı, əmi?

– Ay gözüne batsın, neçə qayçı var? Götürdüyüñ qayçı, de, hanı?

– Bilməyirəm, mən götürməmişəm...

– Ay səni bilməyirəm kəssin, hara qoymusan, de!

– Vallah ki, bilməyirəm.

Odun şələsinin altında ikiqat bükülmüş Mehəmməd Məşədi Salmanın sorğularına cavab verərək yalvarıcı bir baxışla qayçıdan xəbəri olmadığını bildirdi.

Məhəmmədin bu cavabı, Məşədi Salmanın əsəblərini daha da qaldırdı: "Aha, inkar edir, məni aldatmaq isteyir", – deyə fikir edərək, Məşədi Salman çocuğa yaxın gəlib, yenə qayçını sordu.

– Vallah ki, bilməyirəm, emi!

Bu cavabı eşidər-eşitmez Məşədi Salman odun qarışığı Məhəmmədə bir təpik vurdu. Çocuq şəle ilə bərabər yere yığıldı və yığıldığı vaxt odun parçası üzünü cirdi, bir dəqiqlidə Məhəmmədin üzünü al-qan bezədi.

Məşədi Salman Məhəmmədin başı üzərində durub;

– It oğlu, de görüm, qayçı haradadır? Bax, deməsən, bil ki, səni öldürəcəyem... – deyə çığrıdı.

Məşədi Salmanın gözleri həlqəsindən çıxmış, üzü o qədər qabarmışdı ki, tanınmaz bir hala gəlməşdi.

Məhəmməd üzünün yeni yarasından axan qanı çirk əlleri ilə sile-rek ağladı.

– Vallah ki, xəbərim yoxdur, – deyə yalvarmağa başladı. – Mən oduna getmişdim; bilməyirəm, sen allah, əmi, məni döymə, qayçımı görməmişəm.

Gülcahan bu əhvalatı görüb yaxın gəldi.

– Ay kişi, yetimdir, elə vurmaq olmaz; doğrudan da, xəberi yoxdur, – dedi.

– Danışma, vallah səni də ona qatarəm!..

Gülcahan Məşədi Salmanı yaxşı tanıydı. Belə hallarda ona yaxın durmaq mümkün deyildi. Heç bir vasitə ilə onu sakit etmək olmazdı.

Məhəmməd Gülcahanı gördükdə, kömək dilər kimi:

– Ay xala, vallah ki, xəberim yoxdur; qayçını görməmişəm, – dedi.

Lakin qayçının itməsinə Məşədi Salman şərik ola bilməyirdi.

– Hara itəcək? Yəqin ki, oğurlayıb, indi də boynuna almaq istəməyir. – Məşədi Salman Məhəmmədin qolundan yapışib qaldırdı və əli ilə onu hədələyərək: – Deyirəm ki, səni öldürərəm, yandıram, bu saat qayçının yerini söylə, de görüm! – deyə bağırdı.

– Vallah ki, əmi, xəberim yoxdur.

Məşədi Salman axırıncı dəfə bu cavabı eşitdikdə, Məhəmmədə bir şapalaq vurdu. Məhəmməd qışkırdı, ağladı. Məşədi Salman Məhəmmədin ağlamasına baxmayaraq, qolundan tutub təndirin yanına çəkdi.

Gülcahan Məşədi Salmanın nə edəcəyini düşünməyərək:

– Ay kişi, burax, incitmə, yetimdir, yaziqdır... – deyə yalvarırdı.

Təndirin yanında Məşədi Salman Məhəmmədin belindən yapışib qaldırdı və Məhəmmədi yanar təndirin içində atdı. Məhəmmədin səsi ərşə çıxdı:

– Vay yandım, aman yandım, öldüm!

Məhəmməd elə çığırdı ki, bütün qonşular eşidib töküldüllər. Məşədi Salman bir yana çəkilib durdu.

Gülcahan özünü itirib:

– Vaxsey, uşaq yandı, – deyə çıçırmaga başladı.

Qonşular Şahpəri ilə Rəcəb kişi hamidan əvvəl təndiro doğru yüyürdüler və iki tərəfdən Məhəmmədi təndirdən çıxardılar. Şahpəri mətbəxə yürüüb xəmir üzərindən yorğançanı alıb cocuğa sarıdı. Beləcə Məhəmmədin odunu söndürdüler. Yenidən yorğanı Məhəmmədə sariyarkon, yorğanda bir şey cingildədi. Baxdılara – qayçı idi.

– Ay Gülcəhan, qayçı yorğanın içinde, ala bax! – deyə göstərdilər.

– Vay, yorğanı sıriyanda yaddan çıxıb içinde qalıbdır.

– Bunun üçün yazıq uşağı yandırdınız?

Gülcahan Məşədi Salmana baxdı. Məşədi başını aşağı dikmişdi. Görünürdü ki, gördüyü işdən narazı və pərişandır.

Haman saat kənd şurası sədri galib protokol yazdırıldı. Uşağı tacili bir surətdə atla şəhər azarxanasına göndərdi və protokolu da dairə icraiyyə komitəsinin sərəncamına verdi.

Bu əhvalatdan neçə ay keçmişdi. Məhəmməd saqlamışdı. Ayaq barmaqları yanmış və ayaqları da topal bir şəkil almışdı. Məhəmməd müalicə edildiyi xəstəxanadan çıxarılb, yeni açılmış qəza cocuq evinə verilmişdi.

Burada Məhəmmədə təzə paltar və ayaqqabı gönderilmişdi. Məhəmməd bu ayaqqabılardan çox razı idi. Həm rahat idilər, həm də ayaqlarının barmaqsız olduğu bəlli olmayırdı.

Bir gün küçəyə gəzməyə gedəndə, Məhəmmədin çəkməsi üzərindən bir də bir qaloş geydi. Məhəmməd ayaqqabı üzərindən bir də bir ayaqqabı gördükdə, mürəbbisindən:

– Niye bəs iki ayaqqabı? – deyə sordu.

– Çəkmən palçığa batmasın, həm də ayaqlarına soyuq olmasın, həkim tapşırıbdır! Yaxşıdırımı?

Məhəmməd güldü. Razı idi.

Məhəmməd cocuq evində en sevimli cocuq idi. Onun şirin-şirin danışması, hər bir işin qayğısına qalması çoxunu xoşlandırdı. Bir gün cocuq evini yoxlamağa gəlmış icraiyyə komitəsinin sədri, Məhəmməddən əhvalatı sormuş və o da cavabında:

– Cox razıyam, amma bir xahişim var, – demişdi.

– De görək nədir?

– Bir mirzə göndər, kağız yazdıracağam.

ayaqqabı da veriblər. Hələ ürəyi sakit olmayıb emr edib, ayaqqabının üstündən bir də ayaqqabı geydiriblər. Qoy, deyir, düşmənin canı çıxsin!..

Bax, bu saat buradaca rahat yaşayıram. Sənin kimi deyilem, bir qəpik də bir adama borcum yoxdur. Səninlə də böyüyəndən sonra danışacağam. Özüm də böyüüb hökumətə qulquq edəcəyəm və avtomobil maşınınna minib geləcəyəm kəndə və səninlə də danışacağam. Niyə sən məni yandırın?.. Niyə sən meni tendirə saldin?”

- Yazdırınmı, əmi?
- Yazdım.
- Yaz adımı Məhəmməd.

Kağızı yazandan sonra Məhəmməd onu alıb, bir az fikir etdi və sonra balıncın altında gizletti. Kargüzarдан da çox razılıq edib:

– Çox sağ ol. Men bu kağızı Moşədi Salmana göndərecəyəm. Qoy bilsin ki, mən ölməmişəm. Bir vaxt ondan əvəzini çıxacağam, – dedi.

- Bir dəqiqə kargüzara baxıb və bir şey xatırlayırmış kimi sordu:
– Niyə məni tendirə atdi?

ZƏRİFƏ

Yevlax stansiyasında bir çox yolcu toplanmışdı. Mövqifdə oturmaq deyil, durmağa belə yer yox idi. Bu adamlar Tiflisdən Bakıya gedən qatarı gözləyirdilər. Qatar gecikmişdi. Buna görə də buradakı adamlar dilxor idi. Yevlaxın istisi, milçeyi əsəbiləşmiş adamların ovqatını daha da acılaşdırmaqdır idi.

Stansiya naçalniki qatarın nə vaxt geleceyini yəqin bilməyirdi. Deyəsən, bütün camaat içinde sakit bircə bu naçalnik idi: nə tələsir, nə əsəbiləşir, nə də ovqatını təlx edirdi. Sakit-sakit qatarın gəlməsini gözləyirdi.

Stansiyalarda hadiselerin gedişinə tabe olaraq, saatlarca gözləməkdən inciməyen və heç kimə şikayət etməyən kendililər də bu gün adı sakitliklərini itirib gözləməkdən bezarlanmışdır.

Stansiyada toplanmış müsafirlər arasında hamisində artıq narahat olan və heyəcan içinde o yan-bu yana qaçan bir gənc qadın idi. Bu, özünə diqqət cəlb edirdi. Gözəl suret sahibi olan bu qadın qara palıtar geymiş, başına yaşıl qıraqlı ağ ipək kələgayı salmışdı. Başının yumşaq tükləri üzərində ipək kələgayı durmaz, ciyinə düşürdü. O da hər dəfə sağ əlinin zərif bir hərəkəti ilə örپəyi alınının üstünə çəkirdi.

Mən bir neçə dəfə qadını mövqif müdirinin kabinetinə girib-çıxan görmüş və zənn etmişdim ki, bunun belə tələsmesinin bir səbəbi vardır. Bəlkə belə səbəbin varlığına görə idi ki, o nə ona baxanları və nə buraya cəm olmuş müsafirləri görməyirdi.

Bu dəfə mən də müdirin kabinetində durub ondan məlumat almaq isteyirdim. Bu qadın daxil oldu. Müdir telefonla danışındı. Mən geri çekilib, bu xoşsifet qadına müdirin stoluna yaxın durmaq üçün yol verdim.

Gənc qadın mənim bu hərəkətimi anlayaraq, uzun kirpikli qara gözlərinin ucu ilə mənə tərəf baxıb “Sağ olun!” – dedi və müdirə müraciət etdi:

- Yerlər barəsində məlumat aldınız mı?
- Müdir başını qaldırmayaraq:
- Yox, – dedi və sonra dodaqlı elavə etdi: – Güman etməyirəm ki, çox yer olsun... Qatarlar dolu gəlirlər.

– Mən bilməyirəm: necə olsa, mən bu qatarla gərək yola düşəm. Sizdən rica edirəm ki, mənə kömək edəsiniz, – deyə qadın təkid edirdi.

– Yer olmasa...

– Mən qala bilmərəm.

Onun sözündə elə bir təskinlik var idi ki, heç kimse ona etiraz etməyə cüret edə bilməzdi.

Bu artıq mənim diqqətimi cəlb etdi. Mən qatarların divardan asılmış gediş-geliş cədvelinə baxar kimi, durub tam diqqətlə qadını dinliyir, onun danışq ve hərəkətinə tamaşa edirdim. Bu vaxt mən onun üzünün yarısını gördüm. Qızarmış yanaqları, uzun kirpikləri, iri gözlərinin süzgün baxışı ona məlahət verirdi. Onun zahiri gözəlliyyindən daha dərin təsir edən qəti, cürətli, ezməli damışıçı idi.

İllerce zülm çəkmiş türk qadını, sən çoxdanmı belə səfərə çıxırsan? Çoxdanmı qorxduğun, qorxmağa məcbur edildiyini müdirlə tam ixtiyara malik bir vətəndaş kimi danışdırın?

Qadın kabinetdən çıxdı.

Mən mövqif müdirindən istədiyim yoxlamanı sorub çıxdım. Qoca bir kəndli haman qadınla damışdı:

– Sən verdiyin ərizənin cavabı çıxbı, ömrün artıq olsun, gedirəm. Sən haraya?

– Mən də Bakıya.

– Bəs məktəb, qızlar nə olacaq? Qayıdırısanmı?

– Mən gedirəm, başqası gələr. Qızlar oxuyacaq, hamı da mənə söz veribdir.

Bu vaxt zəng çalındı və qatarın yaxın mövqifdən çıxdığını xəbər verdi. Hamı müsafirlər kassa qabağına toplandılar. Bilet... filan... aldıq. Qatara minəndən sonra biz haman qadınla bir kuponə düşdük.

Yolda yavaş-yavaş tanış olduq. Adını öyrəndim – Zərifə xanım idi.

Bu gənc qadın müəllimə imiş. O danışlığı kəndli də haman qadının müəllimlik etdiyi kəndin camaatından imiş. Mənim maraqlandığımı görünce, qadın dolu ürəyini boşaltmağa ehtiyac hiss edir kimi, mənə uzun və acı bir əhvalat söylədi. Söylədikcə iri gözləri dolurdu, əlindeki redüküldən bir yaylıq çıxarıb gözlərini silir və hekayəsinə davam edirdi. Qoy özü əhvalatı nağıl etsin:

– Atam alverlə məşğul idи. Sübh tezdən evdən gedər, yalnız axşam hava qaralandı qayırdı. Atamın farsca yaxşı savadı var idi... Axşam şamdan sonra məşin cildli böyük kitablardan birini açıb oxuyardı.

Hərdənbir də bu kitabları avazla oxuyardı. Onda mən onun qarşısında durub diqqətlə dinliyir, amma heç şey anlamayırdım. Atamın kitab oxuması məni həvəsləndirirdi. Mən də onun kimi oxumaq isteyirdim. Bir dəfə də atama dedim ki, mən də o kitabları oxumaq isteyirəm.

Cavabında atam dedi ki, o mənim oxumaq istədiyime etiraz etməyir; lakin mümkün deyildir. Qızlara məxsus elə bir həyali məktəb yoxdur.

– Bəs qız məktəbləri nədir?

– Onların sözünü danışma, yaramaz.

Lakin mən bu sözlərin mənasını qanmadım, mübahisə də etmedim. Mənim ər evində olan bacım da savadsız idi. Hərdənbir onu yoxlamağa gedirdim. Cox pis halda yaşayırıdı. Yazıçı sabahdan axşamadək işlədirdilər. Mən ondan əhval soranda deyirdi:

– Satılmış qul kimi işləyirəm.

Bir gün yenə bacının yanına gəlmişdim. Bilmədim nə olmuşdu ki, əri açıqlanmışdı; nə dedisə, bacım cavab qaytardı. Əri divardan asılmış “tatarımı” götürüb, bacımı döyməyə başladı.

Mən çığrdım. Ağlaya-aglaya eve qayıdın, anama dedim. Anam bu vaxt naxoş idi. Axşam atam geldi. Ona da xəbər verdim.

– O bizim ixtiyarımızda deyildir. Biz ərlə arvadın arasına gire bil-mərik, – dedi.

Anam da onunla razı idi ki, heç bir söz demedi. Amma mən bu əhvalatla heç də razı olmaq istəməyirdim. Eyvah, mən də əre veriləcək və sonra bacım kimi döyüleceyəm! Bu fikir mənim başımdan çıxmayırdı. Mən belə yaşamaq istəməzdəm.

Mənim qardaşım məktəbdə oxuyurdı. Hər gün məktəbdən geləndə qəzet, jurnal getirib oxumağa başlardı. Mən də onun yanında oturardım.

Mənim dinlədiyimi görən qardaşım ucadan oxumağa başlardı. Anlamadığım yerlerini mənə öz sözü ilə söylərdi.

Qəzet və jurnal yazıları məni xoşlandırdı. Burada elm və maarifdən yazılırdı. Ancaq bu yazılarından arvadlar istifadə edə bilməyirdilər. Bildiyim bütün qızlar, arvadlar savadsız idilər. Qardaşım yavaş-yavaş mənə hərfləri öyrətməyə başladı. Neçə aydan sonra birinci qiraət kitabını qurtardım.

İndi hıqqına-hıqqına oxuya bilirdim. Amma çox vaxt oxuduğumu qanmayırdı. İngiləb düşdü, işlər dəyişdi. Qızlar üçün hər yanda

məktəb açıldı. Mənim məktəbə getməyimə heç kəs bir söz demədi. Məni qardaşım məktəbə aparıb yazdırdı. Bu vaxt anam da ölmüşdü.

Atam məndən soruşurdu:

– Nə qədər oxuyacaqsan?

Mən cavabında deyirdim:

– Müəllime olmaq isteyirəm.

Mənim fikrim bu idi ki, məktəbi bitirib müəlliməlik etməyə hazırlanıbm; cünki cəhalet dünyasında günahsız boğulub, həlak olan bacılarımı kömək etmək isteyirdim.

– Qoy bacılarım oxusunlar, öz ixtiyarlarını düşünsünlər. Onda onlar qul kimi yaşamazlar.

Bu mənim qəti fikrim idi.

Oxuduğum məktəbin müəllim və müəllimələrinə baxıb həsəd aparırdım. Nə xoşbəxtirlər ki, yüzlərcə əzilməyə mehkum qızları felakətdən xilas edirlər! Mən çox səyə dərslerimi hazırlayırdım. Məni təqdir edirdilər. Sınıf müəllimimiz bizim sınıfə cürbəcür qiraət kitabları verirdi. Mən bu kitabları tez-tez oxuyub qaytarırdım.

Bir gün yənə dərslərdən sonra kitab paylarkən müəllimimiz bütün qızlara kitab verib yola saldı. Mənə iki kitab verəcəyini söylədi.

Qızlar getmişdi. Müəllim gedib müəllimlər odasından iki kitab götürdü. Aldım, təşəkkürler etdim. Bərabər çıxdıq. Müəllim mənimlə səhbət edə-edə gəldi. Yolda xudahafız edib döndü. Mən ona bir müəllim, bir ustad kimi baxırdım. Mən nə bilim ki, fikrindən nələr keçirmiş. Sonralar da bir neçə dəfə məktəbdən bərabər çıxdıq.

Bir gün məktəbdən çıxarkən, o mənə axşam gelməyi təklif etdi:

– Gəliniz, size bir-iki kitab verib, yazı tapşıracağam.

Gəldim, müəllimlərə məxsus otaqda məni gözləyirdi. İçəriyə dəvət etdi. Həmişəki kimi yənə səhbətə başlıdı. Əvvəlcə ədəbiyyatdan, şeirdən danişdı. Sonra: "Qadın azadlığı bizim ən birinci işimiz olmalıdır", – deyə qadın azadlığı üçün aparılan mübarizə haqqında söylədi. Mən onu dinləyirdim. Sevinirdim ki, kişilər arasında da qadın hüququ üçün belə çalışanlar var. Səhbətinini bitirər-bitirməz mən ondan verəcəyi kitabı rica etdim.

– Evdə unutdum, – dedi və sonra tez əlavə etdi: – Gedək, evimiz yol üstündədir, verim.

Mən heç bir şey güman etməyirdim. Razi oldum. Çıxdıq. Səhbət edə-edə evlərinə yanaşdıq. Mən qapıda gözləmək istədim.

– Ayıbdır, açıqfikirli bir qız qapıda gözləmek yararmı? Buyurun içəri gedək.

Mən utandım. Razi oldum. Birinci dəfə mən onun mənzilini gördüm. Məni oturmağa davət etdi. Kitab şəkfinin qarşısında durub bir çox kitabları mənə göstərdi, hər əsər bareśində məlumat verdi. Mən onu diqqətlə dinləyirdim. Ürəyimə bir şey belə gətirməyirdim. O da bunu his edirmiş kimi, məni məşğul etməyə çalışırdı. Axırda mənə bir-iki kitab verdi. Qalxdım. O, mənim elimi tutub sıxdı və dedi ki:

– Sizin kimi azad qızlarınızı görəndə qəlbimdə bir sevinc günü tülü edir.

Nə demək istədiyini bilmedim. Ancaq baxışı mənim xoşuma gəlmədi. Lakin o mənim müəllimim idı. Bir şagird müəllimindən nə üçün qorxmalıdır?

Tez burada udqundu. Bir az durdu. Yaşarlış gözlərini əlindeki kiçik yaylığın ucu ilə sildi. Yenə davam etdi:

– Bundan sonra bir neçə dəfə o məni evinə çağırıb kitab verdi. Onun şirin danişığı, geniş biliyi mənim xoşuma gəlirdi. O, çox şeir bilirdi. Hər dəfə mənə yeni-yeni şeirler oxuyardı. Mən şəri çox sevirdim. Müəllim də bunu bilirdi.

Bir dəfə yene müəllim məni dərsdən sonra saxladı. Yeni kitab verəcəyini söylədi. Berabər evinə gəldik. Otağa daxil olan kimi mənə konfet təklif etdi. Özü isə kitab axtarmağa məşğul oldu. Mən təklif etdiyi konfeti yemədim. Müəllim gözaltı baxırmış ki, kitabı tapıb, yanında oturdu, sonra mənə təklif etdiyi şirinini rədd etdikde:

– Ürəyimi sindirirsınız. Rica edirəm, – dedi.

Mən aldım, yedim. Sonra qalxıb şəkfdan şərab şüşəsi çıxarıb, iki qədəhə tökdü. Mən içmədim. Özü bir-ikisini içdi. Gözləri işıldayırdı. Mən getməyə hazırlandım. Konfetdən sonra da özümü yaxşı hiss etməyirdim. Kitabı alıb çıxməq istədim. Birdən müəllim məni qucaqladı və öpməyə başladı. Mən özümü şaşırdım. Qollarından xilas olmaq istədim. Lakin əllərimi buraxmadı. Məni taxtın üzərinə yıxırdı. Mən çığırmışa istədim. Qolu ilə ağızımı tutdu... Bütün ağırlığı ilə üzərimə yıxıldı... Nəfəsim kəsildi...

– Məni əfv etməlisiniz, özümü itirmişdim. Hər halda mən barenzə günahkaram.

Mən dinməyirdim. Nə deyəcəkdir? O isə danişirdi:

– Ancaq söyleyiniz, mənə gəlirsinizmi? Mən sizi almaq, sizinle həyatımı birləşdirmek istəyirəm. Rədd etməyiniz... Sevirom... Yalnız...

Mən qalxdım, çıxdım, nə edəcəyimi bilməyirdim. Məktəbə davam edimmi, şikayət edimmi, lakin doğrudan sevirmi? Mən özümdə ona qarşı bir şagird hissi duyurdum. İndi o mənim qarşısında müəllim, ustad deyil, bir kişi idi. Mən ona nə kimi hiss bəslədiyimi aydincasına bilməyir və anlamayırdım. Bu vaxt mən axırıncı sınıfda idim. O gündən sonra bizim münasibetimiz dəyişdi. Mən onu rədd edə bilmədim. Üzərimdə onun anlaşılmaz bir hakimiyyəti dururdu və mən də ona təbe idim. Nə üçün, bilmeyirəm.

İnqilab hərəkatı məni maraqlandırır, mübarizəyə çağırırırdı. Mən hətta istəyirdim ki, Gençlər İttifaqına daxil olam. Məktəbdə kom-somol təşkilatı yox idi. Bir dəfə bu xüsusda müəllimə də dedim, elə təccüb etdi ki:

— Komsomola yazılmış?.. Nə danışırsınız! Komsomol həyatı qız-larıñ yeri deyildir, bu fikri buraxınız.

Komsomol barəsində elə şəylər danışdı ki, söyləmek mümkün deyil.

Mənim taxsırıñ odur ki, mən müəllimimin dediklərindən sonra bir daha komsomola yazılmış məsəlesi ilə məşğul olmadım. Bu barədə mən çox heyif silənirəm.

Mən məktəbdə oxuyunca, bizim münasibetimiz davam etdi. O mənə daima söyləyirdi ki, məktəbi bitirdikdən sonra mənimlə evlə-necəkdir. Mən inanırdım. Mən məktəbi bitirdim. Yeni açılmış müəllimlik kursuna yazıldım. Bir ildən sonra müəllimlik vəzifəsini ifa etməyə buraxılacaqdım. Müəllimlik kursunda təsadüfən bildim ki, mənə məhəbbət bəslədiyini bəyan edən və mənimlə evlənmək istə-yən o müəllim... bilirsınızmı, evli imiş, çolma-çocuqları da var imiş. Mən onu subay zənn edirdim. İndi bildim ki, o məni aldadırmış... Nə qədər nifret hiss etdim.

Müəllim... Azadəlik səhbətləri... Qadın azadlığı üçün mübarizə təbliği... Həyasızcasına məni aldadırmış. Mənim sadəliyimdən isti-fade etmiş, bacımı qul kimi işlədib döyənlə, bu ismet və hüququma təcavüz edən həyasızda nə təfavüt?

Yazlıq qadın, dedim, azadlıq yolun nə qədər çətin və düşmənlərin nə qədər coxdur!

Bundan sonra onunla əsla görüşmedim. Hətta təsadüfən rast gələn-de de ona baxmaq istəməzdəm. O da bunu düşünmüştü ki, məndən qaçırdı.

Kim bilir, bəlkə indi başqa bir sadəlövh qızı nişanlayıb, toruna salmaq üçün məndən uzaqlaşırırdı. Müəllimlərə ehtiyac olduğundan kursların vaxtını iki ay ixtisar etdilər. Kursu bitirenləri qəzalara göndərdilər.

Mən sevinirdim ki, arzuma çatıram. Qaranlıqda qalmış bacılarımı oxudub, onları yeni həyat üçün hazırlayacağam. Nə qədər məsuliyyətli, nə qədər böyük və mühəddəs bir iş qarşısında idim! Bunu mən ezelcə hiss edirdim...

Mən N. qəzasına təyin edilmişdim. Maarif Komissarlığından verilmiş kağızları icraiyyə komitəsində maarif şöbəsi müdürüne təqdim etdim.

Maarif şöbəsi müdürü çalpapaq, hündürboylu, qara üzlü birisi idi. İlk baxışda cavan görünürdüse də, ancaq danışan və gülen vaxt bütün üzü qırışındı. Nə qədər nahamvar idi!.. Təqdim etdiyim kağızları oxudu, mənə baxdı.

— Xoş gəlmisiniz, buyurun, əyləşin! Adə, Səfi, bir stul getir, — deyə çağırıldı.

Tüklüpapaq, ayaqyalın birisi daxil olub, bir stul getirdi. Mən təvəqqə etdim ki, tezlikcə məni məşğul olacağım məktəbə təyin etsin.

— Niyə tələsirsiniz? Sabah və ya birisi gün gəlin, göndərərik. Bəlkə özüm də getdim. Berabər gedərik.

Mən rica etdim ki, bu gün müəyyən etsinlər. Məəttəl olmaq istə-mədiyimi bildirdim.

— Bıy, bıy, niyə tələsirsiniz? Bu axşam qonağımız olarsınız, teatromuz da olacaq.

Mən yene təkid etdim.

Müdir gözlerini bərəldib, mənə baxdı. Bir qədər baxandan sonra

— Gərek bir icraiyyə komitəsi sedri ilə danışam, bəlkə sizi başqa yerə təyin etmək mümkün oldu. Yaxında olsa yaxşıdır! Siz niyə tələsirsiniz?

Mən söylədim ki, burada qalmaq istəmeyirəm. Qalmağa müəyyən yerim də yox idi. O mənə öz evlərində otaq teklif etdi. Mən təşek-kürlərle rədd etdim. Rica etdim ki, sabah məsələni tamam etsin.

O gün səher məktəb müəllimlərindən Şükufe xanım adlı birisini tapıb tanış oldum. Onun evində gecələmək istədim. Müəllime orta sinli bir qadın idi. Çox şad oldu və artıq hörmətlə məni qəbul etdi.

O gecəni orada qaldım. Sabah tezdən maarif şöbesinin qapısını kəsdim. Şöbə müdürü gelince, müraciət edib toyin edilməm barəsində əmr verilməsini rica etdim.

– Dünən gecə harada qaldınız?

Mən söylədim.

– Ay... bilməmişəm... gələrdim.

– Mən sizi artıq narahat etmək istəmeyirəm; rica edirəm ki, hansı məktəbə gedəcəyim xüsusda sərəncam edəsiniz.

– Niyə tələsirsiniz?

Mən ona:

– Mən burada qalmaq üçün gelmədim, – deyincə, o mənə cavabında:

– Bəlkə burada qaldınız, – deyə gülümşədi, kobud dodaqları qaçıdı. Alt dodağı daha da sallandı. Bir dəqiqədən sonra əlavə etdi: – Burası sizin Bakıdan çıxmış pisdir?

Mən söylədim:

– Mən buraya məktəbdə məşğul olmağa göndərilməsem; ona görə də teyin edilməm barəsində əmr alıb işə şuru etməliyəm.

Müdir əvvəlcə bir söz demədi. Mizin üzərindən bir kağız götürüb baxdı və sonra üzünü mənə tutub dedi:

– Sizi teyin etmək bir az vaxt isteyir.

Mən təəccüb etdim:

– Yer yoxdurmu? Çətinlik varsa, mən geri dönüb başqa qəzaya gedə bilərəm.

Müdir əlindeki kağızı mizin üstə qoyub, başını buladı və dedi:

– Yox, o deyil, müəllimə bize lazımdır. Sizin kimi bir müəlliməni biz hara buraxarıq.

Mən onun sözünü kəsərək, həyəcanla:

– Bəs niyə təxir edirsınız? – deyə soruştum.

Müdir kəmali-asudəliklə papiros qutusunu çıxarıb bir papiros aldı, yandırdı və gözünün birisini yumub, o birisi ilə mənə baxdı. Papiros tüstüsünü püfləyib dedi:

– Mən siz yaxın bir kəndə teyin etmək isteyirəm. Bundan ötrü isə bir balaca deyişiklik etmək lazım gəlir.

Mən məsələni anladım. Yaxın kənddəki müəlliməni başqa yerə göndərmək və məni onun yerinə teyin etmək istəyirmiş. Mən etiraz etdim:

– Mən ona razı ola bilmərəm. Mən başqasının yerinə gəlmədim. Mən rica edirəm ki, müəllimi olmayan kəndə məni təyin ediniz.

Müdir gülümşəyərək dedi:

– Belkə elə istəyən var.

Mən hiddətlə:

– Kim elə isteyir? – deyə sordum.

– Bir-iki gün gözlayın, yerinizi həll edək: niyə belə səbirsizlik göstərişsiniz? Gərək siz bizim ehvalımızı öyrənəsiniz, biz də sizə beləd olarıq...

Sonra şöbə müdürü irəliləyib, dik mənim qarşısında durdu və diqqətlə üzümə baxaraq soruştu:

– Belkə qəribəsəyirsiniz?

– Mən işe başlamaq isteyirəm. Bayaqdan da bunu neçə dəfə təkrar etdim.

Cıxdım.

Nə etməli idim? Yenə gözleməyə qərar verdim.

– Belkə, sizin başınızı ağrıldırıram, xanım, – deyə o sorğulu bir baxışla mənə baxdı. Sanki mənim üzümədə: "Maraqlanırı?" sualına cavab axtarındı. Bir az sükutdan sonra dərindən ah çəkib, sözünə davam etdi.

Axşam saat yeddi idi. Qonaq olduğum müəllimənin otağında oturub kitab oxuyurdum. Şükufə xanım da mütəəllimlərinin dəftərlərinə baxırdı. Doğrusu, mən özümdən bezar idim. Bu müəlliməni narahat etməkdən artıq dilxorlanmışdım. Qapı döyüldü. Müəllimə qapını açaraq, ahestəcə:

– Göresən kimdir? – dedi.

Gələn dünən maarif şöbəsi müdirinin yanında olduğum zaman çağırıldığı Səfi idi:

– Müdir deyir ki, buyursunlar biza.

Mən bir şey anlamadım. Nə olmuşdur? Nə xəbərdir? Rəfiqəm mənə müraciətlə:

– Müdir xəbər göndərib bizi dəvət edir. Nə buyurursunuz?

Mən getməyəcəyimi bildirib dedim:

– Siz getmək istəyirsiniz, buyurun; mənə izin verin evdə qalım, yorğunam.

– Xeyr, siz getməsəniz, mən hara gedərem. Çağırışın səbəbi, bəlkə, sizin gəlmənizdir.

Mən təəccüb etdiyimi bildirdim.

Qərez, nə o, nə mən getdik; göndərilən adama rədd cavabı verib, qaytardıq.

— Müdirə söyləyin ki, qonağımız yorulmuşdur; mən də dəftərlərə baxacağam, bağışlasın!

— Bu nədir? — deyə Şükufe xanımdan sordum.

Şükufe xanım ah çəkərək:

— Müdirdir, böyükdür. Kim bilir nə fikir edibdir.

Bir az keçməmişdi ki, yenə qapı döyüldü. Bu dəfə gələn müdir özü idi. Daxil olub gülə-gülə:

— Deyir ki: “Dağ Məhəmmədin yanına gelməsə, Məhəmməd dağın yanına gedər”. Bizimki belə gelibdir. Həmişə özümüz gərek “dağın” yanına gedək... — dedi.

Öz evinə gəlmİŞ adam kimi paltosunu çıxarıb, qapı ağızından asdı və sonra üzünü Şükufe yə tutdu.

— Nə olubdur? Niyə evdən bayırı çıxməq istəməyirsiniz?

Bu sözləri deyərək, müdir otağın ortasında durdu. Ev sahibi sandalya təklif etdi. Müdir eyləşdi və danışmağa başladı. Çox şəyər söylədi. Əvvəl işlərinin çoxluğundan və çətinliyindən şikayət etdi və sonra yeni açılaçaq məktəblər üçün çalışdığını qələmə verdi və daha sonra özünü tərif eləməyə başladı. Bu söhbətin axırı yox idi.

Şükufe xanım çay tədarük edib verdi. Bir neçə dəfə məktəb işlərindən danışmaq istədi. Lakin müdir bircə dəqiqlik aman vermədi. Axırda da bildirdi ki, yaxın zamanda Bakıya gedəcək və yeni dəstirüləməller, məramnamələr və kitablar gətirəcəkdir. Mən dinləyir, heç bir söz deməyirdim, Şükufe xanım da “bəli, bəli” deyərək, müdirin dediklerini təsdiq edirdi.

Müdir ayağa qalxaraq, mənə:

— Siz niyə danışmayırsınız? Təyin üçünmü tələsirsiniz? — dedi, — sabah gəlin, hər bir şey hazırlır. Çox da uzağa göndərməli olmadıq.

Mən kəndin adını bilmək istədim.

Söyledi.

Mən təşəkkür etdim...

— Mən təşəkkürler etməliyəm, siz bizim unudulmuş qəzamızıza gəldiniz və bizi sizin kimi bir müəlliməyə malik etdiniz. — Sözlərinin təsirini müşahidə edər kimi, bir az durdu, sonra dedi: — Ancaq bu yaxşı deyil ki, siz mendən qaçırsınız!

Mən etiraz etdim. Mənim nə sayaq müəllimə olmağımı bilmədən tərif etməsi ilə məni təhqir etdiyini söylədim. Qaçmaq deyil, bir məktəbə təyin edilməmi rica etmiş olduğumu əlavə etdim.

— Yox... yox... mən dediyimi siz düşünmədiniz. Mən sizin şəxsi münasibətiniz haqqında deyirəm.

Mən təəccüb və heyvətlə onun üzünə baxdım.

Müdirin danışıği hər ikimizin nifrətinə səbəb olduğu bəlli idi. “Bu, alçaq adamdır. Nə üçün bunlar bize yoldaş kimi deyil, başqa cür baxırlar? Nə üçün?” — deyə mən fikir edirdim.

Gənc qadın dayandı. Vaqondan səs və küy eşidildi. Mən kunedən baxdım. Hansı mövqifdə isə durmuşduq və yeni miniklər öz yerlərini axtarırlardı. Dönüb kuppenin pəncərəsindən baxdım. Mövqifin zəif surətdə işıqlanmış platformasında yuxulu sərnişinlər o yan-bu yana qaçırdılar.

— Hansı mövqifdirsə, bilməyirəm, — dedi.

— Yorulmuşsunuzsa, yatınız, mən sizi yordum, — deyə Zərifə mənə üz tutdu. Fəqət mən rica etdim ki, mümkün isə tamam etsin və dinləməyə hazırlandım. Xanım başladı:

— Sabah, maarif müdiri məni təyin etdi. 30-35 verst mesafədə bir kənddə yeni açılmış məktəbdə qızları oxutmalı idim. Bu, mənim arzuma müvafiq idi. Bir şey də söyləyim. Müdir mənimlə getmək istəyirdi. Hazırlanmışdı. Mən bunun müşayiətindən dölxor idim. Lakin sonradan icraiyyə komitesi-divani-reyasətinin tacili iclası olduğuna çağırıldı. Gedərkən mənə:

— Mən istərdim ki, 30 verst yolu tək getməyəsiniz. Tutmadı. Sağlıq olsun. Başqa vaxt, bir az vaxtdan sonra, gələcəyəm... Sizə deyacəyim çoxdur, — dedi.

Mən bir söz demədim. Müdirin getməməsindən mən şad idim. Mənim istədiyim də qızları oxutmaq, onları yeni yaşayış aləminə girmək üçün hazırlamaq idi. Böyük bir həvəslə işə başladım. Çox da müvəffəqiyətlə məktəbdə məşğul olurdum. Qızların mənimlə əlaqəsi həvəsimi daha da artırırdı. Beləcə bir neçə ay məşğul oldum. Kənd xalqı mənə çox hörmət edirdi. Hər bir kəndli gəlib məndən əhvalat soruşurdu. Nə lazıム isə hazır etməyə çalışardı. Bu qayğı və hörmət məni minnətdar edirdi. Mən bu münasibəti avam və cahil kəndlilən gözleməzdim. Bir gün maarif müdürü gəldi. Məktəbə baxdı.

Qızları dindirdi. Sonra mənimlə səhbət etməyə başladı. Əvvəl dərs-dən, məktəbdən, camaatın əlaqəsindən sordu... sonra... sonra məni özü ilə birlikdə şəhərə getməyə dəvet etdi. Rədd etdim.

— Nə üçün siz belə kəmiltifatsınız... Nə olacaqdır? Bu camaat bir söz deməz. Mən müdür, siz müəllimə, bərabər gedirikse, kim nə deyər?

Mən söylədim ki, camaatın nə deyəcəyi deyil, özüm şəhərə getmək istemeyirəm. Bir də şəhərdə bir işim yoxdur.

— Belki mən sizi rəsmi çağırıram.

— Rəsmi çağırısanız, məcburam. Lakin sizin rəsmi nə sözünüz olsa, burada deye bilərsiniz.

— Bu da rəsmi tələbmi?

Mənim sualımla ona xoş gəlmədi. Mənə açıqlı baxdı. Lakin onun açıqlı və ya xoş baxışı, məndən ötrü təfavütsüz idi. O gün müdür şəhərə qayıtdı. Bir həftədən sonra müdirlərin imzası ilə bir kağız gəldi. Məktəb işləri ilə əlaqədar bir neçə məsalənin həlli üçün məni qəza mərkəzinə çağırırdı. Müdirlərin dediyi rəsmi təliqə bu idi. Getməyə qərar verdim. Şəhərə gedən kəndlilərlə bərabər arabaya minib yola düşdüm.

Şükufə xanımla əski bir yoldaş kimi görüşdük. Müdirlərin yanına getdim. Məni görçək:

— Hə, gəldiniz, xoş gəldiniz, hara düşmüsünüz?

Mən söylədim.

— Mən gərek o Şükufə xanımı buradan başqa yere köçürəm ki, bir də siz onun yanında durmayasınız.

— Bu nə demekdir? — deyə təeccüb etdim.

— Mən sizə demişdim. Mən istərdim ki, siz şəhərə gələndə bize düşəsiniz. Mənim iki otağım... Otağım... Biri sizin öhdənizdədir... — dedi.

— Harada qalmış, o mənim işimdir. Maarif şöbəsinə heç dəxli yoxdur. Bir də bu qayğılardan mən müdür yoldaşı tamamilə xilas edirəm.

— Yox, yox... Bilirsinizmi, mən sizə açıq demək istəyirəm, izin versəniz?

— Buyurun!

— Mən istəyirəm ki, bizim əlaqəmiz yaxın olsun, biz bir-birimizlə yad olmayıq... Yaxın əlaqə insanların öz əllerindədir.

Mən açıq və təeccübə onun üzünə baxdım. Bir dəqiqə o nə deyəcəyini bilmədi.

Mən ondan:

— Mən sizə bu kimi danışıqlar üçün heç bir ixtiyar verməyirəm; mən sizin bu sözlərinizi eşitmək istəməyirəm; məktəb məsələlərini söyleyiniz. Mən getməliyəm, — dedim.

— Bağışlayınız... bağışlayınız. Mən sizə bir söz deməmişəm ki, o sizi acıqlandırsın.

— Dedikləriniz!

— Mən rica etdim ki, açıq danışmağa izin verəsiniz, siz də razı oldunuz.

— Mən bu danışıqlara izin verməyirəm. Mən məktəb məsələləri üçün geldim.

— Bir dəqiqə... Siz Bakıda oxurkən Rüstəmi tanıydınız mı? O sizin müəlliminiz olmuşdur.

Otaq başıma firlandı. Rüstəm, o həmin nifretlə xatırladığım sinif müəllimim iddi. Müdirlərin şəşirdığımı görüb əlavə etdi:

— Mən onun dostuyam — yoldaşıq. Mən istərdim ki, siz mənə də Rüstəmə baxığınız kimi baxasınız. O mənə sizin bərenizdə...

Bu, həyəsizliğin axır dərəcəsi idi. Artıq dinləyə bilməyəcəkdir. Qalxdım. Sözünü keserek:

— Bu danışıqların mənasını qanıtmayıram və qanımaq istəməyirəm. Bu səhbətlər maarif şöbəsi müdirlənə heç yaraşmaz! — deyib çıxdım. İndi gedirəm öz divanımı tamam eleməye, maarif cəbhəsində çalışmağa, məni gözləyən yüzlərcə qızları savadsızlıq zülmətindən xilas etməyə. Tələsdiyim üçün mənim ismətimə toxunmuş o alçaq adama mən əvvəldən ancaq nifret etməklə kifayetlənmişdim. İndi görünür ki, səhv etmişəm. Onun bərəmdə neşr etdiyi sözlərinə və qəhrəmanlığına aid söylədiyi nağıllarına axır qoymalıyam. Gedirəm. Qoy bilsinlər ki, qadınlar öz hüquqlarını alçaq və dənilərdən müdafiə etməyə qadirdirlər.

Xanım sakit oldu. Qatar sürətli gedirdi. Bütün miniklər uyumaqda idi. Sükut bərpa idi. Bu sükutu qatarın həzin-həzin oxuyan və xanımın söylədiyi hekayəni oxşayan təkərləri pozurdu. Görünən zəif lampa işıqları ətrafi bürümiş qaranlıqla çarpışmaqda idi. Lakin dərin qaranlıq qarşısında zəif olan bu işıqlar öz mübarizələrində qalib gəlmək istərkən, herdən bir mehv olur, itir və yene qüvvətlənib görünürlerdi. Mən bu çarpışmaya tamaşa edir, vəqon təkərlərinin mahnisini dinləyirdim. Zərifə xanım iki əli ilə başını tutub fikrə dalmışdı.

1928

MİRZƏ BADIMCAN

“Mirzə Badımcان” onun ləqəbi idi. Bu ləqəb ona orta məktəbdə oxuduğu zaman verilmişdi. Mən də onu o vaxtdan tanıyırdım. Adı Ağacan, familiyası Məhəmmədcanov idi. Nə səbəbə ona Mirzə Badımcan deyildiyi və kimin tərefindən birinci dəfə olaraq bu ləqəbin ona verilməsi ilə heç bir kəs maraqlanmayırdı. Hami bilirdi ki, ona Mirzə Badımcan deyilir, – Mirzə Badımcan, vəssalam. O qədər ona Mirzə Badımcan deyilmişdi ki, doğrudan da, hamı öyrəşmişdi. Təəccüb edən yox idi.

Lakin onun Mirzə Badımcan ləqəbi, adı Ağacan və familiyası Məhəmmədcanovla həmahəng olduğu ilə əlaqədar olması heç şübhəsiz idi.

Bu Mirzə Badımcanın belə bir xasiyyəti var idi: daima özünü və ya qohumlarını tərif etməyi sevərdi. O bunu nə qədər ustacasına ifadə etmek istəsə də, yenə bir müşahidəcindən məqsədini gizlədə bilməzdı. Qızışlığı zaman özünü bir hüdud içerisinde saxlamağa çalışmaq istəməzdı. Adətən belə olurdu. Söhbət esnasında Mirzə Badımcan sözə başlayaraq birisinin qəhrəmanlığını saçma sözler ve ifadələrlə təsvir edir, sonra hazır olanların hamısının diqqətini özünə cəlb etdiyini görünce, bir az toxтайib məsələnin üstünü açardı. Məlum olardı ki, gücünü, hünərini tərif etdiyi adam, onun atası, ya omisi, ya bibioglusu, ya xalaoğlusu, ya qardaşı imiş...

Bəzən belə söhbətlər zamanı öz fəsahət və bəlağətindən razı qalaraq, yaradıb quraşdırıldığı mənzərəye alışır və səsini bacardıqca xəfifləşdirib: – O mən idim... mən özüm idim, – deyə buraxdığı təsiri müşahidə etməkdən memnun olardı.

Heç yadımdan çıxmaz. Bir gün bir dəstə şagird halqa vurub meşə heyvanlarından, yırtıcı heyvan ovundan söhbət edirlərdi. Mirzə Badımcan əvvəlcə başqalarını dinloyıb, sonra özünəməxsus üslub və ifadə ilə sözə başladı.

– O nadir, bizim yerdə biri var idi, tek və tənha qurd, ayı, çöl camışı, qaban ovuna gedərdi. Heç vaxt ovdan boş qayıtmazdı. O özü damışır ki, bir gün bu, ayı axtararaq, meşənin qalınlıqlarına qedər varır. Birdən görmezden bir ayı qazmasına düşür. Düşən kimi qarşısında qocaman bir ayı görür. Özünü itirməyərək, dik ayının gözünü baxır. Ayı da ona başdan-ayağa diqqət salır. Sonra ayı pəncəsini qaldırıb onun üzünə

bir şapalaq vurur, şapalağın zərbəsində adamın başı çarx kimi hərlənir.

Burda Mirzə Badımcan bir balaca sükut edib yan-dövresinə baxdı və hamının diqqətini cəlb etmiş olduğunu görünce, özündən memnun qalaraq davam etdi:

– Mən onun dilindən nağıl edirəm, bəli, başı fırlanır, ayı onun çənəsindən tutub toxtdır. Şapalağını yenə bir də təkrar edir, bu dəfə yenə adamın başı hərlənir, əvvəlki mövqeyində durur, ayı ona baxır, o isə daha ayıya fürsət vermək istəməyərək, var qüvvəsini toplayıb ayıya soxulur və ayının boynunu qarib altına basır, tez belindən qayışını açıb ayının əl və ayağını bağlayır və “səndən mədəd”, – deyə qazmadan çıxır.

Uşaqlar Mirzə Badımcanın sükut etdiyini görçək yerbəyerdən:

- Bəs ayı necə oldu?
- Nə əcəb ayı onu əvvəldən parçalamamışdı?
- Necə oldu ki, təkbaşına ayını yıxdı? – deyə bir çox suallar verdilər.

Mirzə Badımcan sağ əlini qaldırıb onları dinləməyə dəvət edərək:

– Durun, bu saat söyləyəcəyim, – dedi və hamisinin sakit olduğunu görünce başladı:

– O dediyim adamın gücünə bizim yerdə güc çatmazdı. Cəld və güclü... Ayı da onun gücündən qorxub məğlub olmuşdu. Tamam vilayətdə o öz qüvvə, hünərile məşhur idi.

Dinleyənlərdən bir neçəsi səbirsiz:

- O kim idi? – deyə sordular.

Mirzə Badımcanın xasiyyətinə yaxından bələd olan və sözüne çox da inanmayan Səftər gülümseyərək:

– O əmin idimi? – deyə sorduqda, Mirzə Badımcan Səftərin istehzasını görmək istəməyərək, qaşlarını çatıb tam ciddiyətə:

– Yox, əmim oğlu idi, – deyə fəxrle başını qaldırıb hamısını gözdən keçirdi.

Qulaq asanlar bir-birinə baxıb bir söz demədilər. Yalnız Səftə əvvəlki tərzdə:

– Bax, mən bir xal səhv elemişəm... Bildim ki, o sizlərdən olacaq, – dedi.

Fəqət Mirzə Badımcan Səftərin bu mənalı sözünə ancaq:

– Bəli, onun başına gələn macəraları bilsonuz, bu əhvalata bir o qədər təəccüb etməzsiniz...

Lakin o macəraların nə olduğunu biz bilmədik ki, bilmədik...

Ağacan ona verilmiş ləqəbdən təng və narazı olduğunu bildirməməyə çalışaraq, ona Badımcان deyildiyi vaxt zarafata salır, ağartmayırdı. Zahirən qulaqardına salırdısa da, amma içəridən hirslenməsini arabır aşkara çıxarırdı. Bunu rəfiqlər bilirlərdi və məqamı gələndə sözərəsi onun ləqəbinə işarə etməkdən özlərini saxlamayırlardı. Bu da ona nedənse Mirzə Badımcan deməkdən daha artıq təsir buraxırdı. Qızarır, bozarır, tamam dəyişirdi.

Baharın xoş günlərindən birində bir neçə yoldaş bulvarda oturub dənizə baxır və xırda ləpələrin sahilə oynamasına tamaşa edirdik: bu ləpələr sahil üzərinə atılıb geri çekilir, ağ qanadlarını açaraq, yenə sahile cumurlardı... Uzaqlarda isə deniz sakit idi, yalnız motorlu lod-kalar onun donmuş üzünü yarib yol buraxırdı...

Bir dəstə qız gəlib bizim qarşımızdakı skamyada eyleşdi.

Yoldaşlardan biri:

– Bahar kimi letif olan bu qızlar nə üçün belə payız kimi qaşqa-baqlıdırlar? – deyə sordu.

– Deyəsən, xoşuna gəldilər – deyə Mirzə Badımcan gülümşədi.

– Xoşuma gəldilər, yox, xoşuma gəldi... Biri... – dedi.

Biz hamımız:

– Hansı? – deyə sordu.

Yoldaşımız sualın təkrar verilməsini istəmeyərək, dedi:

– O badımcanı bantiki olan qız...

O, doğrudan da, xoşsima idi. Lakin heç kəs ona baxmadı. Hami Mirzə Badımcana tərəf baxdı. Bu söz Mirzə Badımcana nə qədər təsir etdi! Az qala, hayqıracaq idi.

Sonra biz o yoldaşımıza töhmət etdik. O da bu zarafatın nə qədər təsir edəcəyini zənn etməyirmiş:

– Mirzə Badımcan deyəndə acığı gəlməyir, badımcan sözündən bu qədər hirslenecəyini bilməyirdim, – dedi.

Doğrudan da ele idi.

Orta məktəbdən sonra mən Ağacanı Xarkovda gördüm. O öz istila-hinca “vəkillik dərsi” oxuyurdu. O, məşhur tələbələrdən idi. Künçde-bucaqda qalanlardan deyildi. Yalnız qafqaziyalar deyil, başqlarının da bir qismi arasında tanınmışdı. Bu da onun ictimai fəaliyyəti sahə-sində idi. Lakin onun ictimai işlərdəki fəaliyyəti özünəməxsus qay-daya tabe idi.

Mirzə Badımcan bütün tələbə iclaslarında hazır olardı. Türk tələbələri iclasında və bəzən də ümumtələbələr yığıncaqlarında bir tamaşaçı sıfəti ilə deyil, bir təşkilatçı kimi iştirak edərdi. Məclis kimin tərəfindən çağırılmış olsa, o, hamidan əvvəl divani-rəyasət üçün hazırlanmış sandalyalarda yer tutar, divani-rəyasət seçilməsi lazım isə, o haman saat kəndisi də daxil olmaq şərtile bir siyahı toqdim edir, sonra bir-iki dəfə çıxışda bulunardı.

Mirzə Badımcan hər bir şeydə öz xeyrini təqib edərdi. Ancaq bu nöqtəyi-nezərdən də o, bu və ya o işə yanaşdı. Bunu Mirzə Badımcan özü də gizləmeyirdi.

– Mən her bir şeyə öz xüsusi maraq və istifadə cəhətindən baxıram, – deyə bir növ fəxr edərdi.

Doğrudan da, bir yerde tələbələrə yardım sözü olsaydı, o oradan müavinen tələb edib alardı. Halbuki yoxsul və möhtac tələbələrdən deyildi. Bunu kəndisindən ötrü bir nailiyyət hesab edirdi.

Adı yaşayışında da o yenə öz rahatlığını təmin etməyi bir dəqiqli unutmadı. Onun yaxınlığında qalan tələbələr deyirdilər ki, Mirzə Badımcanı əsla tapmaq olmaz. Her vaxt gələnən, xidmətçisi:

– Ağa evdə yoxdur! – deyə cavab verəcəkdir.

Mirzə Badımcanın bir xasiyyəti də var idi: dərs kitabları üzərində çalışmaqdan və ya mütləqdən yorulduğu zaman, evdən çıxıb yaxında yaşayan yoldaşlarının yanına gələr və:

– Gedək bir az gəzək, – deyə yoldaşlarını da küçəyə çıxarmağa çalışırdı. Məşgul olmaq istəyən olsa da Mirzə Badımcan əl çəkməyib:

– Mən yorulmuşam, çox oxumuşam, gedək gəzək, – deyə təkidlə başqalarının da məşğuliyyətlərinə mane olardı:

Belə vaxtlarda yatmaq istəyən də rahat buraxmazdı.

Mirzo Badımcan belə idi.

Güneşli qış günlərindən idi. Gecə yağmış qar hər tərəfi ağa bürü-müşdü. Günün zəif şüaları qarın üzərinə düşüb qarı almaz parçaları kimi işıldadırdı. Gözlər qamaşındı. Şəhərin mərkəzində böyük bir izdiham var idi. Adamlar xoş havadan istifadə ilə küçələri dolaşır, mağazalara girib əl və qoltuqları dolu çıxırlardı.

Mən pasajdakı poçta şöbəsinə gedirdim. Pasajın qarşısında Mirzo Badımcana rast gəldim. Görüşdükdən sonra məndon:

– Nərəyə belə? – deyə sordu.

— Poçta gedirəm. Kağız göndərmək istəyirəm.
— Gedək. Mənim də pasajda bir balaca işim var.

Pasaja girdik. Mirzə Badımcان hərbi nişan və əlamətlər mağazası qarşısında durub bir az baxdı, sonra qolumdan tutub mağazanın qapısını açdı.

O texnoloji, ticarət və ya baytarlıq institutu tələbesi olsaydı, onun bu mağazaya golməsinə heç də təəccüb etməzdəm. Bu institutda oxuyanlar xüsusi nişan taxırları; halbuki, Mirzə Badımcan darülfünun studenti idi. Onun bu mağazaya girməsi məni maraqlandırdı.

Mirzə Badımcan qırmızı baftalı zabitə məxsus ciyin nişanlarını göstərib qiymətini soruşdu və bir az düşünəndən sonra pulunu verib bir cütünü aldı.

Mağazadan çıxdıq. Men bunu heç gözləməyirdim. Mirzə Badımcanı hərbi qulluq cəlb edə bilmez ve maraqlandırmazdı. O, müharibə başlananından sonra müharibə sefərbərliyi olacağını və Qafqaz türklərini hərbi qulluqdan azad edən 43-cü maddənin leğv edilməsi ehtimalını nəzərə alaraq, özüñə çoxdan bir İran pasportu düzəltmişdi. O, asudə yaşayış hərb meydanına getmeye dəyişmək həvəsinə düşənlərdən deyil idi. Elo isə, bu nişanları nə üçün aldı. Men ona sual baxışı ilə baxdim. O bunu anlayaraq, ağızını yaxınlaşdırırb:

— Bilirsin, mən Muğanın çölündənem. Qiş tətili münasibətə kəndimizə qayıtmaq istəyirəm. Bizim yerin adamı cahil və avamdır, mən onların arasına təbəddülsüz qayıtsam, heç bir təsiri olmaz. Amma bax, bunları orada taxıl çöllişlərin qarşısına çıksam, gör mənə nə hörmət edərlər.

Sonra da gülümseyərək əlavə etdi:

— Bax, deyəcəklər Ağacan Urusiyetdə böyük mənsebə çatmışdır. Rütbə, nişan almışdır; ona görə də daima hörmət edəcəklər, qulaq asacaqlar.

Mən güldüm. Lakin Mirzə Badımcan zarafat etməyirdi.

Fevral inqilabı günlərində Mirzə Badımcan təhsilini buraxıb Muğana getdi. Eşitdiyimə görə, Bakıya çatan kimi milli komiteyə gəlib Muğan yerlerinin başsız qaldığından şikayət edir, milli komitə tərəfindən oraya qəza müvəkkili təyin edilir.

Deyirlər ki, Mirzə Badımcan tutduğu mövqedən istifadə eləyərək, öz torpaqlarının miqdarını artırmaqla məşğul olmuş, daha doğrusu —

öz təbirini işlətmek caizsə, “dağınıq və pərakəndə yerlərini” toplamağa başlamışdır. Müsavat dövründə “müsavat” parlamanında Muğan kəndliləri nümayəndəsi sifəti ilə iştirak etmiş və guya kəndlilərinin hüququnu “müdafiə” etmişdir.

Lakin Mirzə Badımcanın öz kəndlilərini necə “müdafiə” etməsi Aprel inqilabı zamanı Azərbaycanı tərkələxarici ölkələrə qaçıb orada mühacir kimi yaşamasından açıq və aydındır: o bilirdi ki, müsavat dövründəki fealiyyətinə görə kəndlilər onunla necə rəftar edəcəklərdir, ona görə de özünü kəndlilərlə görüşmek şərəfindən xilas etmişdi. Qaçarkən, öz dostları arasında demişdi:

— Heyif ki, tutmadı.

Sizə nağıl etmək istədiyim Mirzə Badımcan belə idi.

1930

SİYASƏT ADAMI

Hacı Qafar çoxdan beri şəhərdə yaşayırırsa da, lakin şəhərin mədəni həyatından pək uzaqda idi. O, teatro, klub, mühazirə, müsamırə kimi mədəni təşkilatları tanımaq, tanımış belə istəməz. Həç maraqlanmaz ki, bu gün şəhər teatrosunda hansı oyun mövqeyiTamaşaşa qoyulacaq, kimlər iştirak edəcəkdir. Yaxud klubda bu gecə nə tərtib olunmuş, harada kim nə xüsusda mühazirə oxuyacaq – bunnlar heç də Hacı Qafarin qulağına girməz.

Klub? Teatro? Oyun? Mühazirə? Musiqi axşamları – bunlarla Hacı Qafarin nə işi – bunlardan Hacı Qafar nə əzx ede biler? Müasirləşə bilərmi? Hacı Qafar hazırkı əsrden geridəmi qalmış? Siz bunu iddia edirsınız mı? Bir saat içərisində Hacı Qafar kəndisinin bilik və mərifətini, siyaset, fənn, texniki və qeyri sahələrdə malik olduğu məlumatlarını sizin qarşınızda cari etsə, axitsa, ağıllı-başlı müasir adam olduğunu sübut edəməzmi? Buyurun – nəticəsinə görün.

Hacı Qafar yalnız bu gün belə deyildir. Altmış yaşında olduğu halda o kəndisini həp belə tanıyor. İnqilab da oldu, əhval və evza da deyişdi. Əski üsuli-idare belə təbdil oldu. Hər bir işdə yenilik vücuđe gəldi, feqət Hacı Qafar dəyişmədi. Hacı Qafarın əskidən belə qəbul etmiş olduğu nəzəriyyələri təqyir tapmadı. Mülkü və malı əlindən çıxdı iso də feqət nöqtəyi-nəzəri deyişmədi, bilməs səbiqdə dedikləri heyatda sübut oldu.

İnqilabdan əvvəl olduğu kimi, indi də Hacı Qafar siyasetlə maraqlanar, səbiqdəki kimi indi də dövlətlərin və padşahların münasibətlərini öyrəner, bu xüsusda daima səhəbat edər, düşündüklerini söylər.

On il, bəlkə on beş il, bəlkə iyirmi il bundan əqdəm olduğu kimi yənə mascid həyətində, dələk dükənində, hamam qabağında, dostu Kərbəlayı Fərzelinin baqqal dükənində, müxtəsər, hər bir meclisdə üç, beş, on adam hazırlıñın çox və azlığının təfavütü yoxdur – cəm oldumu, Hacı Qafar sevdiyi, bildiyi məsələ dairesində səhəbatə başlar. O zaman gəl də, Şərq və Qerb məmləkətlərinin bir-birinə olan əlaqə və rabitələrindən “düvəli-müəzzəmə” arasındaki münasibətdən, dövlətlərin hərbi qüvvətlərindən danişan səhəbatə qulaq as... Hacı Qafarda nə qədər məlumat varmış!

Hacı Qafar bizim şəhərdə deyil, başqa ölkədə sakın olsa idi, yəqin ki, o ölkənin xarici işlər vəzərəti başında əyləşib ümuri-

xariciyyəni idarə edərdi. Bu, Hacının öz fikri idi. Bunu başqalarına da hiss etdirmek istərdi.

O, siyasetdə Balduindən, Puankaradan, Mussolinidən az bilirmi?

Nə edəsən ki, bizim şəhərdə, bizim ölkədə adəmin qədrini bilməzər. Adama qiymət qoymazlar, heç bir şey anlamayan, səs-küy salan, özünü hər vasitə ilə məşhurlaşdırılan adama bir də görürsən ki, böyük bir iş tapşırıldı.

Amma Hacı Qafar demişkən, “işin kanətinə” çatanda görürsən ki, hamısı “cüvellağı”, hamısı “bamбуğu”dur.

Bir dəfə Hacı Qafarın siyasetdən danişdığını eşitseydiniz, siz də onun məlumat və biliyini təsdiq edərdiniz.

– Hər bir dövlətə nə lazımdır? – Siyasi səhəbatdə Hacı Qafar əvvəlcə, əsasən, bu məsələni aşkar etmək istərdi.

– Elm, texnika, sənaye, para?

– Yox, yox, Hacının fikrincə, bunlar hamısı düzələndir. Əsasən hər bir dövlətə, hər bir məmlekətə iki şey lazımdır. Zənn edirsiniz ki, Hacı Qafar deyəcək ağıllı padşah, ədalətli qanun, yox, o bu qədər də idealist deyildir. Hacı Qafarın zənnincə, hər bir məmlekətə bir dənə ağıllı vezir və bir də qeyrətli və şücaətli qoşun lazımdır.

Seadət və şöhrətinə gözləyən dövlət və millətə bundan artıq şey lazımdır.

Görürsən ki, bunu dedikdən sonra hazırlıñ tamamen Hacı Qafarla şərık olur; şərık olmamaq olurmu – şəhadət barmağını qaldırıb bu sözləri ele bir etiqad, ele bir ruhla söyləyir ki, təsdiq etməkdən başqa bir şey qalmayırlar.

Üsüli-idare xüsusunda Hacı Qafar kəndinə məxsus fikir bəsfiyirdi. Qanuni-əsasi və filan xüsusunda məxsus nəzəriyyəsi var idi.

Qanuni-əsasi oldumu-olmadımı, onun o qədər əhəmiyyəti yoxdur, məmlekətdə hər bir şərait dairəsində, hər bir üsuli-idarədə intizam gərək olsun, məmlekətin başında duran padşahın zabitesi olmadsa, o padşahlıqda qayda və nizam gözlemek bicadır; burada bir xülasə çıxarırdı: padşahın nizam qoymaq üçün veziri və nizamı bərpa etmək üçün hərbi qüvvəsi olmalıdır və sonra fikrini izah etmək üçün deyirdi ki, padşahın qoşunu oldumu, onu hamı tanıyar, hamı onun ziynetinə gələr, elçi göndərər. Hə, onda aqilli vezir lazımdır ki, padşahların göndərdiyi elçi ilə danişa bilsin.

Hacı Qafarın bu cür siyasi söhbətləri bir çoxlarını maraqlandırırdı, odur ki, Hacı Qafarın bir yerde oturmuş olduğunu görünce dərhal tanıyanlar cəm olurlar, bilirlər ki, Hacı Qafar siyasetdən şirin-şirin danışacaq. Eşidən də deyir:

— Siyasi işləri Hacı Qafar kimi bilmək lazımdır. Kişi dünyanın her bir tərəfindən xəber verir. *Vallah yaşa!*

Hacı Qafarın ən sevdiyi məsələ müharibə və müharibə ehtimalı idi. Hacı ömründə çox müharibələrin şahidi olmuşdu. Ona görə də müharibə ilə əlaqədar olan məsələlərdən danışdıqda Hacı Qafar hansı hökumətlərin ittifaqı mümkün olduğuna artıq əhəmiyyət verirdi. Bu söhbətlərdə Hacı Qafar öz hökumətlərinə çox məsləhətlər verir idi. Nə edəsən ki, bu söhbətlər dükan qabağında, məscid həyatındə, hamam qarşısında eşidilir, ancaq Hacı Qafarın istədiyi hökumətlər tərəfindən eşidilməyir, biləks etinasız buraxılırdı.

Hacı Qafar hansı hökumətə məsləhət verir, hansını kendin hökuməti zənn edirdi?

Bunu aşağıdakı hissədən biliçeyiz.

İkinci zamanı idi. Qarasu hamamı qarşısındaki daş səki üstündə iki nəfər oturmuşdu. Onlardan biri Ağabala oğlu Kərbəlayı Nəcəf, ikincisi dəxi xarrat Bağır idi. Bunların qarşısında əlindeki ağaca tekiyə edərək Şahcahan oğlu Məlik durmuşdu. Söhbət o yan-bu yandan başlamışdı. Şahcahan oğlu Məlik söhbətçi olduğundan dar səki üstündə oturanlar, qəsddən vaxtlarını axşam etmək üçün onu saxlayıb danışdırıldılar. Söhbəti daha uzatmaq istəyərək onlar dəfəatla Şahcahan oğlu Məlikə yanlarında daş üzündə yer təklif etmişdilərse də hər dəfə:

— Gedirem, arvadağa da yəqin acığa qərq olub, dədəmi gordan çıxardacaq ki, turşu gec gəlmışdır, — deyə əlindeki sarı kağızı göstərir idı.

Birdən bu vaxt tindən Hacı Qafar çıxdı. Hacını görən kimi hamam qarşısında söhbət edənlər bir dəqiqə sükut ixtiyar edərək ona sarı baxırlar. Hacı salam verdi və yaxınlaşdıqda durdu.

Söhbətə məşğul olanlar ayağa qalxıb Hacının salamını aldılar və yanlarında yer təklif etdilər. Hacının sevdiyi yerlərdən biri də bura idi. Hacı oturdu.

— Hə, yene Məlik sizin üçün nə doğrayır, nə tökür, — deyə Hacı yanında oturanlara baxıb Məlikə işarə etdi. Hacının Məlik ilə zarafatı var idi.

— Qorxma, səndən eşitdiklərimi füruşa verməyirəm, indi bilirsən ki, mövsüm dəyişib, köhnə paltarlara qiymət qoymayırlar.

— Bunları deyirsənse, bunlar zərgərdir.

Kərbəlayı Nəcəf Hacının fikrini tamam etmək üçün:

— Bəli, dədə-baba sözüdür “zər qədrini, zərgər biler”, — dedi və Haciya baxdı.

— Elədir, odur ki var, söz də odur ki var. Qaldı yeni mövsüm geldi, filan getdi, bunlar qulağıma girməz. “Zər qədrini, zərgər biler”, vay qalayçının halına hə... hə... hə...

— Axi bir də var ki, hər vaxtın öz meyvəsi var, vaxtsız dərilib təklif olunan meyvə kal olar, dişi qamaşdırar, xahəni də olmaz, — deyə Məlik Hacını qızışdırmaq istədi.

— O, çürük meyvələr üçün deyilib, bizim meyvələr çürümək bilməz.

Hacını söhbətə qızışdırmaq lazım idi. Bunu hamısı bilirdi, odur ki, Məlik onu yavaş-yavaş “suya çəkmək” istəyirdi.

— Vay o meyvəçinin halına ki, meyvələri köhnəlmış ola, sözleri boyat ola.

— Söz var ki, xoruz səsi eşitməmişdir. Söz var ki, çeynənmişdir. Söz gövhərdir.

— İndi də o qədər söz satan var ki.

— O söz satanlara baxma. Beşgünlükdür.

— Mitingivay elədiler, qətnamə çıxarıldı, qurtardı, — deyə Kərbəlayı Nəcəf eləvə etdi və səsini aşağı salıb:

— Deyirlər ki, bu gün bir böyük iclas qurublar və xəbər veriblər ki, sabah məhəllədə yene mitinq olsun. — Məlik bunu eşitcək, Haciya baxıb sonra ahestəcə:

— Eşitmənmi, — deyə sordu və cavab gözlemeyərək dedi ki, — bu gün əsgərləri firqələrin qabağına yığmışdır. Deyirlər ki, balkondan bir nəfər danışib, nə deyibse bilmirəm.

Burada xarrat Bağır öskürüb dedi:

— Kim bilir, gərək içlərinde olasan bilesən.

— Sabahki qətnamədən anlaşılar. Hə... hə... hə...

— Olar. Qətnamesiz “onların” ibadəti batıldır...

Kərbəlayı Nəcəf davam etməyib:

— Yaxşı, əsgərlərə nə söz demiş olsunlar, bu maraqlıdır.

— Heç, küçədə elə bir söz ola bilməz, sən deyən olmaz, o təbrikdir, bu elə hər bir torpaqda var, hər bir dövlətdə var. İstanbulda

salamlıq olar... Əsgərlər hazır olar. Gəl onda büsəti gör, – bu sözleri deyərək Hacı fikrə getdi və bir azdan sonra:

– Bizim padşahlarda – ancaq Osmanlimm qoşunu. Kişi lerdə qeyrət var, – dedi və bir-bir müsahiblərinin üzünə baxdı.

– Bes İran necə, Hacı, deyirlər ki, düzəlibdir?

– Her bir məmləkətə, her bir dövlətə iki şey lazımdır. Biri ağıllı vəzir, biri də qeyrətli qoşun. Mən bunu demişəm, yenə deyirəm. İranda çoxdan bəri ağıllı vəzir yox idi. İndi İran onu tapmışdır. Görək indi bu ağıllı vəzir qoşun düzəldə bilər, ya yox, hələ ki bir şey yoxdur...

– İnşallah ki, düzəldər...

– Onda bizim padşahların qabağına duran olmaz. Çünkü qalır Əfqan – o barədə xatircəm ol.

Hacının müsahibləri "bizim padşahlarımız" dedikdə, onun hansı padşahları nəzərdə tutduğunu yaxşı bilirlər. Onun fikrincə, bütün islamların padşahları Osmanlı, İran və Əfqandır. Hacı özü azerbaycanlı olub, Azərbaycanda yaşayırsa da, amma yenə "bizim dövlət" dedikdə, Osmanlı, İran və Əfqan məmləkətlərini nəzərdə tuturdu. Hələ Nikolay zamanında öz olduğu yurdunu müvəqqəti olaraq Rusiya çar hökumətinin elinə keçmiş hesab edir idi. Bu fikirde idi ki, bir gün "öz padşahlarımız" bu yerleri çar rus hökumətindən geri alacaqlar.

– Hacı, Əfqan padşahları ilə indi hökumətlərin arası necədir?

Bir az sükut edəndən sonra Hacı:

– Əfqan bizim başımızın ucalığıdır, – dedi. Əfqan əmirindən qorxular, qorxuqlarına görə sözünü danışmazlar. Amma çox hökumətlər istəyir ki, onu öz tərəfinə çəksin, çünkü nadir, qüvvəsi var.

– Allah kömək olsun, – deyə xarrat Bağır başını tərpətdi və əlavə etdi: – Çətindir, gərək "özü" kömək olsun.

Hacı gülümşədi ve dövlət, siyaset işini bildiyinə güvenərək və özünü daha da artıq bilikli göstərərək dedi:

– Çətin deyildir, çalışmaq və ağıllı lazımdır. Oldu – iş gedəcək, olmasa – düşəcək urusun halına.

– Amma onun taxtdan yixılmağı ləp təəccüb idi: bu qədər qüvvə, bu qədər nizam...

– Bilirsən...

Bu vaxt derzi Əli ilə xarrat Bağırın qardaşı oğlu Əhməd çatıb salam verdilər. Hacigilin söhbəti kəsildi. Müsahiblər yeni gələnlərə baxdalar, bir azdan sonra Melik üzünü dərzi Əliyə və Əhmədə tutub:

– Yeqin fırqələrdən gəlirsiniz. Təzə xəbər, təzə bir əhvalat?

– Ey sən də, təzə xəbəri, təzə əhvalatı onlar sənə nə üçün desinlər? Sabah gələr ki, burjuysan, evini ver klubə, məktəbə... hə... hə – Hacı zarafat etdi.

– Hacı, klubə ev vermək, ya məktəb üçün bir evdən keçmək necə işdir? Pisdirsə, mən ölüm, açıq söyle.

– Qoy Hacının əvəzinə mən cavabını verim, – deyə Məlik söze başladı.

– De, sən de.

– Mən fırqələrin qabağında həmişə düzünü deyirəm.

– De görək.

– Mənim qanacağım budur ki, elm və maarif üçün ev vermək böyük və müqəddəs işdir. Ancaq xoşluq ilə, zülüm ilə yox.

– Əhsən! De görək, xoşluq ilə verərsəm? Söz burasındadır ki, bu vaxta qədər xoşluq ilə heç bir şey etməmişən – nə evini vermişən, nə pulundan, nə qeyri malından keçmişən, indi ver.

– Zəhmət və məşəqqət ilə qazandığını, beş gün dünyada ömrü sürmək üçün mövcud etmiş olduğunu bir dəqiqənin içində almaq – zülmdir.

– Alınan şey sənin deyildir, başqasının zəhmətini istismar etmədən əmələ gələn şeydir. Ona görə də səndə gerek qalmاسın, xalqa verilsin.

– Mən, məsələn, Hacı Qafar, de görüm nə vaxt özgənin zəhmət haqqını verməmişəm. Sən dərzi Əlini mən çoxdan tanıyıram. Sən də məni tanıırsan, bir çox dəfə sənə paltar tikdimişəm. Elə vaxt olmuşdur ki, mən sənə tikdiyin paltar üçün haqq-zəhməti verməmiş olam? Ya başqa adam göstərə bilərsənmi ki, onun pulunu mən kəsmiş olam?

– Əvvələn, olsun sən həmişə işlətdiyin adamin haqq-zəhmətini vermisən, amma ələləri var ki, sən də bilirsən, mən də bilirəm, qapısında işlətdiyi adamların zəhmət haqqını verməmişdir. Hələ bəyləri, zavodçuları qoy bir yanda dursun. İkinci, sən verdiyin haqq aldiğın xeyirə müqabildirmi? Burada istismar olmamışmı? – deyə dərzi Əli Hacidan cavab gözlər bir şəkil aldı və cavab verməyəcəyini bilir kimi Haciya, sonra başqa müsahiblərə baxıb güldü.

– Söz burasındadır ki, bir nəfər sözü yoxdur, burada bütün sinif söhbəti vardır, – deyə Əhməd yoldaşı Əlinin sözünə qüvvət vermək üçün əlavə etdi.

– Quru ilə bərabər yaşı da yanar. Böyle olar... Bunun oyununu göstərirdilər, gərək Hacı, sən görə idin, görməli idin. Orada varlıkların möşəti, rəftarı bildiyimiz kimi gözümüzün qabağında nümayiş etdirilir idı.

– Hacı teatroya gedən deyil.

– Xeyr, xeyr, getməmişəm, getmərəm, bu vaxtında mənə yaraşmaz da, – deyə Hacı qəti olaraq fikrini bildirməyə tələsdi. Sənki qorxurdu ki, bu saat onu teatro tamaşasına dəvət edəcəkdirler.

– Amma sabah mitinqə yəqin ki, gələ bilərsiniz – deyə Əli gülüməsdi.

– He, doğrudan, yenə nə baresindədir? – Şahcahan oğlu Məlik qabaqça mitinqin ne xüsusda çağırılmasını bilmək istədi.

– Şuralar Cümhuriyyətini Qərb ölkələri təsdiq etməleri baresində, bir də, yeni maarif evi açmaq xüsusunda danışq olacaq.

– Şuralar Cümhuriyyətini təsdiq etməkmi? Bunu mən çoxdan demişəm ki, Qərb ölkələrinin ḥovğalığına baxmayın. Yumşalacaqlar. Şərqi məmləketlərini görəndən sonra onlar duracaqlarmı, – deyə Hacı Qafar siyaset alemində dara olduğu məlumatı nümayiş etmək niyəti ilə əlavə etdi.

– Qərb ölkələrində zahiri qüvvə var, amma Şərqi məmləketlərinin batını və böyük qüvvələri olduğunu unutmaq olmaz.

– Şuralar Cümhuriyyəti gərək meylini o yana verməsin, bu yana versin, bizim Şərqi məmləketlərimiz ilə ittifaqını möhkəm etsin.

– O var, Hacı, o ittifaq möhkəmdir. Sura Cümhuriyyətləri İttifaqı bütün məzлumların nicat və xilası üçün var qüvvəsini sərf etməyə hazırlıdır.

– Söz odur ki, var, bax söz odur, – deyə xarrat Bağır kəndi fikrini söhbətə qatdıqdan xoşnud olar kimi yan-yöresinə baxdı.

– Öyle isə gəlin, sabah danışilan söhbətə qulaq asın, bəlkə Hacı bir nitq desin?

– Xayır, sizinki teatro tamaşası kimi olur, – biz onu bacarmarıq... böylə söhbət olsa nə var?

– Nə üçün, axund moizə etməyirmi? Nitq irad etmək dəxi o moizə kimidir, – deyə Əhməd başa salmaq istədi.

– Qətnamə də olacaqmı? ~ deyə Məlik sordu.

– Qətnamasız olmaz. Yoxsa axundun moizəsi kimi “nişəstənd, qoştənd, bərxastənd” ehvalatı olar.

Birdən Məlik üzünü göye tərəf qaldırib:

– Bax, azan da deyilir. Bu zalim qızı mənim dədəmi gordan çıxaraçaq ki, turşu gec gəldi. Mən isə, doğrudan da, söhbətə qızışib turşunu unutdum, – dedi.

– O da yeridir. Nə etsə yeridir.

– Di dur, mən də sənə yoldaşam, – deyə Hacı da qalxdı. Başqaları dəxi durub, xudahafiz edib dağıldılar.

Hacı ilə Məlik bir qədər sakit gedəndən sonra Məlik Haciya söyüldü:

– Əslinə baxsan, bunların sözü əsassız deyil.

Xarrat Bağır ilə Kərbəlayı Nəcəf bütün müsahiblər gedəndən sonra bir-birinə baxdılar və sonra Kərbəlayı Necəf dedi:

– Allah ömür versin, Hacı siyaset işini yaxşı bilir.

Xarrat Bağır onun sözünü təsdiq edərək dedi:

– Müsəlmanlıqda onun kimi siyaset bilən az tapılar. Siyaset adamıdır.

1932

SƏMƏD KİŞİ

(Təsadüf)

Payızın ilk günlerində idi. Bir az əvvəl yağmış yağışdan sonra havada sərinlik və rütubət hiss olunurdu. Ağacların sarı yarpaqları islanmış yerə yapışmış qeyri-müntəzəm nəqş surətində yeri bürüyürdü. Bu yarpaqların çoxdan tökülenləri deyil, hətta ağacdən yeni düşənləri və islanmış olduqlarından daha ayaq altında xişildamayırdılar.

Hava qışqabaqlı idi: gün buludların arxasından tamamilə çıxa bilməyirdi də, ancaq ayrılığını hiss edən yere buludlar arasından öz zəif şüşəni göndərir və varlığını bildirməklə hicran acılığını daha da kəskinləndirdi...

Biz Cəbrayıl qayıtmalı idik. Gəldiyimiz avtomobilin benzini qurtarmış olduğundan, bu kənddə və etrafında benzin tapmaq mümkün olmadığından biz öküz arabası ilə yola düşmek məcburiyyatində qalmışdıq. Başqa bir çəremiz də öküz arabasını benzin ardınca Cəbrayıl gənderib gözləmək idi. Lakin bu bizim qayıtmamızı iki gün təxirə sala bilərdi.

Bizim üçün araba tədarük olundu. Biz hazırlandıq. Arabanın içine quru ot töküb, üstündən bir cecim saldılar; əyləşdik.

— Ho!.. Ho!.. — deyə alçaqboylu, çalsaqqlı gün altında işləməkdən kobud el və üzü qaralmış arabaçımız Səməd kişi öküzleri səsledi. Araba cirıldadı, biz yollandıq. Hələ kənddən çıxmamışdıq ki, qarşımıza on iki-on üç yaşlı bir oğlan çıxbı arabaçımıza xitabən dedi:

— Baba, məni də apar, şəhərdən kitab, dəftər də alacağam.

Arabaçı sağ əlindəki uzun ağaclar öküzlərin başına döyüb arabanı saxladı və balacaya kömək edib, onu arabaya oturtdı.

— Ho!.. Ho!.. — deyə yene yola düsdük.

İndi dörd nəfər olduq. Yoldaşım balacanın kim olduğunu sordu. Öyrəndi ki, bu balaca bizim arabaçımızın nəvəsidir və şura mektebinde oxuyur.

Bir evin yanından keçdikdə, arabaçı qalxıb:

— Rüstəm, ay Rüstəm! — deyə çağırıldı.

Uzaqdan hay eşidince:

— Ay Rüstəm, sən allah, bircə evə xəber ver ki, Şahmuradı şəhərə apardım, nigaran qalmasınlar, — dedi və sonra xatircəm olan kimi öküzlərin belini ölçüdü. — Ho!.. Ho!.. Oy, biqeyrətlər!

Lakin döymək və biqeyrət demək öküzlərin halına o qədər də təfəvütlə etməyirdi. Əvvəlki sürətə yollarına davam edirdilər.

Öküz arabasının sürəti, bilirsınız, Amerika qatarının sürətinə rəqabət dərəcəsinə varan bir sürətdədir. İnanmayırsınız, buyurun, təcrübə üçün öküz arabası ilə bir elli verst yol gedin...

Öküz arabası ilə yol getmənin ayrı məlahəti də var: söhbət etmək, qarşız kəsib yemək, uzanıb yatmaq, ovla məşğul olmaq... nişanə atmaq — hamısı öküz arabasında səfər edənlər üçün fikirlənmiş və qəbul edilmiş məşğulliyətlərdəndir.

— Ho!.. Ho!..

Bir ayaq sənin, bir ayaq mənim. Getdikcə özümüzü yorgun hiss edirdik, iki-üç yerdə dayandıq. Hər dəfə öküzləri açıb çəmənə buraxırdıq, onlar da bir az dincəlir və gövşək çalırdı. Biz də istirahətlənirdik, yene davam edirdik...

Arabaçımız xoşsöhbət idi. Yol uzunu her bir bildiyi şeydən danışındı. Danışçılarının çoxu kənd dolanacağına və təsərrüfatına aid idi. Lakin qızğın bir hissə özünün şuralar qurultayında nitq irad eləməsindən söylədi və dedi:

— Hamı dərdlərimizdən qurultaya dedim, qulaq verdilər, çox düz dedim, el çaldılar. Amma ki... ne elərsən ki, nə neçəvoy geldi, nə bir zad oldu. Yerlərimiz yene bölmənməmiş qalır.

Aradan bir az keçəndən sonra arabaçımız köçəri obalarını göstərib, yaylaq məsələsindən söz açdı və yenə — qurultayda çıxdım, — dedi, — hamı baxırdı, düz də dedim, el də çaldılar; amma hələ adam gəlməyibdir.

Üçüncü dəfə yene qurultaydakı nitqindən danışmaq istəyirdi ki, biz bir kəndə yavuqlaşmağa başladıq. Uzaqdan bir yığın adam göründü.

— Bu vaxt nə izdiham ola bilər, ay emi? — deyə yoldaşım arabaçından sordu.

İkinci zamanı idi.

Arabaçı yoldaşının üzünə baxmayaraq, havaya söyləyir kimi dedi:

— Nə olacaq! Görəsen nə bədbəxtlikdir?

Bayaqdan bəri arabaçının danışığından biz anlamışdıq ki, arabaçımız ümumən bədbindir. Ona görə biz onun: “Görəsen nə bədbəxtlikdir?” — deməsinə fikir verməyə bilerdik, amma arabaçını söyletmək üçün etiraz etdik:

— Bəlkə xeyirdir, yenə “ağzını bəd açırsan?”

– Ay canım, siz şəhər adamınızı, siz kənd işinə nabələdsiniz. İndi bu vədə nə xeyir iş ola bilər? Toy-bayram ayı olsayıdı, deyərdim hə, toydu, handan-hancarı üç aylıqda toy nə gəzir? Üç aylıq ibadət ayıdır.

Biz az sükut etdiğdən sonra başladık:

– Mən qurultayda da danışdım, dedim ki, ay yoldaşlar, bizim dərdimiz çoxdur, Niqalay bize baxmayıb, olub müsavat, onun da başı qarışib özünə, indi bolşevoydur, o gərək bizim dərdimizə qalsın, dedim ki...

Yenə qurultaydakı nitqin başdan-başa təkrar olunacağını gəren yoldaşım arabaçının sözünü kəsərək:

– Bir dur, deyəsen araba da var, a kişi, – dedi.

Baxdıq. İzdiham bize yaxınlaşırıdı. Ortada bir öküz arabası var idi, ehətə olunmuşdu.

Səməd kişi xırda gözlerini qırpmayaraq, diqqətlə baxdı və dedi:

– Ölü basdırırlar... Kimsə rəhmətə gedib.

Defn mərasimine rast gəlməyimiz səhbət üçün bize yeni mövzu verdi.

– Canın bu dünyanın əzabından qurtardı, – deyə arabaçı Səməd kişi bir ah çekdi və öküzləri qamçılıyaraq, əlavə etdi: – Bəli, hamimizin axırı belədir. Amma kimi bu dünyadakı işini tez qurtarıb gedir, kimi lengiyir məettəl olur.

Yoldaşım təbabətə maraqlanan olduğu üçün, öz-özünə sual verən kimi, üzünü mənə çevirdi:

– Görəsən, bu adam nədən ölmüşdür? – deyə sordu, lakin sorarken, yəqin bilirdi ki, özü kimi biz də onun bu sualına cavab verə bil-meyəcəyik.

Səməd kişi bu sorğunu eşitcək, əvvəl mənim, sonra yoldaşımın üzüne təəccübət baxdı və başını tərpədərək dedi:

– Onun heç təfavüti yoxdur... Nədən ölübsə, ölübdür. Hər ölümün bir səbəbi var, amma nə olsun, o səbəblərin də bir mənası yoxdur... Əcəldir. Hər kəsin alına yazılan ecəldir.

Bu vaxt biz cenazəyə yaxınlaşdıq, cənazənin yanınca gedənələr kenara çekilib bize yol verdilər. Camaatın yanından keçərkən, Səməd kişi dodaqaltı fatihə oxumağa başladı. Fatihəni ürəyində oxuyurdusa da, lakin “s” səsini bütün mədd və təşiddi ilə “is, si” – deyə oxudu və

sağ əlində tutmuş olduğu ağacı sol əline verərək, sağ əlini açdı və alnından çənəsinə kimi çəkib dedi:

– Allah rəhmət eləsin!

Biz bir söz demədik, arabaçımız da bir neçə dəqiqə sükut ixtiyar elədi. Sonra öküzləri ağaclarayaq, yenə başladık:

– Hamimizin axırı belədir... Ho!.. Ho!.. Ho!.. Hər nə olursan ol, istəyirsən molla, tacir, bəy, dövlətli, zalim ol; istəyirsən menim kimi kasibkar, muzdur, həmbəl, kəndçi, arabaçı, aciz ol – axırı ölümdür ki, ölümdür; amma demə ki, canı qurtardı: o da səhvdir, ele deyildir... Bu dünyanın zəhmətindən qurtardı. İndi o dünyanın əzabı başlanacaq, inkir-minkir soruşacaq... sual verəcək, cavab istəyəcək... – Ho!.. Ho!.. – deyə yenə öküzləri ağacladı.

Söhbət qızışdı. Səməd kişi ölüm və axırət mövzusu ilə artıq maraqlanırdı. Bu məsələyə o çox həssas idi.

Yoldaşımın ölümündən, cansız meyitdən nə sorğu-sual ola biləcəyi etirazına Səməd kişi ciddiyətə cavab verməyə çalışırdı:

– Axırət əhvalatına indi deyil, irəlide də inanmayanlar olmuşdur. Amma sonradan inanmayanlar hamısı inanmağa məcbur olublar. Bax, ölüm ki, deyirsən nədir? Allah-taa-la verib, bədən – qəfəsdir, adam ki öldü, onun ruhu bədəndən çıxır, hə, yəni qəfəsden çıxır. Quş qəfəsden çıxan kimi, her ruhun qəfəsden çıxmazı onun özü ilə deyil, Allah əlindedir. İstəsə, ruha əmr edər – ruh bədəndən çıxar, istəsə, əmr edər – ruh qayıdır öz qəfəsinə daxil olar. Ruh qəfəsə daxil olan kimi yenə ölü başlar yaşamağa. Bəli, bədən ayrı, ruh ayrı. Belədir. Bu bize xəber verilib.

Bu vaxtadək üzünü bize çöndərmış olan arabaçı Səməd kişi axırıncı sözleri deyə-deyə dönüb öküzlərə təref baxdı və bir-iki ağaç da onların tozlu və ariq saqlarına – ho, ho, – çağıraraq endirdi. Sonra yenə bize təref baxıb başladı:

– Buna inanmayanlar da olub, necə ki indi var – qədim zamanda – atamın dayısı söylərdi – bizim kəndin aşağısında saxsı qab bişirən Allahverənin babası ruhun varlığına şəkk getirib deyirmiş ki, inkir-minkir yoxdur, uydurmadır. Ölü qalxa bilməz, basdırılan ölü durmaz. Bəli, mübahisə edir və deyir ki, sübütum da var. Götürür bir ölüünün üzərinə, basdırılan vaxt dari tökür: “Durarsa, dari dağılard” – deyir... üç gündən sonra gəlib qəbri qazırlar, görürər ki, necə ki dari ölüünün

üzérinə tökülmüşdü, elə də durur. Onda Allahverənin babası deyir: "Hə, neçə gördünüz, demədim ki, ölü qalxma! Əfsanədir". Mərhum Hacı Şeyxin atası məşhur molla Şeyx Rza deyir: "Xeyr, ölü qalxıb, inkir-minkirin cavabını verib, yenə başını yerə atıbdır". Soruşurlar ki: "Ya Şeyx, bəs neçə oldu ki, ölü durdu, amma dari dağılmadı?" Hacı Şeyxin atası Şeyx Rza cavab verir: "Elə məharet də ondadır ki, onu qaldıran elə qaldırıb ki, ölü qalxır və sorğu-suallara cavab verir, yenə uzanır. Amma dari dağılmayıb. İş də bundadır, məharet də ölüni qaldırıb yerə uzandırıbadır".

Yoldaşım gülüb dedi:

— Ay Səməd kişi, o sənin dediyin Şeyx Rza da söz tapmayıb, sübutsuz qalıb, məsələni daha da qaranlıqlaşdırmağa çalışmışdır.

Səməd kişinin qızışması üçün bu kifayət idi.

— Xeyr, xeyr, əstəğfürullah elə, Allahın hünərinə şəkk eləmə. Bu, Allahın hünəridir. Qoy yenə deyim: bir nəfər İranda söhbət eleyir ki, yox, ölü durmaz, getirir ölüünүn döşünə iki yumurta qoyur, deyir, əgər ölü sual-cavab üçün qalxsa, yumurta da gərək düşüb sına. Yaxşı. Üç gündən sonra gəlib qəbri qazıyıb baxırlar ki, yumurtalar ölüünүn döşündə qoyulduğu kimi durur. Buna nə deyəcəksən?

— Əlbəttə ki, ölü ayağa durmayıb.

— Əstəğfürullah... Ölü ayağa qalxıb, amma Allahın qüdrəti sayəsində elə qalxıb ki, yumurtalar düşməyibdir. Allahın əlində bu nə işdir?

— Onu da, yəqin şeyxin biri belə deyib, eləmi?

— O hünərdəndir... hünər sahibi bilir, hancarı lazımdır.

Səməd kişi bu sözləri elə bir inamla söyləyirdi ki, artıq onu bu fikirlərdən daşındırmanın qeyri-mümkün olması hiss olunurdu. Bileks, etiraz edənləri də özü kimi inandırmaq isteyirdi. Ona görə də sözünə davam edərək dedi:

— Elə bilirsiniz ki, bu Allahu dananlar indi töreyib? Yox... dünya yaranandan bəri Allaha inanmayanlar olub, yenə olacaq. Bu, iman işidir.

Bu vaxtadək bu söhbəti böyük hiss ilə dinleyən balaca Şahmurad — Səməd kişinin nəvəsi — babasına müraciətle qızara-qızara:

— Belkə ruh darını yiğib tökür əteyinə ki, dağılmassisn, ölü durub uzanandan sonra yenə tökür ölüünün üstünə, — dedi və dönüb bize baxdı.

Nəvəsinin bu sualına qarşı qoca arabaçı çox mülayimcə dedi:

— Yox, ruhun etəyi olmaz, ruh mənim, sənin kimi adam deyil, paltar geyməz.

— Bəs nədir?

Çocuğun bu sualı babasının sükut etmeyinə səbəb oldu.

Yoldaşım qocanın sükutundan istifadə edərək onun əvəzinə cavab verdi:

— Heç nədir, ruh yoxdur. Uydurma, əfsanədir.

— Səninlə danışan da kafir olar, — deyə arabaçı öküzləri döyüd.

İndi yolumuz yoxuş idi. Arabaçı düşüb arabanın yanınca getməyə başladı. Söhbetimiz kəsildi.

Balaca başında babasının söylədiyi böyük məsələlərə cavab axtarmaqla məşğul olan Şahmurad bir azdan sordu:

— Baba, bəs öküzlərin də ruhu var?

Səməd araba çarxlarının cır-cırından, özünün "ho, ho!" çığırışından nəvəsinin sualını eşitmədi, ona görə də bu sual cavabsız qaldı.

Oğlan üzünü bize tərəf tutub:

— Niyə bəs bildir biz boz öküüzü kəsib etini yeyənde ruhu bir söz demədi? — deyə sordu.

Səməd kişinin dərk eləmədiyini balaca nəvəsi anlamaq istəyirdi.

Bu fəqərəyə diqqətinə cəlb etmək üçün yoldaşım mənə baxdı və sonra gülümseyib dedi:

— Çünkü ruh yoxdur, danışan sözlərdir, bikara sözlərdir. Məktəbdə oxuyub lap yaxşı biləcəksən.

Lakin bu söhbəti Səməd kişi eşitmədi.

Uzaqda Cəbrayılın işqları görünürdü.

— Az qalıb, mənzil başına çatmışıq, — deyə arabaçı öküzləri döyəcəldi.

1933

MÜNDƏRİCAT

<i>Ön söz</i>	4
Keçdiyim yol	7
Quşlar kimi azadə	16
İki qəm	17
Şəkereli çoban	22
Südçü qız	25
Aleksandr Eyniç	36
Aclar	40
Kenddə, yaxud əcəl	44
Hürriyət günüşi	51
Aldanmış ümid	52
Əzab qorxusu	56
Haqsızlıq dünyasında	59
Son dərd	68
Çətin müəmma və ya iki arvad almaq məsələsi	74
Yox	82
Məşədi Qədimin evində bedbəxtlik	89
Gözlənilməyən bir nəticə	95
Ağanın kənizi	104
Hacı Salman	114
Qayçı	127
Zərifə	133
Mirzə Badımcən	146
Siyaset adamı	152
Səməd kişi	160

**TAĞI ŞAHBAZİ SİMÜRĞ
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ**

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ-2006

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Tərtibatçı-ressam: *Nərgiz Əliyeva*
Kompyuter səhifələyicisi: *Ələkbər Kərimov*
Korrektorlar: *Fəridə Səmədova*
Elsevər Muradov

Yığılmağa verilmişdir 02.08.2006. Çapa imzalanmışdır 07.09.2006.
Formatı $60 \times 90 \frac{1}{16}$. Fiziki çap verəqi 10,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 140.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəesində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.